

Dan S. Stoica

Limbaaj, discurs, comunicare. Eseuri la temă

Iași

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” – 2015

Colecție: Logos 20

Domeniu: lingvistica

Subdomeniu: retorica

ISBN: 978-606-714-098-9

Cuprins

Cuvînt înainte: O carte pentru neliniștea noastră	p. 2
Mulțumiri	p. 8
Puncte de plecare	p. 9
I. Considerații privind limbajul	p. 22
I.1. Cît putem conta pe limbaj	p. 23
I.2. Utilizarea limbajului	p. 29
I.3. Riscurile majore: impreciziile din limbaj	p. 35
II. Scurtă incursiune în problematica discursului	p. 45
II.1. Discurs și activitate discursivă	p. 46
II.2. Terminologie. Definiții și opțiuni	p. 51
II.3. Text vs. discurs sau fraze vs. enunțuri	p. 65
II.4. Realitatea utilizării limbajului în discurs și cîteva fundamente teoretice	p. 84
II.5. Discurs și argumentare	p. 93
II.6. Discurs și manipulare	p. 107
III. Despre complexitatea problematicii comunicării	p. 154
III.1. Probleme de terminologie	p. 155
III.1.1. Înțelegeri și înțelesuri	p. 157
III.1.2. Clasificări din domeniul comunicării	p. 162
III.2. Rolul feedbackului în comunicare	p. 180
III.3. Adecvarea în comunicare	p. 197
III.4. Incertitudinea în comunicare	p. 212
IV. Scurt capitol de final	p. 234
Referințe bibliografice	p. 237

Cuvînt înainte

O carte pentru neliniștea noastră

O nouă carte despre limbaj, discurs și comunicare pare o exagerare, un act cvasi-inutil, în condițiile în care s-a scris atît de mult pe aceste teme. O asemenea întreprindere poate părea o nouă încercare de a relua, iar și iar, chestiuni discutate din vremuri vechi, de-a lungul timpului, peste tot în lume.

Surpriza pe care o rezervă cititorilor prezenta lucrare constă tocmai în aceea că nu pleacă de la ideea de a repeta ceea ce s-a spus, ci de a propune moduri de a merge către clarificarea – în parte, măcar, a – chestiunilor a căror menținere în imperfectă determinare împiedică buna înțelegere a domeniilor care tratează despre limbaj, discurs, comunicare, precum și buna desfășurare a cercetărilor angajate în domeniile respective. Cei angajați în cercetările din domeniile legate de limbaj, discurs, comunicare trăim, cu toții, o perpetuă nevoie de teorii bine întemeiate, clare, larg acceptate sau măcar larg acceptabile. S-au produs, de-a lungul vremii, astfel de teorii și beneficiem și astăzi de claritatea unor distincții, de puterea de acoperire a unor termeni sau a unor definiții. Pînă și cei care s-au îndepărtat de Saussure, de exemplu,

au știut că iau distanță față de un reper incontestabil. Au rămas, însă, destule chestiuni care-și așteaptă justa definiție, clasificarea adecvată, conturarea fără echivoc. Dinaintea distincției *langue-parole* nu mai ezită azi nimeni, după clarificarea adusă de Ferdinand de Saussure, dar distincția, de exemplu, dintre limbă și limbaj, înțelegerea conceptului de *limbaj*, a limbajului ca fenomen complex sînt probleme rămase în discuție. Dificultăți produce și suprapunerea – chiar și doar parțială – a conceptelor de *text* și *discurs*. Sînt lucrări în care se propune chiar acceptarea acestei confuzii, preluînd tot ceea ce oferă istoricul discuțiilor pe această temă. Starea de confuzie menținută pare destul de productivă, dar o nemulțumire mocnește, mai ales în spiritele de factură carteziană. Să privim și la majoritatea lucrărilor despre argumentarea discursivă, unde remarcăm cu ușurință că s-ar putea înscrie mai degrabă în sfera unei argumentări... textuale, de vreme ce lucrările iau în discuție exclusiv segmente de text pentru a formula raționamente și concluzii. Pare și important, și urgent să apară o perspectivă asupra discursului care să-l propună drept activitate și să demonstreze cît de necesar este să vedem în fiecare discurs particular, în fiecare instanță discursivă, un eveniment (de asemenea complex), unde contează și actorii implicați în activitatea generatoare de discurs, și relația dintre ei, și relația fiecăruia cu tema în discuție, dar contează și încă multe alte elemente care intră în ecuație. Mergînd mai departe, tot legat de discurs, găsim conceptul de *manipulare*. În condițiile în care orice discurs influențează, transformă contextul în care se produce, alterează universul din jurul său, se pare că opoziții precum convingere vs. manipulare sau persuadare vs. manipulare sînt abordări care riscă să confunde planuri ale discuției, de vreme ce orice discurs influențează, iar influența se poate realiza discursiv fie prin convingere (cu preponderența componentei raționale a

discursului), fie prin persuadare (cu preponderența componentei emoționale a discursului). Manipularea se discută în alt plan, al influențării auditorului fără ca acesta să-și dea seama că i se întâmplă așa ceva. Manipularea se poate realiza atât prin convingere, cât și prin persuadare, cu condiția ca destinatarul acestei acțiuni să creadă că nu a fost influențat și că a luat liber decizia pe care a luat-o sau că a făcut în deplină libertate opțiunea pe care a făcut-o.

Cînd ajungem la dificultățile întîlnite în studiul comunicării, ar fi suficient să pun în lumină două distincții pe care le-am semnalat de-a lungul vremii și care ar trebui luate în calcul în discuțiile de specialitate, pentru întemeierea sănătoasă a demersurilor de cercetare în acest domeniu. Prima dificultate privește doar limba română, unde distincția dintre comunicare și comunicație este generatoare de abordări interesante, dar și de greșeli de netrecut cu vederea (de exemplu, atunci cînd se utilizează termenul *comunicare* pentru a vorbi despre *comunicație*). Cealaltă dificultate vine din suprapunerea, în multe locuri, a două înțelesuri diferite ale termenului *comunicare*: există un înțeles la care se gîndesc doar specialiștii și care este acela de fenomen infinit, atotcuprinzător, prezent în lumea vie (și mai ales în societatea umană) dintotdeauna și pentru totdeauna, dar și pretutindeni în Univers; există, însă, și un înțeles punctual, cel la care se gîndește oricine folosește termenul și care este acela de instanță de comunicare, eveniment care are loc într-un anumit moment, într-un anumit loc, între două sau mai multe personaje concrete și care are aspectul transmiterii unui mesaj de la un personaj la altul. În interacțiunile dintre nespecialiști, în limbajul comun, confuziile pe aceste teme nu produc mari încurcături. În schimburile dintre specialiști, însă, confuziile comunicare-comunicație sau comunicare (fenomen infinit în timp și spațiu) și

comunicare (instanța de comunicare) pot provoca confuzii grave, care antrenează o instalare precară a consensului, cel care stă la baza constituirii oricărei științe.

În fine, este adus în discuție un element al oricărei instanțe de comunicare, feedbackul. Legat de acest element, înțelegerea conceptului ca diferită de a celui de *răspuns* este generatoare și de claritate, și de noi perspective de cercetare în domeniul comunicării, mai ales din perspectivele psihologică și psihosocială. Din nou, în discursul comun, lucrurile pot foarte bine rămâne așa cum sînt: să spună lumea „dă-mi, te rog, un feedback!” sau „am tot așteptat să-mi dai un feedback”. Specialiștilor le-ar fi înșă util să distingă între răspuns (eng. *answer*) și feedback, ambele înscrise în englezescul *response*.

Cartea nu-și propune rezolvarea tuturor problemelor de claritate precară surprinse în cercetările din domeniile abordate. M-ar bucura să observ că apar tot mai mulți colegi incomodați de imperfecțiunile unor teorii și că tot mai mulți fac lecturi marcate de circumspecție pe textele promovînd acele teorii. M-ar bucura să văd studii ale traductologilor care să încerce să imagineze cum ar arăta evoluția unor teorii dacă traducerea termenilor-cheie din acele domenii s-ar fi făcut altfel (sau nu s-ar fi făcut deloc, păstrînd termenii din limba-sursă și făcînd uz doar de înțelegerea la nivel conceptual a termenului de pornire, așa cum sugerează Ferdinand de Saussure pentru distincția *langue-parole*). Nu propun vreo revoluție, nu țin să „zgudui establishmentul”, ci doar să caut, cu smerenia cuvenită, soluții posibile la unele dintre dificultățile cu care știu că ne confruntăm, atît în lecturile noastre, cît și în cercetările și scrierile noastre, ale celor care studiem comunicarea. Rămîne mult de făcut. Deocamdată, cîteva concepte-cheie, cîteva principii de bază și mai ales recomandarea de a propune rezultatele

diverselor demersuri teoretice sub modalitatea posibilului, a probabilului.

De altfel, o temă recurentă în prezenta lucrare este combaterea ideii că se pot da reguli pentru domeniul comunicării, așa cum pare să propună majoritatea scrierilor din domeniu. Îndemnuri ca „fii scurt!”, „fii clar!”, „spune numai adevărul!” sînt dovedite ca avînd o aplicabilitate vagă, cu frecvență slabă și cu efect îndoilenic, din cauza caracterului volatil al obiectului de studiu (aceste abordări normative păcătuiesc și prin aceea că amestecă planul eficienței în comunicare cu cel al moralității interacțiunilor sociale). Va reveni mereu, în această carte, referirea la o observație cu rol de principiu, provenind din scrierile lui Ivan Preston: înțelesurile sînt în oameni, nu în mesaje. Nu atenția la mesaj contează, ci atenția la adecvarea mesajului la situație, la context, la destinatar, la intenția vorbitorului. De altfel, ideea de adecvare în comunicare este amplu promovată în volum și beneficiază chiar de o abordare explicită, dedicată ei într-unul dintre capitole.

Atmosfera generală care se degajă din întregul volum ar putea fi descrisă drept marcată de căutări și de interogații privind diversele tipuri de imprecizii. Nu apar reguli, nu se trag concluzii absolute, unice, indiscutabile. Dimpotrivă, sînt aduse în discuție incertitudinile care apar în cercetarea privind limbajul, discursul sau comunicarea, dar mai ales în utilizarea limbajului în discurs și, deci, în comunicare.

Deși este alcătuit din eseuri distincte – fiecare, tratînd cîte o chestiune din largă tematică a limbajului, folosit în discurs, pentru comunicare – volumul de față se va dezvălui cititorului atent ca o concatenare de dezbateri – în curs sau viitoare ori posibile – privind tematica anunțată în titlu, dezbateri menite să intrige și să

invite la a gândi lucrurile din perspective fie prea puțin discutate pînă acum, fie încă neaduse în discuție. Prin legătura la tema comună, eseurile sînt totuși tratate drept capitole ale volumului de față. Sînt trecute în revistă problematici ale limbajului – mai ales legate de impreciziile prezente în fiecare limbă și de influențele pe care ele le pot avea în interrelaționarea din lumea noastră, a oamenilor – , problematici ale discursului – mai ales legate de distincția extrem de importantă dintre discurs și text, dar fără a lăsa deoparte chestiunea argumentării discursive sau pe aceea a influențării prin discurs – și problematici ale comunicării – cu insistență pe chestiunea adecvării, care este propusă drept principiul fundamental al bune comunicări, dar și pe chestiunea incertitudinii căreia îi sîntem pradă în orice act de comunicare, de vreme ce în practica comunicării se poate constata că nu se aplică regulile extrase (dintr-o eroare de abordare) din regularitățile constatate în acte de comunicare trecute.

„O carte pentru neliniștea noastră” este o formulare care trebuie înțeleasă asemenea formulelor de genul „o pastilă pentru dureri de cap” ori „o cremă pentru dureri de spate”, adică nu este o carte scrisă pentru a stîrni neliniște, ci pentru a-l ajuta pe cititor să-și înțeleagă neliniștile și, poate, să și le și depășească.

Mulțumiri

Aduc, aici, mulțumiri studenților mei, pentru că m-au forțat adesea să le explic, iar și iar, chestiuni întâlnite în lecturile lor, ceea ce mi-a arăta că erau chestiuni care-și așteptau de fapt clarificarea și sper ca ei să găsească aici răspunsuri la nelămuririle cu care se confruntau, cu precizarea că nimic nu trebuie luat ca săpat în piatră.

Recunoștința mea – deși greu de pus în cuvinte – merge către distinșii mei colegi, profesorii Stelian Dumistrăcel și Ilie Fârte, care mi-au stat alături, cu comentarii critice și sugestii extrem de utile. Le mulțumesc pentru timpul pe care și l-au trecut cu lectura textului meu – care era încă needitat! – și pentru atenția cu care s-au aplecat asupra construcției mele, degajând și aprecieri, și critici, chestionându-mi unele susțineri și dându-mi astfel de înțeles că mai aveam de stăruit pe alocuri în clarificarea expunerii. Mi-au dat, amândoi, sentimentul că evoluez în mijlocul unei comunități academice în care colegialitatea se îmbină cu spiritul critic în cel mai creator mod. Le fac, aici, o reverență!

Puncte de plecare

Într-o culegere de texte – literare și filosofice – din ciclul *The Faber Book of Utopias*, de data aceasta¹), este pentru prima dată când *Republica* lui Platon îmi este prezentată drept utopie, este pentru prima dată când o viziune a lui Hitler apare discutată neutru, ca o (doar altă) utopie, ba mai găsesc și alăturări de genul autorilor evocați mai sus cu Oscar Wilde, unde utopia socialismului este prezentată într-o cheie ironică, devastatoare.

Mă uit la mulțimea de texte adunate în carte, mă desfășor cu lectura unor scrieri extrem de diverse și mă las impresionat de formele pe care le poate lua utopia. Aș îndrăzni, totuși, să văd ceva, ca o caracteristică a utopiilor, ceva ce se regăsește – explicit sau implicit – în orice construcție utopică: **regula**. Existentă sau imaginată, aplicată sau doar plănuită, regula este cea care încremenește totul în incredibil, în imposibil, în... utopic.

Propun în continuare o trecere în revistă a unor situații în care se poate observa că regula, ca normă impusă pentru acțiune,

¹ John Carey (Editor), *The Faber Book of Utopias*, London, Faber & Faber, 2000.

nu rezistă, nu funcționează. Edward De Bono o și spune explicit, așa cum vom vedea. Prin toate exemplele convocate, urmăresc să sprijin înțelegerea poziției mele în legătură cu utilizarea limbajului în comunicare: avem de-a face, și în exemple, și în tratarea chestiunii limbajului în comunicare, cu fenomene și activități în care regulile nu pot fi impuse ca rețete pentru strategii viitoare. Desigur, abaterile nu pot fi constatate decât în raport cu o normă. Și apoi, abaterile riscă să ajungă asemănătoare una cu alta – din anumite puncte de vedere – și astfel, repetându-se, se transformă într-un alt fel de normă. De curînd citeam în presă (*Le Petit Journal de Bucarest*, le journal des Français à l'étranger) despre un studiu al unui cercetător francez care se aplecase asupra fenomenului *hipsters* și ajunsese la concluzia că, dorindu-și cu toții să fie „altfel”, hipsterii sîrșesc prin a fi asemenea unul cu altul. Starea de „a fi diferit” nu e eternă...

Urmează cîteva detalii cu privire la gîndirea laterală, la fenomenele economice și la fenomenele climatice. Concluzia, însă, va fi trasă cu privire la chestiunea limbajului în comunicare.

A) În capitolul *Attitudes towards lateral thinking*, autorul cărții *Lateral Thinking*², Edward De Bono, propune ca **gîndirea laterală** să fie considerată drept un fel de gîndire pornită din ceea ce el numește „stimulare provocatoare” (exerciții pe această temă propune și lucrarea *The Art of Looking Sideways*³). Dar, de vreme ce gîndirea laterală poate duce la soluția unei probleme, iar soluția poate apoi fi recunoscută și înțeleasă prin prisma gîndirii logice (verticale), se poate problematiza chestiunea sub forma următoare: fie acceptăm susținerea că „de vreme ce orice gîndire efectivă este

² Edward De Bono, *Lateral Thinking. A Textbook of Creativity*, London, Penguin Books, 1970.

³ Alan Fletcher, *The Art of Looking Sideways*, London, Phaidon Press Ltd., 2001, retipărită în 2003, 2004, 2005, 2007.

în realitate o gândire logică și că, deci, gândirea laterală este doar o parte din gândirea logică”, fie acceptăm raționamentul conform căruia „dacă prin gândire logică înțelegem o secvență de pași, fiecare dintre acești pași trebuind să fie corect, atunci gândirea laterală este în mod clar ceva diferit de gândirea logică”⁴. Ni se precizase deja că „una dintre funcțiile gândirii laterale este de a elibera informația atacînd matricele-clișeu din gândire” și ni se spusese că: „Oricînd se spune că o soluție a fost găsită prin gândire laterală, avem și o cale logică prin care se putea ajunge la acea soluție. Așadar, ceea ce se presupune a fi gândire laterală nu este altceva decît o pledoarie pentru o mai bună gândire logică”. Pînă la urmă, nu contează dacă vom crede că gândirea laterală este parte din gândirea logică sau este ceva cu totul distinct de aceasta, atîta timp cît vom fi în stare să-i vedem natura ei adevărată. Pentru a deprinde folosirea gândirii laterale, ceea ce contează este practica, făcută conform unor tehnici, care ne sînt explicate începînd de la pagina 57. În deschiderea prezentării acestor tehnici (capitolul *Techniques*), autorul atrage atenția asupra unui lucru important (important și pentru ceea ce descrie el în carte, important și pentru construcția de față):

„Scopul tehnicilor formale este acela de a oferi o ocazie de a folosi practic gândirea laterală, astfel încît să dobîndim, gradat, obiceiul de a gândi lateral.. Tehnicile nu sînt sugerate drept rutine formale, care să fie învățate exact așa cum sînt, pentru a fi apoi aplicate întocmai, în mod deliberat. Ele pot fi totuși utilizate astfel pînă cînd deprindem suficientă fluentă în gândirea laterală și ajungem să

⁴ Ibidem

ne descurcăm fără aceste tehnici formale, luate ca atare”⁵.

Este aici, în ultimul citat, mai ales, o idee care trebuie reluată și în ceea ce privește practica comunicării. Și în ucenicia pe care o face fiecare în domeniul comunicării (verbale sau nu) trebuie să existe o perioadă în care tehnicile formale trebuie învățate și reținute, trebuie utilizate și recunoscute în acte de comunicare produse în sfera de percepție a ucenicului sau reținute de memoria comunității respective. Ele nu vor rămâne, pînă la urmă, decît repere față de care se vor constata ecarturile din comunicarea „reală” și abia acele ecarturi vor fi de interpretat pentru a ne înțelege unii cu alții. Mai mult, există șansa, în comunicare, să vedem ecarturi devenind normă, apoi căzînd în desuetudine și trecînd în zona vreunei limbi de lemn, pentru ca alte ecarturi să le ia locul, fără ca cineva să mai facă cu adevărat apel la normă.

B) Mă voi referi acum la un domeniu de activitate umană, așa cum apare el descris într-o lectură recentă. În *Superfreakonomics*⁶, autorii pun, pentru prima dată (după știința mea), problema **fenomenelor economice** în felul în care țin eu demult să pun problema în științele comunicării.

Ei spun că toate studiile, toate statisticile și simulările din științele economice nu fac altceva decît să dea seamă de cele ce s-au petrecut într-un anumit interval și, eventual, să pună în evidență unele regularități observabile în înșiruirea fenomenelor. Nimeni nu ajunge să facă o predicție corectă, nimeni nu poate să transforme

⁵ Idem, pp56-57.

⁶ Steven D. Levitt, Stephen J. Dubner, *Superfreakonomics. Global Cooling, Patriotic Prostitutes, and why Suicide Bombers Should Buy Life Insurance*, London, Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2009.

regularitatea observată în regulă și, bazat pe acest lucru, să anticipe cu un grad ridicat de precizie evoluția lucrurilor în economie, indiferent de nivelul economic la care fac referire studiile oamenilor de știință ai domeniului. Și aceasta, ne explică cei doi autori, se întâmplă deoarece evoluția economiei (de orice tip și de la orice nivel) ține de factori multipli și de o complexitate care face imposibilă stabilirea invariantilor și a variabilelor necesare unui studiu corect de prognoză: sînt și factori de mediu natural (greu de prezis, ei înșiși, în evoluția lor), sînt și factori umani (mai greu de descris și cu participări și imputuri mai greu de anticipat) și sînt chiar imperfecțiuni ale științelor fundamentale pe care se sprijină analizele economice menite să stabilească ce anume din regularitatea ocurenței poate deveni regulă. Pe de altă parte, faptul că există medaliați cu Nobel în economie, la îndemîna oamenilor de afaceri și a guvernelor, nu a făcut posibilă evitarea crizei financiare și economice pe care o traversează umanitatea în acești ani, deși aflăm că prezenta criză seamănă perfect cu cea de la începutul anilor 30 ai secolului precedent. Lucrurile se repetă, se poate constata chiar o anumită regularitate în evoluții din diverse domenii, dar nimeni nu se avîntă să construiască reguli și încă și mai puțin să treacă la aplicarea lor. Cînd spune cineva – cum l-am auzit pe academicianul Constantin Bălăceanu-Stolnici, care a trăit sub vremurile de atunci ca și sub cele de acum – că această criză, cea de acum, seamănă cu cea din anii '30, acel cineva are dreptate doar dacă redă o percepție personală, cu elemente de ordin general; altminteri, nu putem să nu observăm că cel care face o astfel de susținere nu precizează nici măcar faptul că ne referim la două realități planetare complet diverse. Desigur, comparînd cele ce se întîmplau atunci, în lumea cunoscută, și cele ce se întîmplă astăzi, în lumea care ne interesează și despre care ne informăm, constatăm regularități ale producerii fenomenului numit „criză financiară și

economică”: băncile dau faliment, guvernele nu mai pot asigura stabilitatea economică și socială, oamenii își pierd locurile de muncă și consumul scade dramatic, fără ca cineva să poată opri degringolada generală. Dar, nu e totuna să vorbim despre nici 4 miliarde de oameni sau despre aproximativ 7 miliarde, după cum nu e totuna să vorbim despre economiile naționale aproape închise din perioada anilor 1930 sau despre globalizarea de care mai nimeni n-a scăpat în lumea actuală, pentru a nu mai aminti despre dezvoltarea instrumentelor economice și mai ales a celor financiare în cei 80 de ani care despart o criză de „copia” ei. De aici, importanța înțelegerii contextului pentru analiză și tot de aici, importanța ideii că există domenii în care regularitățile observabile/observate nu dau neapărat naștere la reguli, ceea ce face predicțiile imposibile și ceea ce face literatura de tip „carte de bucate”, cu rețete bătute în cuie să capete aspectul neserios pe care-l merită. Sigur, s-au sinucis oameni, de disperare, și acum 80 de ani, și în anul din urmă, dar cauzele disperării lor se găseau, în general, în plan național, atunci, și se găsesc în încrângătura de relații globale, acum. În 1930 nu se puneau problema influenței traseului vreunui oleoduct asupra economiei țărilor traversate de acesta, după cum traseul conductelor de gaz nu isca probleme continentale pornind de la câte un referendum local, între două state vecine.

C) Un al treilea pilon al construcției de față vine din teritoriul **fenomenelor naturale**.

Faptul că prin anii '70 ai secolului trecut, omenirea era preocupată de instalarea unei noi epoci glaciare, pentru ca acum, la mai puțin de jumătate de secol, să fie preocupată de încălzirea globală nu arată lipsa argumentelor serioase și solide din punct de vedere științific pentru una sau cealaltă dintre cele două susțineri,

ci imposibilitatea de a strînge toate (adică TOATE!) datele necesare și de a le corobora pentru a defini starea în care ne găsim, starea Universului din care facem parte și starea la care ne putem aștepta ca acesta să ajungă într-un viitor previzibil. Să mai reflectăm la exemplul cu încălzirea vs. răcirea globală! Așa cum ecologiștii din anii '70 își bazau argumentarea pe „speranța” de a mai avea o erupție devastatoare a vulcanului Pinatubo (ceea ce, din fericire, nu s-a produs), ajungem la situația în care, la 40 de ani distanță, riscul instalării unei noi ere glaciare este înlocuit, în discurs, cu riscul supraîncălzirii globale, iar argumentarea se bazează și acum, parțial, pe cenușa de la erupțiile vulcanilor. Este limpede că avem o schimbare de discurs și nu o schimbare reală a stării de lucruri. Pentru ca situația să se modifice din punct de vedere meteorologic, este nevoie de ere, nu de cîteva zeci de ani.

Se vede limpede că totul seamănă cu ceea ce remarcam mai sus cu privire la sfera economică: tot așa, unii sociologi și economiști își bazează predicțiile pe elemente necontrolabile și... impredictibile, rezultatul fiind ilar (dacă nu ne gîndim la gravitatea situațiilor pe care le antrenează amintitele predicții).

În alt plan, ceea ce părea a verifica anticipările înfloririi prin cooperare globală a degenerat într-o criză (la fel de) globală tocmai din pricina cooperărilor care fondau cealaltă viziune. Să nu se înțeleagă cumva, de aici, că militez în sensul reducerii cooperărilor! Ceea ce mi se pare interesant este tocmai faptul că nu e destul să iei în calcul doar o parte din datele necesare pentru predicții în domeniul economic și social. Dar, din nou, care ar fi „toate” datele? Mai mult, atunci cînd datele provin din domenii vagi, ele nu vor permite calcule foarte precise și, adăugînd date vagi altor date, tot vagi, șansa de a atinge un rezultat precis scade din ce în ce mai mult.

Limbajul în comunicare se cuvine să fie privit la fel ca domeniul fenomenelor meteorologice ori ca fenomenele economice, adică un domeniu în care se pot oricând constata regularități, dar unde posibilele tipare nu pot deveni reguli săpate în piatră, nu pot fi rețete. Sub această amprentă se construiește demersul din paginile acestei cărți. Pe lângă problematica regularităților care nu pot deveni reguli, ideea adecvării ca principiu central în comunicare ocupă o poziție importantă în volum. Se poate observa cum se prefigurează o carte despre imperfecțiunile din care încercăm să construim o lume perfectă în care să ducem o viață perfectă.

Activitatea langajieră. Comunicarea verbală presupune utilizarea limbajului natural sau, din perspectivă lingvistică, folosirea unei limbi (istorice) ca mijloc de comunicare, în acte lingvistice. Or, folosirea unei limbi oarecare înseamnă combinarea laturii sociale a fenomenului – limba, în accepțiunea saussuriană – cu partea sa individuală – acea *parole*, cum o definea același Saussure. Una fără alta nu pot exista și totul are la bază o capacitate înnăscută a minții umane, facultatea de limbaj.

Aș mai adăuga și faptul că actul lingvistic își vede definit sensul și prin ceea ce este contextul producerii sale. Or, cum contextele sînt unice, actele lingvistice, producțiile langajiere, acea *parole* a lui Saussure, vor fi și ele unice. Partea care ține de imanența limbii nu se schimbă, dar noi nu comunicăm prin fraze, ci prin enunțuri, iar enunțul este un unicat născut din enunțarea unui conținut lingvistic, într-un act complex, discursul. Să imaginăm un exemplu, pentru a constata forța contextului în privilegierea sensului discursului, dar și pentru a remarca dinamica căreia îi este supus contextul tocmai grație discursului.

Dacă personajul X îmi adresează cuvinte jignitoare, X rămîne cel care m-a jignit (chiar dacă și-a cerut scuze și „și-a retras vorbele”) și tot ce-mi va spune de-acum va fi decodat în contextul care conține și jignirea produsă prin enunțarea unei anumite fraze. Nu fraza mă jignește, ci faptul că X a prins-o în enunțul adresat mie într-o enunțare. Acea enunțare este evenimentul pe care nu pot să-l șterg din memorie. Fraza îmi era cunoscută dinainte de eveniment și nu-mi făcea nici o impresie. Luată în sine, nu-mi face nici acum vreo impresie: e o frază din limbă. Ceea ce m-a supărat a fost faptul că individul concret X, în momentul concret T, a actualizat fraza P într-o enunțare adresată mie. Pe de altă parte, este foarte posibil ca sentimentul meu să nu fie corect întemeiat: poate că fraza folosită în enunțarea cu pricina nu este jignitoare *per se*, dar starea mea psihică (și, poate, și cea fizică) din momentul cînd mi-a fost adresat enunțul respectiv să nu fi fost fastă și să fi antrenat o decodare nefericită. Cine poate spune?! Cine ar fi putut preveni o astfel de întîmplare? Pe ce baze? Pornind de la ce reguli? Reguli care vin din regularități ținînd de semantica limbii? Reguli care vin din regularități ținînd de cerințele vieții sociale în cadrul culturii date? Reguli care vin din regularități ținînd de experiența relației dintre X și mine? Reguli care vin din regularități observate în comportamentul meu social? Dacă nu, atunci care? Poate o anumită stare a vremii (barometru scăzut, de pildă) ar fi putut avea influența nefastă constatată în final. Poate o perioadă de exacerbare a activității solare va fi indus o stare de nervozitate unor indivizi ca mine, făcîndu-i irascibili, grăbiți în decodarea mesajelor primite, inapți pentru interpretări „juste” (or fi existînd, oare, interpretări „juste”?). Imposibil de spus, imposibil de generalizat, imposibil de prins într-o regulă. Asemenea oricărui tip de întîmplări, și întîmplarea care a constat în actul lingvistic al enunțării acelei fraze pe care eu am luat-o drept ofensatoare este un eveniment

unic, pentru că este contextual. Și totuși, evenimente similare se vor mai fi întâmplat și se vor mai întâmpla. Ele vor avea un grad de similaritate, rămânând unice. Și atunci, dacă nu se repetă, cum am putea să le gestionăm statistic și să le prindem într-o regulă, o normă de aplicat în cazurile asemănătoare? Putem, desigur, constata, *a posteriori*, unele regularități în producerea acestor evenimente. Dar regula?!

Calea de mijloc: și regulă, și abateri de la regulă. Cum n-aș vrea să pozez în anarhist, voi încerca să atenuez ceea ce ar putea părea, în acest studiu, că este militantism în sensul abolirii regulii. Asta n-ar fi decât o altă utopie... Așa cum am mai scris⁷, perioada de formare a individului, școala, nu urmărește scopuri precum a-l învăța pe acesta matematică, limbi străine, geografie etc., ci are în vedere un singur scop, copleșitor ca importanță și ca dificultate: să-l învețe pe copil să comunice, pentru a se încadra fără probleme în comunitate, în cultura în care s-a născut și în care va trăi (măcar o vreme). „Esența întregului proces constă în a învăța să te conformezi convențiilor grupului în care trăiești ca individ”, avea să spună un neurofiziolog, Zachary John Young⁸.

Calea de mijloc, pentru care militez, de fapt, este una la care mă gândesc doar cu privire la domeniul pe care încerc să-l servesc, comunicarea. Deși nu m-am ocupat aici decât de comunicarea verbală și doar vag am amintit și de alte forme și mijloace de comunicare folosite de oameni, ceea ce propun drept cale de mijloc are în vedere toate formele de comunicare și, pentru a porni construcția, îl invit pe cititor să se gândească la simplul fapt

⁷ Dan Stoica, *Comunicare publică. Relații publice*, Iași, Editura Universității « Al. I. Cuza », 2004.

⁸ Zachary John Young, *An Introduction to the study of man*, Oxford, Oxford University Press, 1971.

că nu poți avea ecart decît prin raport la ceva, care va fi regula. Așadar, pentru ca un ecart să aibă sens, el trebuie să poată fi raportat la vreo regulă. Fără regulă, el n-junge să fie decît un nonsens. Raportat la regulă, el își dezvăluie distanța față de aceasta și, împreună cu ea, cu norma, capătă valoare și, deci, seduce.

Și totuși, norma trebuie să existe, dar să nu fie impusă în utilizare, ca rețetă infailibilă. Regularitățile constatate trebuie să facă parte din cunoașterea împărtășită a unei comunități lingvistice, dar nu ca reguli imuabile, ci ca repere ale posibilităților de expresie. Pornind de la ele, practica comunicării va fi (sau trebuie să fie) înțeleasă ca adecvare a posibilităților la situația de comunicare concretă, la contextul discursului din acea situație și la intenția urmărită de vorbitor. Dacă adecvarea va impune apelul la un ecart de la norme, doar vorbitorul va putea s-o decidă (și tot el va suporta consecințele alegerii făcute). Nu vom putea spune vreodată, dinainte, cum e corect/bine/eficient, ci doar vom putea constata, *post festum*, dacă a fost o abordare discursivă adecvată sau nu.

De aceea, lecțiile despre cum să vorbești la un interviu de angajare (a se vedea, spre exemplu, cartea *Metodici și tehnici de exprimare scrisă și orală*⁹ sau despre cum să-ți cucerești viitorii socri de la prima întâlnire nu pot fi decît stupide preziceri cu privire la situații pe care nu le cunoaște nici autorul unor astfel de lucrări, nici cititorul în căutare de sfaturi practice. Titluri precum „Zece pași de aur la interviul de angajare” sau „Cum să-ți cucerești șeful prin discurs eficient” nu pot fi decît triste exemple de „tutoriale” greșite. În practica comunicării, o singură regulă trebuie avută în vedere și aceasta este: „Nu există reguli!”. Cu ochii la regulile din

⁹ Gilles Ferréol, Noël Flageul, *Metode și tehnici de exprimare scrisă și orală*, Iași, Polirom, 2007. Traducere din fr. de Ana Zăstroiu.

teoriile care explică domeniul comunicării, orice ecart va garanta un impact superior față de recursul la norme. Am ales să spun „impact”, pentru că nimic nu garantează eficiența discursului.

Aduc, în final, un exemplu pe care îl consider perfect potrivit susținerii ideii expuse aici. În toamna anului 2009, deputata Adriana Săftoiu a făcut o demonstrație de la tribuna Parlamentului României: ceruse să i se dea cuvântul și, odată ajunsă la tribună, a înșirat o suită de enunțuri fără sens, fără legătură între ele, ba chiar și cu voite greșeli de limbă. La finele discursului, cei din sală au aplaudat-o, iar președintele de ședință i-a mulțumit pentru interesanta intervenție. Abia atunci, Adriana Săftoiu le-a ținut un discurs cu cap și coadă, cu sens și cu rost, în care le-a dezvăluit că precedentul „discurs” era o suită de nonsensuri menită să pună în evidență faptul că, în Parlament, nimeni nu ascultă ce spune cel invitat să vorbească. Parlamentarii, așa cum s-a văzut în demonstrația genială a Adrianei Săftoiu, au doar grijă de conveniențele de suprafață, adică aplaudă și-i mulțumesc celui care a cuvântat, dar nu ascultă nimic din ceea ce li se spune de la tribună. Prin acel discurs fără sens, vorbitoarea nu avea intenția să transmită vreo informație, ci gândea numai să creeze contextul unei demonstrații cu privire la lipsa de calitate a comunicării dintre deputați. Așa se face că, nespunând nimic cu sens, Adriana Săftoiu a spus mai mult decât le-ar fi convenit vreodată colegilor săi să audă. Și ne-a spus și nouă, implicit și indirect, ceea ce avea de fapt a spune.

Așadar, la fel ca și în prognozele privind vremea sau starea economiei, în comunicare ne rămâne doar să constatăm regularități și să construim, pornind de la ele, vremelnice norme. Ceea ce va fi validat în practică, însă, rămâne de văzut. Ca și în gândirea laterală a lui de Bono, trebuie să existe, pentru fiecare, o perioadă de

început, cînd individul deprinde norme și tehnici (fixe, am zice), dar adevărata gîndire laterală și adevărata comunicare apar cînd individul experimentează, cu naturalețe și făcînd uz de ecarturi dintre cele mai neașteptate, utilizarea non standard a limbii. Pentru o comunicare cu șanse de a conduce la atingerea scopurilor pentru care a fost angajată, condiția rămîne adecvarea. Nu este adecvarea aristotelică a cuvintelor la adevăr, ci adecvarea discursului la țeluri, la context, la interacțanți, la tot. Sigur că acest gen de adecvare cere înțelepciune, capacitate de a-și „evalua” rapid interlocutorul, de a și-l reprezenta cît mai aproape de ceea ce este el în momentul interacțiunii, putere de a înțelege repede fiecare situație de comunicare și capacitate de a se încadra cît mai bine în ea, de a se adapta.

I. Considerații privind limbajul

Un volum ca cel de față ar putea începe cu considerații privind comunicarea, pentru ca apoi, ca într-un fel de mereologie, să prezinte discursul ca o parte din comunicare și limbajul ca o parte din alcătuirea discursului. Am optat însă pentru o desfășurare în sens invers, de la limbaj, către comunicare, pentru că-mi dă posibilitatea să reiau teze din studiile privind limbajul pe tot parcursul cărții, dându-le și susținere, și vizibilitate. Ceea ce se va lăsa identificat drept idee centrală este „imperfecțiunea” limbajului articulat, adică mirajul bunei înțelegeri stînd pe un fundament seducător de imperfect ori seducător, dar imperfect. Vom vedea cum și limbajul științelor – aparent, cert și clar – nu ajunge să acopere chiar perfect nevoia de claritate și de certitudine. Îl mai citam undeva pe René Thom¹⁰, care atrăgea atenția că științele se construiesc prin consens și adăuga că singura cale de obținere a

¹⁰ René Thom, *Apologie du logos*, Paris, Hachette, 1990.

consensului este calea discursivă, adică utilizarea limbajului natural.

I.1. Cît putem conta pe limbaj?

Cînd vine vorba despre definirea noțiunii de *limbaj*, mă întorc cu gîndul la Paul Grice¹¹ și la dificultatea pe care el o resimțea atunci cînd ar fi trebuit să definească sensul. Parafrazîndu-l pe Sf. Augustin, Grice spunea că știe ce este sensul atîta timp cît nimeni nu-i cere să explice ce este acesta. Îmi vine în minte și povestea unui judecător de la Curtea Supremă a Statelor Unite: acesta a spus că nu are o definiție exactă a pornografiei, dar a adăugat: „o pot recunoaște atunci cînd o văd” (*Jacobellis vs. Ohio*, 1964), încercînd să inducă ideea că toată lumea, asemenea lui, are același înțeles al conceptului de *pornografie*, ceea ce nu se întîmplă niciodată, cu nici un concept¹². Putem constata și că cea mai mare parte dintre autorii care s-au ocupat de studiul limbajului, din perspective dintre cele mai diverse, fie au evitat să dea o definiție autonomă, convenabilă, a noțiunii de *limbaj*, fie au eșuat în astfel de încercări. Avem cu toții o aprehensiune intuitivă a noțiunii, dar cercetătorii au nevoie de definiții, pentru claritatea demersurilor din domeniile științifice, tinzînd astfel către coerența dezvoltărilor la care contribuie cu toții. Plurisemantismul termenului *limbaj* și faptul că el rezumă chestiuni, nu doar diferite, dar adesea incompatibile una cu alta, determină riscul de a nu ști exact despre ce vorbim cînd utilizăm acest termen.

¹¹ Paul, Grice, „Logic and conversation”, in Paul Grice, *Studies in the way of words*, Cambridge, MA, Harvard U. P. , 1989, pp. 22-40.

¹² Apud Ivan Preston, „Understanding Communication research Findings”, in *Journal of Consumer Affairs*, v. 43, nr. 1, 2009, pp. 170-173.

Amintesc, pentru exemplificare, pozițiile lui A. J. Greimas: cea din *Sémantique structurale* („termenul de limbaj, pe care riscăm să-l folosim, din obișnuință, este vag și corespunde, fie unui ansamblu, fie unui subansamblu semnificant”¹³) sau cea din *Sémiotique: Dictionnaire...* (art. LANGAGE: „1. termenul [...] nu s-a degajat definitiv din cvasi-sinonimia cu *limbă* decât în secolul al XIX-lea. 2. se poate spune despre limbaj că este obiectul cunoașterii vizat de semiotica generală (sau semiologie): un asemenea obiect neputând fi definit în sine, ci doar în funcție de metodele și procedurile care permit analiza și/sau construirea sa, orice tentativă de a defini limbajul (ca facultate umană, ca funcție socială, ca mijloc de comunicare etc.) reflectă o atitudine teoretică ce aranjează în felul său «faptele semiotice». Cel mai puțin compromițător ar fi, poate, să-i substituim termenului *limbaj* expresia *ansamblu semnificant*”¹⁴).

În literatura de specialitate anglo-saxonă, lucrurile se complică și mai mult din cauza ambiguității termenului *language*, care poate să însemne și limbă (în accepțiunea saussuriană), dar și limbaj. Apare opoziția dintre *sign-type* și *sign-token*, care, atunci când este vorba despre semnele lingvistice, poate fi echivalată cu opoziția saussuriană *langue vs. parole*, dar vorbim despre definirea termenului de *limbaj*, or ambiguul englezesc *language* rămâne greu de surprins într-o definiție convenabilă.

Definirea termenului s-a făcut în diverse maniere: prin analogie (aici incluzând și definițiile metaforice), prin opoziție, prin exclusiune etc. La Saussure, de pildă, avem o definiție implicită a

¹³ A. J. Greimas, *Sémantique structurale. Recherche de méthode*, Paris, Larousse, 1966.

¹⁴ A. J. Greimas; J. Courtès, *Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris, Hachette, 1993.

limbajului, prin reluarea unei idei în fraza care urmează celei în care aceasta fusese deja asertată, dar într-o nouă formulare, invitându-l pe cititor la a presupune identitate între termenii „activitatea subiectului vorbitor” și „limbaj”. Tot în *Cours...*¹⁵, mai găsim și o definiție indirectă, realizată prin definirea prin exclusiune a limbii: limbajul, în această accepțiune, reprezintă un conglomerat eteroclit de elemente de natură socială, psihică, fizică, din care limba este doar o parte și anume acea parte care permite indivizilor exercitarea *facultății de limbaj*. Așa ajunge autorul vestitului *Cours de linguistique générale* să remarce, vorbind despre limbaj, că „[...] nicăieri nu ni se oferă obiectul integral al lingvisticii” (p.24) și să mai susțină, în continuare:

“[...] dacă studiem limbajul din mai multe privințe deodată, obiectul lingvisticii ne apare ca o îngrămădire confuză de lucruri eteroclite fără legătură între ele. Când procedăm astfel, deschidem ușa mai multor științe – psihologie, antropologie, gramatică normativă, filologie etc. – pe care noi le separăm net de lingvistică, dar care, printr-o metodă incorectă, ar putea revendica limbajul ca fiind unul dintre obiectele lor”¹⁶.

În loc de “îngrămădire confuză de lucruri eteroclite”, am preferat întotdeauna imaginea de “fenomen complex”, propusă de E. Coșeriu¹⁷, “implicând mai multe aspecte simultane, dar care se

¹⁵ F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, publié par Charles Bally et Albert Sechehaye, avec la collaboration de Albert Riedlinger, 2-ème édition, Paris, Payot, 1922.

¹⁶ Idem, pp. 24-25.

¹⁷ Eugeniu Coșeriu, *Introducere în lingvistică*, Cluj-Napoca, Editura Echinoc, 1995, p. 92.

prezintă în planuri diferite și pot fi abordate, prin urmare, din puncte de vedere diferite”.

Distincția dintre cele două viziuni e limpede: îngrămădirea sau conglomeratul – confuze sau nu – sînt noțiuni care presupun doar co-existența spațio-temporală a două sau mai multe elemente/materiale/substanțe, fără legătură necesară între ele. O îngrămădire de lucruri poate deveni doar parte cu parte obiect al mai multor științe, nepermițînd atingerea unei viziuni holistice și, deci, refuzîndu-se spiritului uman ca întreg în interiorul căruia, cu aportul acelor științe, s-ar putea postula relații între lucrurile care-l constituie. Dimpotrivă, imaginea de fenomen complex îngăduie speranța de a atinge acea viziune holistică. Implicit, este acceptat faptul că propoziții din științele enumerate în pasajul din Saussure (v. *supra*) și din multe alte științe pot stenografia conceptul de *limbaj*.

Tot în sînjul teoriei coșeriene, pot fi făcute considerații de detaliu. Limbajul nu este doar un fenomen complex, el este un fenomen unic în felul său. Faptul că îl numim cu un termen articulat cu articol hotărît de singular trebuie luat cu sensul de a se referi la un obiect unic și solidar, nu obiect unitar și omogen. Limbajul poate fi înțeles ca un asamblaj de părți organizate diferit, în legătură cu care trebuie să recunoaștem empiric că se țin laolaltă, fără să li se poată recunoaște vreo homomorfie sau vreo omogenitate. Desigur, ca obiect al multor științe, limbajul trebuie să existe ca obiect definit și cu proprietăți coerente, dar aceste proprietăți, în spațiul fiecărei științe, nu vor fi generale și analitice, ci vor fi specifice și sintetice.

Punînd la un loc rezultatele observațiilor de mai sus, vom reține următoarele: limbajul este un fenomen complex, cu proprietăți care se dezvăluie studiului mai multor științe, de fiecare

dată obiectul *limbaj* prezentându-se cu proprietăți specifice și sintetice. El se prezintă ca un fenomen cu o realitate ideală (limba) și cu o realitate concretă (actul lingvistic). Limba este o abstracție, o existență virtuală în conștiința vorbitorilor, existând ca depozit, altfel spus, ca memorie a unor acte lingvistice care au avut loc, dar și ca posibilitate pentru vorbitori de a produce, conform actelor lingvistice precedente, luate ca model, acte lingvistice mai mult sau mai puțin identice, dar în orice caz inteligibile. Mai reținem de la E. Coșeriu că limba este în egală măsură un sistem de izoglose (rostiri asemănătoare) și un sistem de norme, precum și faptul că termenul *limbă* este un termen ideal, întrucât, de existat, există limbi (cărora li se spune “limbi istorice”), care sînt sisteme de izoglose constante în fiecare comunitate de vorbitori, în care limbajul se realizează istoric și a căror manifestare efectivă sînt actele lingvistice. O spune foarte frumos Henri Delacroix, referindu-se la limbă ca depozit de acte lingvistice: “O limbă este o variațiune pe marea temă umană a limbajului”¹⁸. Încercînd să gîndim posibilitatea unei teorii a limbajului, ajungem să fim de acord și cu Roman Jakobson, care considera că o astfel de teorie ar trebui să aibă legătură cu ceea ce, din toate limbile, face limbajul. O perspectivă comprehensivă asupra sistemului cognitiv uman ar fi absolut incompletă, însă, fără înțelegerea relațiilor dintre producerea, perceperea și înțelegerea vorbirii. Dar unde trebuie căutat limbajul și cum trebuie înțeles rolul său în eforturile cognitive ale omului? Se pare că răspunsul ne aruncă într-o prăpastie, cunoscută drept “Smolensky Gap”, după numele celui care a surprins și a redat, cu smerenia cuvenită, caracteristicile situației cognitive standard:

¹⁸ Henri Delacroix, *Le langage et la pensée*, 2-ème édition, Paris, Librairie Alcan, 1930.

“Marea majoritate a proceselor cognitive se găsește între cele mai înalte niveluri cognitive ale

namentului logic explicit și cele mai de jos niveluri ale proceselor senzoriale. Descrierile proceselor care au loc la extreme sînt bine informate – la nivelul de sus, prin logica formală, iar la cel de jos, de științele naturii. În mijloc este un abis conceptual. Cum putem conceptualiza procesele cognitive în acest abis?”. Iar apoi: “Strategia paradigmei simbolice constă în conceptualizarea proceselor în nivelurile intermediare ca manipulare de simboluri”¹⁹.

Propozițiile din diversele științe amintite mai sus – și încă din multe altele – care se pot rezuma în termenul *limbaj* se referă strict la proprietățile care asigură distincția dintre ceea ce este și ceea ce nu este o producție lingvistică. Această semnificație funcționează ca un fapt primitiv și anume faptul că există ființe care vorbesc. Numele firesc al acestui fapt brut este *limbaj*. Fapt brut sau fenomen complex? Depinde unde ne situăm cînd îl considerăm. Altminteri, este același lucru: faptul brut, observabil nemijlocit, că există ființe care vorbesc presupune fenomenul complex – fizic, fiziologic, psihologic, logic, social etc. – care este esența umanului, limbajul.

¹⁹ Paul Smolensky, „Information processing in dynamical systems: Foundations of harmony theory”, in D. E. Rumelhart et al. (eds.), *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition*, vol. I, *Foundations*, Cambridge MASS, MIT Press, 1986, p. 197.

I.2. Utilizarea limbajului

M-a convins că un astfel de subcapitol ar fi de interes o apariție relativ recentă din domeniul lingvisticii: este vorba despre noua ediție a lucrării *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*²⁰ a reputatului lingvist ieșean Stelian Dumistrăcel. La treizeci de ani de la prima apariție a cărții, am salutat nu doar ideea de a reveni cu o nouă ediție, ci și prezența, în această nouă apariție editorială a unui capitol dedicat pragmaticii. Deja, tratând despre metafore sau despre frazeologie, Stelian Dumistrăcel introducea o evidentă discuție privind *pragmatica limbii* și *pragmatica enunțării*. În principiu, orice cuvânt (nivel lexical) poate deveni metaforă (la nivelul utilizării) și orice formulă fixă (expresie idiomătică) poate avea efect notabil în utilizare. Cu atât mai convingătoare era opțiunea autorului aici menționat pentru ediția a doua, când prezența abordării din perspectivă pragmatică a devenit explicită. Asadar, o discuție asupra chestiunii utilizării limbajului mi s-a părut bine venită și chiar necesară în contextul tratării problematicilor legate de limbaj, în general.

Ca realitate concretă a limbajului, actul lingvistic este văzut drept aspect fundamental al acestuia. E. Coșeriu îl evocă pe Wilhelm von Humboldt, care a făcut pentru prima oară distincția dintre limbaj ca *energeia* și limbaj ca *ergon*, adică între manifestarea dinamică, concretă, creatoare și produsul acesteia. Aflasem o viziune similară la Merleau-Ponty:

„[...] «mijloacele de exprimare» care există empiric sînt depozitul și sedimentarea acelor *actes de*

²⁰ Stelian Dumistrăcel, *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii. Ed. A 2-a, cu un Supliment de analiză din perspectivă pragmatică*, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus, 2011.

parole, în care sensul neformat nu numai că găsește mijlocul de a se traduce în afară, dar ia existență prin sine însuși și este cu adevărat creat ca sens. Mai mult, am putea distinge între «parole parlante» și «parole parlée». Prima este cea în care intenția de semnificare se găsește în stare latentă. Aici, existența se polarizează într-un anumit «sens» care nu poate fi definit prin nici un obiect natural, el este dincolo de ființa cu care încearcă să se unească și de aceea creează «la parole», ca sprijin empiric al propriei sale neființe. [...] De aici, «la parole parlée», care beneficiază de semnificațiile disponibile ca de o comoară dobândită. Pornind de la aceste achiziții, alte acte de expresie autentică [...] devin posibile. [...] Așa este această funcție pe care o ghicim în limbaj, care se reiterează, se sprijină pe ea însăși [...]»²¹.

Avem, așadar, element dinamic și rezultat al acestuia, ceea ce duce la concluzia că limbajul folosește la ceva sau, mai exact, că poate fi folosit la ceva.

Să ne punem acum întrebarea „Ce putem face cu limbajul?” și să căutăm sprijin pentru a afla răspunsuri convenabile!

Aș apela la Roman Jakobson²² și la funcțiile limbajului, așa cum le-a adus el în discuție, legându-le de câte un element din cele

²¹ Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, Paris, Gallimard, 1945, pp. 229-230.

²² Roman Jakobson, *Language in Literature*. Edited by Kristyna Pomorska and Stephen Rudy, Cambridge, MASS, Harvard University Press, 1987. V. și clarificări pe această temă în: Dan S. Stoica, Mihaela Berneagă, “În apărarea unui model: modelul Jakobson”, în Melentina Toma (coord.), *Paradigma*

șase ale oricărei instanțe discursive: enunțiator, destinatar, mesaj, canal, referință și cod. Aflăm astfel că limbajul poate servi la exprimarea propriei subiectivități în relația cu alteritatea și cu conținutul unui act lingvistic dat (funcția emotivă). El poate servi și la a vorbi despre ceva din afara lui (funcția referențială), în orice fel în care alege vorbitorul să o facă (funcția poetică), poate verifica în orice moment buna funcționare a canalului de comunicare și a relației vorbitorului cu celălalt, cu destinatarul (funcția fatică), îi poate provoca acestuia din urmă o reacție (funcția conativă) și mai poate folosi la a verifica modul de utilizare a codului lingvistic, permițând corecții acolo unde vorbitorul consideră că e nevoie (funcția metalingvistică)²³.

Într-o secvență ca:

“Între România și Republica Moldova există o relația unică în Europa. Nu există altă situație unde două state au limbă comună, istorie comună, aspirație comună. Această relație specială trebuie cultivată și amplificată mai ales de noi, fiindcă suntem țara mai mare, membră în UE, și ei vor în UE și avem obligația istorică să-i sprijinim cu tot ce putem”²⁴

avem posibilitatea să observăm limbajul în funcționare cu toate funcțiile descrise de Jakobson, desigur, unele apărând ca

analizei de tip situațional în câmpul socio-umanului, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, pp. 191-198.

²³ Cf. și Roman Jakobson, “Linguistics and Poetics. Closing Statement”, in Thomas A. Sebeok (editor), *Style in Language*, Cambridge, MA, MIT Press, 1960 (reprint 1964), pp. 350-377.

²⁴ Klaus Iohannis, candidatul ACL la prezidențiale, interviu dat la Digi24, 7 noiembrie 2014.

privilegiate. Prezența unor secvențe ca „relație unică”, referirea la „aspirația comună” și la faptul că este vorba despre o „relație specială” îl descriu pe vorbitor ca angajat sufletește în chestiunea pe care o dezvoltă în discurs (funcția emotivă). Politicianul vorbește despre ceva anume, despre poziția sa față de problematica relațiilor dintre România și Republica Moldova (funcția referențială), într-un discurs clar, dar și cald, marcat de repetiții ca în segmentul „limbă comună, istorie comună, aspirație comună”, chemate să facă discursul său mai atrăgător (funcția poetică). Faptul în sine că nu expediază în două cuvinte tema relației cu Moldova de peste Prut, în interviul televizat, poate conta drept o manieră de a se menține în contact cu un public pe care vrea să-l „atingă” prin discurs (funcția fatică a limbajului). Prin viziunea pe care o prezintă, Klaus Iohannis urmărește în mod evident să obțină suportul votanților – și de la noi, și din Republica Moldova – pentru turul al doilea al alegerilor, mai ales că a fost depășit în primul tur de contracandidatul său în voturile de peste Prut (funcția conativă). În fine, faptul că explicitează ceea ce a spus în primul enunț (între România și Republica Moldova există o relație unică în Europa) prin tot ceea ce adaugă în al doilea enunț (nu există altă situație unde două state au limbă comună, istorie comună, aspirație comună) probează intenția vorbitorului de a se asigura că folosește un cod comun cu auditoriul său și că, astfel, își mărește șansele de a se face înțeles (funcția metalingvistică). Urmărit astfel, discursul luat în analiză se prezintă, secvență cu secvență, dar și ca integralitate, drept un model convingător pentru ceea ce se poate face utilizând limbajul verbal în comunicare.

Ar mai fi de adăugat și posibilitatea pe care ne-o oferă limbajul, ca o caracteristică unică, de a-l folosi (la nivelul de metalimbaj) pentru a vorbi despre el însuși, despre limbaj: chiar acceptând că pot fi numite „limbaje” și alte constructe folosite în

comunicare de diverse viețuitoare sau chiar de om, nici un alt astfel de construct în afară de limbajul verbal articulat, nu poate fi folosit pentru a se descrie pe sine însuși. Avem aici, cum am spus și mai sus, o caracteristică unică a limbajului uman articulat. Apoi, trecînd dincolo de viziunea sărăcăcioasă conform căreia limbajul, în utilizare, se referă la ceva, merită să vedem în el și un instrument de creație, capabil să construiască universuri dintre cele mai uimitoare și să ne transporte cu mintea în lumi paralele al căror număr nu este limitat decît fantezia noastră.

Facultatea de limbaj²⁵, această dotare – unică, din cîte știm, în lumea pe care am ajuns să o cunoaștem – cu care natura l-a înzestrat pe om, ne dă posibilitatea să înțelegem lumea și să interacționăm prin utilizarea limbilor istorice, în scopuri dintre cele mai diverse și pe teme dintre cele mai diverse, imaginația fiind singura limită. Vorbind sau scriind, oamenii pot crea, cum am mai spus, universuri, în număr nelimitat, pot influența spirite, pot mișca mase de semeni de-ai lor. Utilizarea limbajului se numără printre cele mai bune și totodată printre cele mai periculoase unelte ale omului. Avem sentimentul că știm ce avem de spus, că știm cum să spunem ceea ce avem de spus, că știm și în ce fel ne va folosi faptul de a spune ceea ce gîndim să spunem. Pe de altă parte, avem sentimentul că, dacă ni se vorbește într-o limbă istorică cunoscută, știm ce ni s-a spus, înțelegem și ce urmărește vorbitorul prin ceea ce ne-a spus și mai știm și de ce a ales el, vorbitorul, să ne spună ceea ce ne-a spus în felul în care a făcut-o, înțelegînd astfel mai mult decît a fost spus efectiv. Atunci, de ce oare se întîmplă să nu ne înțelegem – unii cu alții, unii pe alții – chiar cînd vorbim aceeași

²⁵ Pentru a înțelege ce înseamnă „facultate de limbaj”, recomand apelul la lecturi din Noam Chomsky (pe teme de psihologie cognitivă, pentru că vorbim despre o capacitate înnăscută a individului uman, ceva scris în structura ADN-ului nostru).

limbă?! E demonstrat faptul că, dintr-un mesaj verbal, cineva poate să înțeleagă exact ceea ce i s-a transmis, poate să înțeleagă ceva în plus de ceea ce i s-a transmis, poate să înțeleagă cu totul altceva decât a vrut să-i transmită vorbitorul sau, în fine, poate să nu înțeleagă nimic. Posibilitatea de a avea vreuna dintre cele patru situații este aceeași. Cu impreciziile lui, limbajul se adaugă la incertitudinile contextului, unde se cuvine să numărăm și starea de moment a subiecților aflați în interlocuție.

Calitatea fundamentală a limbajului articulat – în afară de aceea că este articulat²⁶! – este **ambiguitatea** lui. Această calitate a limbajului face frumusețea lui și explică larga gamă de posibilități pe care ni le pune la dispoziție pentru a ne exprima, dar, totodată, face să se producă situații paradoxale: spunem un cuvânt și interlocutorul alege să-l decodeze altfel decât am plănuț noi să se întîmple; spunem un cuvânt și interlocutorul înțelege că așteptăm ca el să se gîndească la altceva, la ceva neexprimat. Sau, invers, ni se spune ceva și stîrnim uimire cu modul de a decoda mesajul, care nu e nici pe departe ceea ce aștepta vorbitorul de la noi. Insecuritatea pe care ar trebui să o resimțim nu ne „vizitează” decât arareori. Ignorăm riscul care vine din ambiguitate și din alte imprecizii și ne servim cu bucurie, cu frenezie, cîteodată, de acest instrument cu o capacitate de acoperire a nevoilor de expresie mult mai mare decât poate controla fiecare dintre noi. Vorbim sau

²⁶ Amintesc aici că limbajul verbal se numește și „articulat” pentru că prezintă o dublă articulare: o dată, articularea în elemente semnificative și apoi încă o dată, în elemente ne semnificative (ceea ce-i dă și capacitatea extraordinară de combinare). Pe aceeași temă: André Martinet, „La double articulation linguistique”, în *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague*, vol. 5, 1949, pp. 30-37 („o primă articulare este cea care lasă să fie recunoscute semnele (cuvintele) distincte într-un enunț; a doua articulare, cea care decupează enunțul într-o suită de sunete individuale distincte nu mai are drept rezultat evidențierea unităților așa-zis semnificative, ci a unor unități ne semnificative, fonemele”).

scriem mereu, cu convingerea – cel mai adesea – că stăpânim limbajul: spunem ceea ce vrem să spunem, ascundem ceea ce vrem să ascundem, creăm sensuri noi, lumi noi, tipuri noi de relații. Libertatea de expresie e un drept de care facem uz cu toții. La ea se adaugă dorința de a participa activ la vacarmul general, exprimându-ne, fiecare pe sine, sau asumînd rolul de a ne exprima în numele mai multor semeni, dacă nu chiar în numele întregii umanități. Puțini înțeleg însă pe deplin cît de mari sînt riscurile. Poate că de aici vine dezinvoltura cu care facem uz de limbaj tot timpul.

Abia aceste ultime remarci readuc discuția în zona care mă preocupă în volumul de față: vorbind despre utilizarea limbajului, insist pe imprecizii și riscuri, pe aproximări și paradoxuri, mai ales, pe iluzia convenabilă că ne înțelegem. Pînă apar probele contrarii...

I.3. Riscurile majore: impreciziile din limbaj

Într-una din cărțile sale²⁷, Solomon Marcus vorbește despre imprecizii în activitatea cognitivă a omului și, implicit, în utilizarea limbajului. Termenul de *imprecizii* este perfect pentru a descrie ceea ce se întîmplă în utilizarea limbajului articulat. Sînt prezentate mai multe tipuri de imprecizie și cred că merită trecute în revistă, măcar în parte, aceste tipuri. Cu harul său unic, autorul observă că „nu dispunem de o definiție precisă a preciziei, deci inevitabil ne vom mulțumi cu o prezentare imprecisă a impreciziei”, pentru a adăuga apoi: „Un numitor comun al diferitelor tipuri de imprecizie ar fi faptul că toate sînt, într-un mod sau altul, fenomene de o

²⁷ Solomon Marcus, *Paradigme universale*. Ediție integrală, Pitești, Paralela 45, 2011.

complexitate prea înaltă pentru a o putea stăpîni în întregime”²⁸. Discuția se plasează în ansamblul cunoașterii, unde Solomon Marcus ajunge plecînd de la imprecizia în literatură, în încercarea de a explica cum de avem imprecizie în metaliteratură. Ni se atrage atenția că riscăm să trăim cu impresia greșită că ficțiunea, ambiguitatea, inefabilul ar fi atributele definitorii ale literarității și sîntem invitați să descoperim și să înțelegem impreciziile în viața cotidiană. Pentru că, ne face să observăm autorul aici evocat, sînt întrebări majore la care trebuie să căutăm răspuns. Fenomenul este prea amplu și omniprezent pentru a spera că l-am putea cuprinde cu spiritul fără a încerca măcar să-i aflăm, pe cît se poate, sursele, domeniile de manifestare, modurile de manifestare și efectele pe care le are asupra manierei noastre de a înțelege lumea și de a ne înțelege între noi. Solomon Marcus se întreabă:

„Care sînt sursele și manifestările fizice, biologice, logice, combinatoriale, psihologice, lingvistice, sociale și filosofice ale diferitelor tipuri de imprecizie? Cum distingem imprecizia benignă de cea malignă? Pe cea inevitabilă de cea pe care o putem ocoli? Pe cea necesară de cea întîmplătoare? Pe cea controlabilă de cea care ne scapă de sub control? Cum articulăm diferitele tipuri de imprecizie, ținînd seama de faptul că de cele mai multe ori avem de-a face concomitent cu mai multe tipuri de imprecizie?”²⁹.

Să urmărim o parte din parcursul impreciziilor așa cum îl propune academicianul român. După ce amintește despre haos (specific teoriilor sistemelor dinamice neliniare) sau despre aproximare (în

²⁸ Idem, p. 268.

²⁹ Loc. cit.

sistemele de calcul numeric), autorul ajunge la sistemele semiotice – unde se vor găsi și sistemele lingvistice – și semnaleză prezența unor forme de imprecizie, care ne sînt atît de familiare, încît chiar ne sprijinim pe ele în utilizarea cotidiană a limbajului:

„... ambiguitatea (omonimie, sinonimie – care generează o ambiguitate la nivel conceptual –, diferite alte forme de sincretism, discrepanța posibilă dintre sens și referent – de exemplu generalitate la nivelul sensului asociată cu incertitudine la nivelul referinței), metafora, paradoxurile și antinomiile sintactice, semantice și pragmatice, vagul”³⁰.

Unele dintre aceste forme sînt semnalate și în alte sisteme, cum ar fi sistemele axiomatice logico-matematice (unde reapar ambiguitatea, paradoxul, antinomia). În alte sisteme, sînt semnalate încă multe alte forme ale impreciziei: aleatorul, posibilul, vagul, fractalul (în sistemele fizice și biologice), incompletitudinea și indecidabilitatea (în sistemele formale), aproximația, entropia, variabilitatea, generalitatea, mulțimile neglijabile și cele excepționale (în diferite sisteme matematice), misterul, nimicul, neantul, transcendentul, transcendentalul, absurdul (în sistemele filosofice), confuzia, ignoranța, ezitarea, verosimilul, credibilul, plauzibilul (în sistemele psihologice), inefabilul, burlescul, fantasticul, reveria, sugestia, grotescul, visul (în sistemele literare), miracole, taine, zei, sfinți etc. (în sistemele religioase)³¹. Dacă atunci cînd vorbim despre limbaj, separăm impreciziile constatate în ordine lingvistică de celelalte din alte sisteme, atunci cînd vom vorbi despre discurs (utilizarea contextuală a limbajului), ne vor

³⁰ Op. cit. p. 253.

³¹ Cf. Loc. cit.

interesa toate formele pe care le poate avea imprecizia. În ordine lingvistică, imprecizia descrie situații precum cele în care „unii termeni corespund, în funcție de context, la concepte științifice diferite, alții prezintă ambiguitate chiar în unul și același context, iar alții rămân neacoperiți de nici un concept științific existent”³². Sînt luate în studiu expresii ca *foarte cu puțință*, *mai-mai*, *cît de cît*, *să tot fie*, *nu tocmai* și se urmărește determinarea tipurilor de relații de corespondență care se pot stabili între expresiile acestea și diferitele versiuni științifice ale impreciziei. În ordine discursivă, sensul unor astfel de expresii este dat de toate elementele care concură la desfășurarea evenimentului care este fiecare discurs. Sensul expresiilor de mai sus poate fi aproximat prin analiza argumentării discursive din fiecare situație de discurs și în fiecare context, dar despre asta va fi vorba în secțiunea dedicată discursului.

Am ales să închei discuția despre limbaj cu aceste referiri la teoria impreciziilor formulată de Solomon Marcus tocmai pentru că această teorie sprijină viziunea pe care o susțin, aceea a riscurilor care apar în utilizarea limbajului. Este vorba despre riscul de a nu fi foarte sigur de alegerea pe care o faci, ca vorbitor, din oferta limbii, despre riscul de a nu fi înțeles așa cum ai fi vrut de către interlocutor, despre riscul de a extrage din cele spuse de interlocutorul tău un alt sens decît cel vizat de acesta. Iată încă o referire la textul academicianului român, unde este vorba despre faptul că anumite expresii din limbaj au un mecanism de funcționare în care intervine o anumită nedeterminare, cu lămurirea că toate sînt fenomene de o complexitate prea mare pentru a putea fi stăpînite în întregime:

³² Loc. cit.

„O înțelepciune atribuită lui Socrate afirmă existența unei tensiuni între realitate și rigoare, prețul obținerii rigorii fiind înlocuirea lumii reale cu una de ficțiune. Einstein observă o tensiune similară între exactitate și adecvarea la realitate. Un proverb francez ca „*Presque et quasiment empêchent de mentir*” pune în evidență tensiunea dintre exactitate și adevăr. Imprecizia este prezentă și atotputernică peste tot”.

Și apoi:

„De fapt, asistăm la o punere în chestiune a multor opoziții altădată casante. Adevărul și falsul sînt provocate de indecidabil, oximoroanele de ieri, ca haosul determinist sau cristalele lichide, devin normalitatea de azi [...], iar certitudinea de ieri, din matematică și din fizică, de exemplu, s-a dovedit a fi fost o himeră”³³.

Aduc și eu, asemenea autorului *Paradigmelor universale*, un exemplu din lumea științei „dure”, pentru a-l lăsa pe cititor să constate cîtă imprecizie se „strecoară” chiar în texte din științele ... exacte. Am ales un fragment dintr-un curs de Mecanică cuantică, în care voi îngroșa termenii care introduc imprecizia în expresie:

„10.6. Operația de măsurare în mecanica cuantică.
Operatori și observabile cuantice

³³ Op. cit. pp. 268-269.

Valorile obținute pentru mărimile fizice **de interes** în fizica clasică sunt afectate **de erori** de măsură aleatorii, care țin atât de **inabilitățile** experimentatorului cât și de precizia instrumentelor de măsură utilizate. Însă, prin **îmbunătățirea calității** observațiilor precum și prin **mărirea preciziei** aparatelor folosite, marja de eroare cu care este obținut un rezultat **poate fi**, în principiu, **micșorată oricât de mult**.

Nu astfel stau lucrurile în fizica cuantică unde operația de măsurare ridică **probleme speciale** ce țin de caracteristicile intrinseci ale sistemelor cuantice. Orice operație de măsurare a unei mărimi fizice în mecanica cuantică determină **o perturbare** a stării sistemului cuantic ce nu poate fi în nici un fel evitată, iar imprecizia cu care este determinată mărimea fizică nu poate fi **micșorată** sub limita impusă de relațiile de nedeterminare ale lui Heisenberg. Ca atare, se impune o **reconsiderare** a operației de măsurare care să țină seama de aceste particularități”³⁴.

Se vede cum, într-un text științific, nedeterminările abundă. Care ar fi lista mărimilor fizice „de interes”? Dintre erorile de măsură cunoscute, care sînt acelea care afectează valorile obținute în măsurători; există oare o listă completă a inabilităților experimentatorului din domeniul fizicii?! Gradualul din „îmbunătățirea” (calității) sau din „mărirea” (preciziei) nu spune nici unde ne aflăm și nici unde este limita pe care trebuie să o

³⁴ Carmen-Mihaela Popa, Dragoș Popa, *Elemente de mecanică cuantică și probleme*, la adresa:
http://www.physics.pub.ro/Cursuri/Carmen_Mihaela_Popa,_Dragos_Popa_-_Fizica_-_Teorie_si_Probleme/10-Elemente_de_mecanica_cuantica_si_Probleme.pdf

atingem; posibilitatea din „poate fi” nu stă nicidecum în locul unei asigurări, iar când se continuă cu „în principiu”, imprecizia crește și riscăm să nu mai știm către ce ne îndreptăm, de fapt, prin măsurile deja ambiguu exprimate în termenii precedent semnalati; din nou, gradualul din „micșorată” este agravat de continuarea cu „oricît de mult”, nici această locuțiune adverbială nefiind de natură să clarifice lucrurile. Tot astfel, în al doilea paragraf al textului, putem constata că „probleme” (nearticulat) trimite la o listă, evident, incompletă de probleme, iar determinantul „speciale” are parcă rolul de a crește imprecizia expresiei (în ce fel speciale? în ce grad speciale? etc. sînt întrebări care pot veni în mintea cititorului); „perturbare” trimite cu gîndul la o abatere de la normal, dar puține concepte sînt mai greu de definit decît „normalul”; gradualul din „micșorată” – chiar cu precizarea din „sub limita impusă de relațiile de nedeterminare ale lui Heisenberg”, care urmează – nu este decît o nouă imprecizie, iar acțiunea de “reconsiderare” a unei operații, plecînd de la semnalarea (vagă!) a limitelor măsurărilor, rămîne, și ea, vagă.

Să nu uităm, însă: este vorba despre un text științific aparținînd unui domeniu exact!

Ce să mai spunem despre conversațiile cotidiene, unde abundă termeni precum “viitorul” (ca și cum am distinge între un viitor clar determinat, cum ar fi în “viitorul, așa cum se anunță el pentru 1 ianuarie 2015” și un viitor nedeterminat, ca în “viitorul ne va aduce noi provocări”; ori, ca și cum termenul în sine n-ar fi un gradual greu de urmărit) sau “prezentul” (care poate fi și un prezent absolut, al momentului rostirii, dar și unul vag, cu limite variînd de la timpul interacțiunii discursive, pînă la ziua de azi, anotimpul, anul, secolul, era în care se găsesc interlocutorii). Un

exemplu de prezent decalat am găsit în cartea *Pentru tine*³⁵, scrisă în colaborare de Kim Thúy și Pascal Janovjak. Autorii își publică corespondența prin e-mail pe care au avut-o în vremea când ea locuia cu familia ei în Canada, iar el locuia cu soția sa în Ramallah, oraș din Israel, din Teritoriile ocupate. Fragmentul pe care-l reproduc mai jos este o poveste spusă de el și e marcat: „PASCAL 16 octombrie 07:55”.

„Îmi amintesc de un decalaj dureros: ea era în oraș când au sosit tancurile, eu nu eram cu ea. De obicei armata sosește numai noaptea, soldații dărâmă ușile caselor, ridică un suspect sau toată familia acestuia. Dar atunci era în plină zi, în plin centru; mă sună, îmi spune că a găsit adăpost într-o băcănie, culcată în spatele tejghelei; dincolo de cuvintele tremurate, aud împușcături. Eu sunt acasă, departe de centru; mă transform brusc într-un bloc de marmură.

La televizor, Al Jazeera transmitea incursiunea în direct – au o cameră instalată pe o clădire din oraș, așa că vedeam totul pe ecranul acela: străzile goale, mașinile blindate zdrobind automobilele din sensul giratoriu din centrul orașului, soldații care ieșeau din Hummer-uri și trăgeau. De afară auzeam cum se trage, iar la televizor vedeam soldatul care-și retrage arma, într-un ușor decalaj – totul era în decalaj: nu eram acolo unde trebuie. Cu telefonul lipit de ureche, îi descriam Francescăi, care afla cu un nou decalaj unde sunt soldații, ce fac, ce ar putea face ea și ce nu. Cu ea se afla o femeie mai în vârstă; fugiseră

³⁵ București, Spandugino, 2012.

împreună pentru a se adăposti într-un centru comercial din apropiere, ce oferea mai bună protecție. Au văzut tinerii apropiindu-se de mașinile blindate, luând de pe jos orice găseau, aruncând în soldați cu pietre, cutii de Coca-Cola, iar pe ecran eu vedeam cutiile ricoșând din metalul blindatului și reculul puștilor. A durat două ore, mult prea mult. În centrul comercial tensiunea s-a stins, oamenii și-au continuat cumpărăturile, neavând, până la urmă, nimic mai bun de făcut... apoi mașinile blindate au plecat, lăsând pe ecranul meu doar dărâmături și mașini zdrobite. [...]” (pp. 91-92)

Găsim aici un prezent cu trei voleuri și cu două decalaje care dau ca rezultat tot momente care țin de prezent, dar plasate, totuși, la dramatice distanțe de o secundă sau două: prezentul relatării făcute de Pascal, prezentul transmisiei „în direct” a postului de televiziune Al Jazeera și prezentul conversației telefonice a autorului cu soția lui, Francesca, căreia i se prezenta acea parte a prezentului în mijlocul căreia ea se găsea, fără a o putea percepe integral. Despre ce idee de „prezent” vorbim?! Ce e aceea „prezentul”?!

Straniu, totuși! Lumea cunoscută spiritului nostru este o lume negociată discursiv, adică o lume „vorbită” între noi, ca să ne fie tuturor (în fine, mai mult sau mai puțin, tuturor celor „de-o limbă”) descrisă la fel și să o putem controla, atât cât se poate, împreună. Lumea întreagă și încă mai mult decât atât se află în cuvinte, în limbile vorbite de diversele comunități lingvistice, adică, până la urmă, în limbaj. Acolo este și lumea lui Platon, o lume a Ideilor, perfect cognoscibilă. Cum și Einstein avea să observe, cunoștințele noastre sigure nu se referă la lumea reală, iar

cînd se referă la lumea reală, ele nu mai sînt sigure: medierea prin limbaj a cunoașterii aduce imperfecțiunea, imprecizia, riscul. Se găsește tot în lucrarea lui Solomon Marcus evocarea unei poziții exprimate de unul dintre autorii celebrei *La Grande Encyclopédie*, D'Alambert: de îndată ce ne apropiem de lumea sensibilă, obscuritatea se instaurează tot mai ferm.

Cum intenția de la care s-a născut acest capitol nu era de a lămuri o dată pentru totdeauna nici ce este limbajul uman, nici cum și în ce scopuri îl utilizăm, ci de a induce o stare de incertitudine oricui s-ar apropia de studiul fenomenului complex discutat mai sus, dar și o stare spirituală de acceptare a incertitudinii, pot să mă opresc aici. Și de realitatea limbajului ne apropiem tot prin intermediul limbajului, așa că o cunoaștem „cu rest”, cum spune academicianul Marcus. O folosim însă fără rest.

II. Scurtă incursiune în problematica discursului

Am văzut că limbajul are și un aspect dinamic, social, acela al actelor lingvistice. Le vom privi, în cele ce urmează, sub aspectul unui fenomen la fel de complex precum limbajul, discursul. Rezultat al unei activități – activitatea discursivă – discursul este, ca orice fenomen, „manifestare exterioară a unui proces, [fiind totodată] proces, transformare, evoluție [...] din natură și din societate”, cf. DEX online³⁶. În continuare, vom putea urmări câteva chestiuni dintre cele aflate încă în discuție în sfera teoriilor limbajului.

³⁶ <http://dexonline.ro/definitie/fenomen>

II.1. Discurs și activitate discursivă

Dacă limbajul este un fenomen – complex, așa cum am văzut –, discursul este un eveniment complex (dacă ne referim la fiecare discurs în parte) și este o activitate complexă (dacă ne referim la esența termenului *discurs*, adică dacă ne gândim că orice discurs apare –atunci când și acolo unde apare – pentru că cineva îl face).

Iată ce găsim despre „activitate” la Philippe Astier:

„Singularitatea activității, dacă o înțelegem drept <<ceea ce facem>>, rezultă cel puțin din combinarea a două surse: un subiect, niciodată exact același pentru că este mereu afectat de angajarea lui în lume, confruntat cu un context, niciodată identic pentru că este mereu modificat prin propriile sale evoluții și prin activitatea oamenilor asupra-i. (...) Deci, în acest cuplu subiect-situație se află de fapt originea singularității activității”³⁷.

Când este vorba despre discursuri, avem de-a face cu o activitate care presupune participarea a cel puțin două personaje (virtuale sau concrete, individuale sau colective, aflate în coprezență sau nu), drept care, prin „activitate discursivă” trebuie să înțelegem atât producerea de discursuri, cât și receptarea și decodarea de discursuri. Discursul poate fi instanțierea unui act

³⁷ Philippe Astier, *Activité et formation*. Note de synthèse pour l’habilitation à diriger les recherches en sciences de l’éducation. Lille, Université des Sciences et technologie, 2006, p. 48, apud Serge Tomamichel, Philippe Astier, Valerie Pueyo, „La recherche dans les sciences humaines et sociales, une activité modélisable”, in Mihaela Șt. Rădulescu et al. (sous la direction de), *Méthodologie de l’apprentissage de la recherche universitaire*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 2010, pp. 35-48.

lingvistic într-un context dat, ca urmare a intenției cuiva de a-și influența în vreun fel un seamăn (sau semenii). Receptarea nu trebuie înțeleasă strict drept primirea discursurilor care ne ținesc în mod explicit, ci și captarea unor discursuri care circulă în universul pe care-l acoperă simțurile noastre.

Cînd vorbim despre înțelegerea discursului, deci despre o parte din participarea celui alt, a destinatarului (sau a celui care a ajuns să capteze un discurs), la activitatea discursivă, este de presupus că atenția lui trebuie să fie îndreptată simultan către o mulțime de detalii. Ca să înțelegem ce contează, e suficient să ne amintim o serie de întrebări banale, pe care le-am pus adesea, care ni s-au pus sau pe care le-am auzit puse. Mă gîndesc la întrebări precum: „de ce-mi spui asta?”, „de ce-mi spui mie asta?”, „de ce-mi spui tu asta?”, „de ce-mi spui asta acum?”, „de ce mi-ai spus asta de față cu X?”, „de ce nu-mi spui asta cînd va fi și X de față?”, „de ce mi-o spui așa?”, „de ce-mi spui asta numai cînd sîntem la tine acasă?” etc. Totul pare să conteze: ce alegi să spui, cum alegi să spui (adică cu ce cuvinte și în ce ordine vor fi rostite acele cuvinte), cui, în prezența cui, cînd și unde alegi să spui. Pe lîngă acestea, contează și pe ce ton vorbești, cît de tare, cum îți modulezi vocea în rostire, dacă faci sau nu pauze în vorbire. Apoi, are importanță cine este cel care vorbește, cum se vede pe sine și cum îl vede lumea, cum îi vede el pe ceilalți, pe ce temă a ales să se exprime și care este relația lui cu tema aleasă, cine și ce a mai spus pe acea temă și cît de interesantă este ea pentru auditoriul ales. Și încă asta nu e tot, pentru că în discurs contează elementele de verbal și de paraverbal, dar contează și nonverbalul. Preocupat de genul acesta de lucruri, participantul la un discurs – altfel spus, un actor angajat într-o activitate discursivă – va „introduce” în discursurile pe care le produce sau va „citi” în discursurile pe care le receptează mărcile acelor sensuri care să-i clarifice viziunea

asupra stării de lucruri prezentate discursiv și va ști să-și „calibreze” la rîndul său discursurile, sub toate aspectele, pentru a-și face eficiente intervențiile asupra auditorilor. Ne-am putea gândi că pentru experții în analiză discursivă este simplu, dar trebuie să observăm că este simplu și pentru nespecialiști, chiar dacă și unii și alții sînt supuși riscului de a greși, într-o măsură mai mare sau mai mică. Cu toții, specialiști sau nespecialiști, ne descurcăm mai bine în negocierile discursive din care e făcută viața noastră în comunitate dacă reușim să surprindem cît mai multe dintre elementele care alcătuiesc fiecare instanță discursivă și să le interpretăm cît mai aproape de ceea ce sînt ele chemate să semnifice în discurs. Nu reușim întotdeauna, dar strădania merită făcută. Surprindem un ton în voce, o ezitare în răspuns, opțiunea pentru un anumit cuvînt dintr-o serie de sinonime, un gest, o postură, elemente de mimică. Dacă le-am surprins, e deja bine, pentru că ele fac parte din evenimentul complex care este discursul. Interpretarea lor, ca elemente în relație, este o altă problemă și nu putem fi niciodată siguri că ne-am descurcat convenabil. Analiștii, cînd greșesc, o fac cel mai adesea pentru că dau ca sigur înțelesul unui discurs, de parcă înțelesul ar putea fi unul și același pentru toată lumea, pentru orice fel de auditoriu. Dacă schimbăm unghiul, dificultățile nu se modifică semnificativ. Din perspectiva vorbitorului, a celui care face discursul, găsim grija pentru a-și alege cuvintele cele mai potrivite, de a le spune pe tonul cel mai adecvat și luînd cea mai adecvată postură, de a le însoți de mimica potrivită și de gesturile care se cuvin în situația dată și în contextul ales. Dar, ca vorbitori, tot nu vom putea fi cu totul siguri că vom fi decodați așa cum ne-am fi așteptat, așa cum ne-am propus.

Să privim un posibil exemplu de abordare a analizei unui discurs sau, altfel spus, un exemplu de interpretare a unui discurs, așa cum o face orice auditor atent.

Dacă BNR, anunță – cum a și făcut-o, de altfel, prin toamna anului 2012 – că va trece de la o gestionare „adecvată” a lichidității sectorului bancar la o gestionare „fermă”, vestea îi interesează (sau ar trebui să-i intereseze) pe toți analiștii de discurs public din sfera economică, din cea politică și poate și din alte sfere de activitate, mai ales că, în mai multe rînduri, guvernatorul băncii centrale a mărturisit că la publicarea unui comunicat al BNR fiecare expresie este atent aleasă, iar pentru schimbarea unui singur cuvînt considerat cuvînt-cheie pot exista consultări de lungă durată între membrii consiliului de administrație. Probabil că, în contextul dat – sîntem undeva la început de noiembrie, în anul 2012, în mijlocul unui scandal generat de grave nereguli în funcționarea unor bănci comerciale – o funcționare „adecvată” este una „fermă”, dar efectul comunicatului oficial al BNR este dat de însăși opțiunea pentru o anumită formulare a textului respectivului comunicat. A spune explicit, fără menajamente, că va fi o gestionare „fermă” a lichidităților sună a amenințare pentru toți cei care plănuiau jocuri nu tocmai ortodoxe în lumea creditelor bancare, dar și pentru cei care își permiteau pînă acum abordări laxe în legătură cu subiectul acesta. În plus, se poate constata că e de mare importanță însuși faptul că banca centrală a României a decis să iasă în public

cu un comunicat: nu o face tot timpul și nu o face pentru a constata traversarea unor situații statistice normale. De multe ori, tăcerea îndelungată a BNR este interpretată ca alarmantă de către jucătorii de pe piața valurilor, dar și de către cei angajați în activități economice și am văzut că, atunci când rupe tăcerea, își alege cu grijă cuvintele, pentru a realiza influențarea publicurilor în sensul urmărit prin acțiunea discursivă. În plus, BNR s-a exprimat prin chiar vocea Guvernatorului său, ceea ce trebuie deslușit ca semn al unei declarații de greutate. Să ne înțelegem bine: nici departamentul de comunicare al BNR și cu atât mai puțin Guvernatorul BNR nu se adresează în mod specific unui destinatar precum o structură anumită de conducere dintr-o organizație oarecare din țară. Discursul public al BNR ne privește, cumva, pe toți, de fapt, dar nu toată lumea este atentă și nu toată lumea decodează just mesajele acestei instituții fundamentale a Statului. Când spun „toată lumea” mă refer mai ales la acea parte a lumii care ar fi de presupus că este – într-o manieră mai directă – influențată de poziționările publice ale BNR față de probleme economice și financiare de nivel macro-structural.

Pentru a înțelege această secvență discursivă avem de luat în calcul mai multe elemente din complexul discursiv și doar așa avem șanse să extragem înțelesul mesajului Guvernatorului BN: contextul general (nereguli grave în funcționarea băncilor comerciale, cu posibil impact negativ asupra economiei și a vieții sociale în ansamblu), situația

de comunicare (conferință de presă a BNR), semantica termenilor folosiți („adecvat” vs. „ferm”), detalii de context (nu vorbește purtătorul de cuvânt al BNR, ci chiar Guvernatorul instituției), informații de context socio-cultural (nimic din ceea ce apare în comunicatele BNR nu este întâmplător și nici formulat la întâmplare; totul este atent gândit și exprimat cu maximum de responsabilitate, în cele mai proprii cuvinte posibile), publicul vizat (public direct: jurnaliști specializați în acoperirea domeniului economic-financiar; indirect: mediul financiar-bancar, mediul economic, mediul politic, populația în întregul ei). Fără a lua în calcul toate aceste elemente, auditorul nespecialist nu va descoperi rostul unui astfel de comunicat, iar analistul nu va avea o înțelegere adecvată a mesajului Guvernatorului BNR (va conta, fără îndoială și pe ce poziție se găsește analistul, pentru cine lucrează el și, deci, cum va trebui să „traducă” el cele rostite în conferința de presă a BNR pentru uzul angajatorului său).

II. 2. Terminologie. Definiții și opțiuni

Am definit mai sus, pe scurt, activitatea discursivă, ca activitate derulată între doi poli și prezentând cele două forme pe care le poate lua, producere și receptare, dar trebuie definit și *discursul*. Literatura din diverse domenii conține ample discuții și diverse puncte de vedere cu privire la acest termen. Este, fără îndoială, interesant să privim tratarea acestui subiect de-a lungul timpului, din varii perspective, dar pentru nevoile unui demers de

clarificare a lucrurilor trebuie să avem în vedere distincții ignorate în unele abordări sau privite ca neînsemnate în altele. În cazul de față, interesează mai ales distincția „*discurs vs. text*”, cea a cărei ignorare devine generatoarea de confuzii în cele mai multe cazuri.

Putem lega discuția despre limbaj cu aceasta, despre discurs, făcând apel la poziționări clar determinate ale unor autori care privesc chestiunea din perspective diferite, dar care simt nevoia de a dezambigua termenul *discurs* pentru a-și întemeia mai corect demersurile.

Accepțiunea termenului de *discurs* variază în funcție de perspectivele adoptate de direcțiile care s-au cristalizat în lingvistică (vezi *supra*). Regăsim o lingvistică a enunțării – fundamentată de Emile Benveniste – în cadrul căreia discursul apare ca activitate enunțiativă de ordin subiectiv, centrată pe relația discursivă cu partenerul („enunțarea presupune conversiunea individuală a limbii în discurs” și apoi „după enunțare, limba este actualizată într-o instanță de discurs, care emană de la un locutor, formă sonoră care ajunge la un auditor și care suscită o altă enunțare în schimb”³⁸). Problematika enunțării, a regulilor care fac ca actele de limbaj să devină fapte de discurs ne pune în legătură cu tendința „anglo-saxonă”, care-și are originea în pragmatismul american și în filosofia analitică engleză, mai clar și mai direct în teoria actelor de limbaj a lui John Austin și John R. Searle, teorie care-și va găsi ecou în semantica integrată a lui Oswald Ducrot. Discursul este acum înțeles la nivelul activității langajiere desfășurate într-o situație de comunicare dată, iar analiza de discurs studiază regulile care organizează interacțiunile sociale (ca în lingvistica funcționalistă a lui M.A.K. Halliday). I se adaugă

³⁸ Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, II, Paris, Gallimard, 1974, pp. 81-82.

viziunea propusă de analiza critică a discursului (CDA, acronimul venind din termenii limbii engleze *Critical Discourse Analysis*), unde discursul își capătă valoarea grație contextului, extralingvisticul asigurând conturarea înțeleșurilor.

Pentru început, luăm în atenție un paragraf din lucrarea *The Fictions of Language and the Languages of Fiction*, a cercetătoarei austriece Monika Fludernik³⁹:

„Cercetarea pragmatică și analiza discursului au demonstrat de curînd limitele semanticității prescriptive în lingvistică, dar nici chiar empirismul lor aparent neasumat (susținut de analiza computerizată a discursului oral) nu scapă capcanei care constă în bariera dintre observator și obiectul analizei. Nicio analiză lingvistică, nici măcar cele mai profund științifice, nu poate evita cerința de relevanță; descrierea poate fi infinită, dar parametrii unei caracterizări cu adevărat valide a discursului oral se reduc pînă la urmă singuri la simpla dependență de ceea ce urechea umană și mintea umană culeg drept relevant. Ca și în alte discipline (fizica einsteiniană, mecanica cuantică post-heisenbergiană sau medicina), empirismul întîlnește aici deopotrivă limitele sale și suprema sa autodeterminare. Modelele limbajului, asemenea celor ale universului, nu pot fi decît teorii provizorii care pot ajuta la explicarea lui sau la orientare, dar nu au cum să pretindă că stau la originea vreunui

³⁹ Monika Fludernik, *The Fictions of Language and the Languages of Fiction. The Linguistic Representation of Speech and Consciousness*, London and NY, Routledge, 1993.

adevăr ulterior mai mult decît pot sistemele teoretice ale matematicii sau medicina sau astronomia. Limbajul, ca orice alt lucru, trebuie să fie studiat în contextul său lingvistic și uman. Dezvoltări recente în lingvistică cognitivă au ajuns de fapt la conștiința faptului că există această cuprindere a limbajului în limitele parametrilor cognitivi și propun o perspectivă „naturală” din care limbajul și cogniția sînt structurați în termeni relevanți din punct de vedere existențial. Deși un astfel de model nu scapă „învelișului” subiectivității, el dă seamă de situarea omului în limbaj pe plan teoretic – ceea ce este fără îndoială un pas mare înainte față de lingvistica non-pragmatică, care generează o iluzie a obiectivității empirice” (p. 25).

Să mai privim și alte definiții:

„Unii lingviști și teoreticieni ai limbajului manifestă tendința de a pune semnul egal între discurs și text. Procedura nu este lipsită de riscuri, deși toată lumea este de acord că orice text este produsul finit, închis, al unui mecanism discursiv. Orice text are la bază un discurs care îl autorizează, inversul nefiind adevărat. Credem cu tărie că textul este produsul discursului, discursul fiind mecanismul, procesul de producere a textului. [...] Pe de altă parte, un discurs nu poate fi înțeles fără să se țină seama de

implicit. Implicitul este deci o caracteristică immanentă a discursului”⁴⁰.

„ [...] prin *discurs*, voi înțelege ansamblul de manifestări semnificante pe care le actualizează partenerii dintr-o interacțiune comunicațională, adică un complex pluricodal planificat care se compune, într-o anumită măsură, din enunțări în limbaj natural, dar și din ingrediente nonverbale: acțiuni, percepții, gesturi, imagini, cunoștințe culturale împărtășite...”⁴¹.

Ar fi potrivit, de asemenea, să trec în revistă și unele dintre definițiile pe care le propune Dominique Maingueneau pentru conceptul aflat aici în discuție. Sînt șase definiții pentru *discurs*, care au ca punct comun faptul că vizează o anumită organizare a frazelor, organizare care nu ține doar de regulile sintactice de structurare. Din cele șase, rețin două, celelalte ezitînd între *discurs* și *text*, ceea ce mi se pare contraproductiv în construcția de față. Astfel, la Maingueneau, discursul este:

- Orice enunțare care presupune un locutor și un auditor, locutorul avînd intenția de a-l influența pe celălalt într-o anumită manieră;

⁴⁰ Mariana Tuțescu, *L'argumentation. Introduction à l'étude du discours*, București, Editura Universității din București, 1998, p. 76.

⁴¹ Alain Berrendonner, „Schématisation et topographie imaginaire du discours”, în *Logique, discours et pensée. Mélanges offerts à Jean-Blaise Grize*. Textes recueillis et édités par Denis Miéville et Alain Berrendonner avec la collaboration de Christiane Tripet, Berne, Peter Lang, 1997, pp. 219-237. (De altfel, autorul continuă cu o definiție a textului: „În schimb, voi numi *text* ansamblul ordonat de enunțări făcute succesiv în timpul discursului. Acest lucru nu implică faptul că textul ar fi, în viziunea mea, o unitate lingvistică sau pragmatică funcțională”, p. 221).

sau

- Discurul opus limbii, ca „spațiu în care se exercită creativitatea, ca loc de contextualizare imprezibilă”, capabil să confere noi valori unităților limbii.

Discursul este un eveniment, care **are loc**, la propriu, adică se întâmplă într-un loc concret, într-un moment concret, între protagoniști concreți. Discursul este activitate intersubiectivă, subiecții aflați într-o asemenea interacțiune fiind unicate irepetabile, deoarece natura umană este schimbătoare și surprinzătoare și individul nu rămâne perfect identic cu el însuși de la un moment la altul. Discursul este irepetabil din chiar aceste motive: cum am spus, nici un individ nu rămâne exact același de la un moment la altul, iar contextele nu se repetă; or, discursul, fiind activitate contextuală desfășurată între indivizi umani, nu are cum să se repete. Despre irepetabilitatea discursului văzut ca activitate se poate vorbi și în termenii în care Philippe Astier vorbește despre activitate, în general (vezi *supra*). Desigur, s-a simțit mereu nevoia punerii la un loc a rezultatelor obținute în cadrul diverselor teorii, dar concluziile au fost mereu limitate la ideea că avem de-a face cu un obiect complex și, de aceea, greu de surprins într-o singură definiție și de închis în limitele epistemologice ale unui singur domeniu. De aceea, aleg să mă opresc la ceea ce ar putea însuma pozițiile prezentate până aici și anume, poziția exprimată de Elena Dragoș, care subliniază faptul că, în ciuda dificultății de a surprinde conceptul de *discurs* în globalitatea lui, s-a ajuns la a-l propune cu înțelesul de „manifestare a caracterului pragmatic al comunicării, (...) comunicare în anumite condiții de producere sau (...) *parole* plus condiții de producere, dezvăluind în resorturile

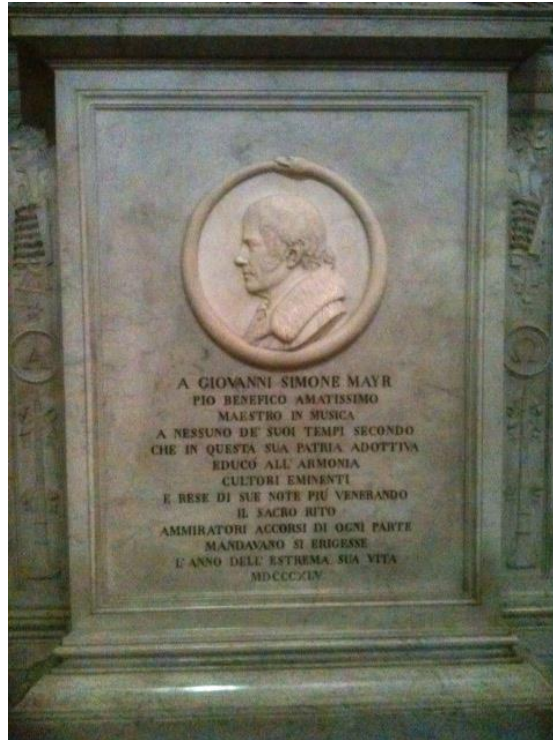
sale intime caracterul acțional al vorbirii”⁴². Singura reținere pe care aş formula-o este legată de posibilitatea pe care o deschide această definiție de a înțelege că *discurs* și *comunicare* ar fi două concepte total coextensive, ceea ce ar fi greșit.

Discursul, de la latinescul *discursus*, este o activitate care se angajează pe mai multe căi (abătându-se, desigur, de la *cursus*!) și care, asemenea oricărei activități umane, are un scop. Intenția de a-l influența pe celălalt (în toate sensurile în care poate fi înțeles acest lucru) este generatoarea oricărui discurs. Angajăm o multitudine de mijloace pentru a-l determina pe celălalt să acționeze așa cum vrem noi să acționeze. Alegem momentul, contextul fizic (inclusiv prezența ori absența (alt)cuiva din spațiul unde vom iniția instanța discursivă, alegem distanța de la care vom comunica cu celălalt, postura pe care o vom afișa, apoi tonul, intensitatea vocii, dar și mimica și gesturile însoțitoare ale cuvintelor pe care le vom rosti; în fine, vom alege cuvintele, ordinea în care le vom rîndui în mesaj, atenți la tot ceea ce poate privilegia extragerea unui anumit sens din cele ce vom spune. Vom face toate acestea purtînd în gînd imaginea pe care ne-a lăsat interlocutorul să ne-o facem despre el dimpreună cu imaginea pe care ne închipuim că o are el despre noi, purtînd în gînd deopotrivă ceea ce vom fi avînd drept cunoaștere împărtășită cu el sau istorie comună. Numai astfel vom avea posibilitatea unei adecvări a discursului la interlocutor, la context și la intenția noastră, crescîndu-ne șansa de a ne atinge scopul urmărit prin intervenția discursivă. Activitatea angajată va fi eficientă dacă: interlocutorul nostru va fi informat sau dezinformat, va trece la acțiune sau se va reține de la o acțiune, va adera la ideile noastre ori ale altcuiva sau

⁴² Elena Dragoș, *Introducere în pragmatică*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2000.

va dobândi motive pentru a se îndoii de ele, vom poza în triumfător dinaintea lui sau ne vom face de râs (intenționat, pentru că așa vom fi ales în mod deliberat!) etc. Vom avea succes întotdeauna? Sigur că nu! De vreme ce este condiționat de atât de multe elemente, este foarte greu să se ivească situația ideală, în care toate condiționalitățile să fie respectate. Deci, nu, nu vom fi niciodată siguri de rezultat, de atingerea scopului urmărit.

Vorbeam în capitolul dedicat limbajului despre imprecizii și descopeream că sînt unele care țin de limbă și sînt altele care țin de alte domenii, care aparțin altor tipuri de sisteme. Ei bine, discursul le conține pe toate, pentru că discursul poate convoca resurse de pretutindeni pentru a se construi. Astfel că, pe lângă ambiguitate, metaforă, paradoxuri și antinomii sintactice, semantice și pragmatice (specifice limbajului), discursul poate conține imprecizii ca: aleatorul, posibilul, vagul, fractalul, incompletitudinea și indecidabilitatea, aproximația, aleatorul, entropia, variabilitatea, generalitatea, mulțimile neglijabile și cele excepționale, misterul, nimicul, neantul, transcendentul, transcendentalul, absurdul, confuzia, ignoranța, ezitarea, verosimilul, credibilul, plauzibilul, inefabilul, burlescul, fantasticul, reveria, sugestia, grotescul, visul, miracole, taine, zei, sfinți etc. Iată și un exemplu, luat din textul care explică cine este și ce a fost personajul reprodus în basorelief (un basorelief dintr-o biserică din orașul italian Bergamo):

Ni se spune că Giovanni Simone Mayr era „a nessuno de suoi tempi secondo” (adică era primul în toate, nu venea al doilea după nimeni din vremea lui). Luată în valoare absolută, asemenea caracterizare l-ar putea pune chiar deasupra lui Dumnezeu! Păstrînd limitele umanului, am putea înțelege că nu era al doilea nici față de fratele său mai mare și nici în raport cu băiatul mai înalt din vecini. Or, înțelegînd funcționarea retoricii, înțelegem că și-a dominat epoca în ceea ce privește educația și cultura și că acel „a nessuno” nu trebuie luat *ad litteram*, ci interpretat ca o expresie a recunoștinței fără margini (și asta e o imagine care se explică tot retoric!) a urmașilor marelui om de cultură italian.

În discurs, lucrurile pot lua turnuri și mai dramatice, așa cum ne previne Solomon Marcus, prin aceea că apar combinații de

imprecizii, cazuri în care rigoarea pălește și sîntem lăsați pradă șansei și riscului deopotrivă. Ceea ce în limbă se prezintă doar ca posibilitatea înțeleșului vag sau multiplu, în discurs capătă valoarea concretului, a acțiunii, a expresiei unei intenții de influențare a alterității. Or, pentru eficiență, impreciziile sînt instrumentele ideale. Nu rămîne, însă, în afara discuției nici necesara competență a participanților la o interacțiune discursivă, cea care le asigură o bună negociere discursivă a realității la care-și raportează existența.

Toate competențele enumerate în primele paragrafe sînt de natură să crească eficiența discursivă a vorbitorului, adică să facă dificultățile să aibă efecte reduse. Competențele în ceea ce numim activitate discursivă au la bază ideea de a fi capabil să faci o alegere justă, cît mai justă, la momentul potrivit, rămînînd elastic în interacțiune, gata pentru negociere, gata pentru acceptarea compromisului (atent să-l faci cînd se cuvine, cu cine se cuvine, pe temele pe care se cuvine, pînă la limita la care se cuvine să mergi, cu prețul care se cuvine să fie acceptat). Alegerile sînt de făcut pe toate planurile, așa cum am văzut mai sus. Complexitatea evenimentului care este orice discurs cere atenție distributivă la detaliile pe care fiecare perspectivă teoretică le pune în evidență, și în cazul producerii discursurilor, și în cazul receptării lor. Se spune că vorbitorul are întotdeauna dreptate, întrucît el știe cel mai bine de ce a făcut alegerile pe care le-a făcut din infinita ofertă a limbii (orice limbă istorică) și din ofertele aflate în zona extralingvisticului, cu gîndul că-i reprezintă cel mai bine ideile sau intențiile. Orice vorbitor are dreptul să creadă că a făcut o alegere bună, de vreme ce fiecare individ știe mai bine decît oricine altcineva ce vrea el să spună. Am spune că fiecare dintre noi are motive să considere că se poate baza pe competențele sale lingvistice (și extralingvistice) pentru a-și exprima gîndurile și

intențiile, că orice vorbitor are control asupra propriilor spuse, că vorbitorul poate dezvălui ceea ce vrea să dezvăluie și poate ascunde ceea ce alege să ascundă. Pentru participantul atent la interacțiuni discursive, însă, actele lingvistice spun și altceva decât ceea ce este semnificația strictă a segmentului de limbă folosit, spun câteodată cu totul altceva, provoacă reacții diverse (prevăzute sau nu de către vorbitor), dezvăluie lucruri despre vorbitor pe care acesta nu ar fi vrut, poate, să le facă cunoscute. Cît se poate conta pe limbaj, în atare condiții, și ce influență putem avea prin discurs? Discuțiile pe aceste teme – mai ales discuțiile dintre specialiști – n-ar trebui să conducă la concluzii formulate în modalitatea certitudinii, ci doar a posibilului. Deja, Saussure atrăgea atenția asupra faptului că limba nu e făcută din date și, deci, nimic din ocurențele dintr-un lanț sintagmatic nu poate informa asupra modului în care acel lanț va fi continuat. Totul rămîne posibil, deci nu e potrivit să formulăm concluzii în termeni de certitudine. Viața fiecăruia dintre noi este un lung șir de opțiuni, de alegeri. Scriitorul umorist francez Pierre Desproges, în vestitul său *Manuel de savoir-vivre à l'usage des rustres et des malpolis*⁴³, spunea că sîntem supuși alegerilor încă din primele clipe ale vieții (cînd vom fi înveliți în scutece de in sau de bumbac – mai nou, în pampers de diverse mărci!) și pînă la ultimele clipe, (cînd ni se alege sicriu din lemn de brad sau de mahon). În planul limbii, alegerile se fac între segmente lingvistice cvasi-echivalente, care pot spune cam același lucru. Este evident că nu se mai pune problema a „ce” spunem, ci problema a „cum” spunem, conștienți – mai mult sau mai puțin – că, spunînd cam același lucru într-un anumit fel, creștem forța de impact a discursului pe care-l adresăm cuiva. În termenii lui Jakobson, privilegiem funcția poetică (remarcabilă la nivelul construcției propriu-zise a mesajului), pentru a contura mai bine și

⁴³ Paris, Seuil, 1981.

funcția emotivă (grație căreia limbajul servește la o mai clară redare a participării subiective a vorbitorului la ceea ce spune), dar, mai ales, pentru a spori succesul funcției conative (prin care limbajul asigură, în utilizare, obținerea unei reacții din partea interlocutorului). Alegerile de verbal și paraverbal, dar și de nonverbal, făcute de vorbitor nasc întrebări de tipul „de ce...?”, la receptor. „De ce mi-o spune pe tonul ăsta?” „De ce nu mă privește când îmi spune asta?” „De ce evită chiar cuvântul care mă interesează?” sînt doar cîteva exemple menite să ușureze înțelegerea celor expuse mai sus. E limpede că discursul este mai mult decît textul pe care-l creează. Ca modalitate a interacțiunii intersubiectivă, discursul s-ar cuveni descifrat mai puțin în relație cu **ce** se spune și mai mult în relație cu **de ce, cum, cînd, unde** etc. Discuția va fi reluată în capitolul despre argumentarea discursivă.

Să revenim la distincția discurs *vs.* text. Revizitînd extrasul din cartea semnată de Mariana Tușescu (vezi *supra*), avem deja un punct de plecare. Discursul produce ceva care rămîne: textul. Acesta poate fi repetat ori de cîte ori vreun vorbitor îl consideră propriu nevoilor sale de exprimare. Textul ține de o lingvistică a transfrasticului (fraza fiind unitatea lingvistică de cel mai înalt nivel). Lingvistica textuală este, de altfel, diferită de lingvistica generală, de studiul sistematic al limbii. Textul, ca o construcție rezultată dintr-un discurs, își trădează adecvarea la discursul creator printr-o serie de elemente interne, între care, relațiile sintactice și semantice dintre segmentele sale, care evidențiază legături ce asigură coerența și consistența textuală. Acestea sînt izotopiile (de suprafață sau de profunzime), iar determinarea lor propune textul în cauză ca adecvat (sau nu tocmai adecvat!) drept conținut al discursului care l-a produs și îl descrie ca posibil conținut lingvistic al altor discursuri viitoare. Trebuie înțeles de aici că izotopiile – mai ales cele de profunzime – nu sînt singulare

pentru un text dat și nu se lasă surprinse mereu la fel. Recursul la A. J Greimas și la F. Rastier poate limpezi problematica izotopiilor, atât cât se cuvine în acest context. Găsim la Greimas⁴⁴ o dezvoltare a chestiunii izotopiilor, din care propun să reținem, deocamdată, că vom distinge, cu privire la parcursul generativ al discursului și la distribuția componentelor sale, o izotopie gramaticală (sau sintactică, în sens semiotic), cu recurența categoriilor aferente, și o izotopie semantică, care face posibilă lectura uniformă a discursului, așa cum rezultă ea din lecturile parțiale ale enunțurilor care-l constituie și din rezolvarea ambiguităților, rezolvare ghidată de căutarea unei lecturi unice. La confluența celor două componente – sintactică și semantică – , planul actorilor va da naștere unei izotopii aparte, izotopie actorială, care se manifestă datorită anaforizării. Tot în lucrarea aici evocată, găsim și o reluare a unui punct de vedere al lui F. Rastier, care a propus ca izotopia să fie definită drept iterativitatea unităților lingvistice (manifestate sau nu) care aparțin fie planului expresiei, fie celui al conținutului sau, mai larg, drept recurență a unor unități lingvistice. Așa se ajunge la situația în care un text produs de un anumit (tip de) discurs să poată fi reutilizat drept conținut lingvistic într-un discurs de un cu totul alt tip, el, textul ca atare, deschizându-se altor înțelesuri și dezvăluind alte izotopii. Ar fi destul să amintesc despre definițiile unui careu de cuvinte încrucișate (rebus, nu integrale!) pentru a avea o idee despre cum ajung texte produse de discursuri din cotidian să spună cu totul altceva decât eram obișnuiți să spună, sub contractul jocului (de exemplu: știm cu toții ce înseamnă expresia „a bate străzile”; iată însă că definiția „bat străzile în lung și-n lat” duce la termenul „bulevarde”, care „bat”, adică întrec străzile, atât în lungime cât și

⁴⁴ Algirdas Julien Greimas , *Despre sens: eseuri semiotice*, București, Editura Univers, 1975 (*Du sens*, Paris, Editions du Seuil, 1970)

în lățime). Am ales un exemplu extrem, dar destul de grăitor pentru susținerea pe care este chemat să o întărească: schimbând contextul, schimbând contractul de comunicare⁴⁵, schimbând subiecții care interacționează, s-a schimbat înțelesul. Textul poate fi respus, reutilizat de o infinitate de ori, într-o infinitate de situații și, de fiecare dată, el va transmite alt înțeles, spunerea lui fiind, de fiecare dată, un nou discurs.

Cele de mai sus ancorează definiția obiectului de studiu – *discursul* – dar și analiza discursului (nu neapărat cea specializată) și extragerea sensului acestuia și altundeva decât în text. Cuvintele, adică elementul lingvistic, sînt doar o parte din activitatea care face să se nască sensuri în mintea interlocutorului, dar în analiză merită acordată atenție tuturor elementelor care semnifică ceva, împreună sau în relație cu cuvintele. Vom vedea cât de important este verbalul în comunicare, dar în acest punct al demersului de față interesează celelalte elemente componente ale activității discursive pe care trebuie să le ia în analiză un participant avizat la o instanță discursivă în căutarea sensului discursului. De altfel, contextul mai poate fi definit și drept ceea ce privilegiază decodarea într-un anumit fel a sensului unui discurs.

Așadar, textele se nasc din discursuri și capătă o existență autonomă. La nivelul limbii, frazele își găsesc viață în enunțări, niciodată perfect asemănătoare una cu alta.

⁴⁵ Pentru înțelegerea termenului de *contract de comunicare*, recomand recursul la Patrick Charaudeau, „Une analyse sémiolinguistique du discours”, în *Langages*, No. 117, martie 1995, unde se vorbește despre o structură socio-lingvistică a comunicării, pentru că în orice act lingvistic descoperim o intenție de influențare, două subiectivități gata să coopereze pentru o cădere de acord, ideea de *legitimitate* și cea de *credibilitate* atașate vorbitorului, dar și ideea de *disponibilitate*, atașată destinatarului, o situație de comunicare (văzută drept ocurența unei practici sociale).

Discursurile se coagulează din enunțări, iar conținutul fiecărei enunțări este enunțul, o alcăturie complexă, dar efemeră (un enunț durează exact atîta cît durează enunțarea lui).

În toate precizările de mai sus, regăsim obiecte și acțiuni, static și dinamic, creație și memorie, memorie și creație. Ceea ce este esențial este să nu amestecăm existențele din cele două categorii, să nu luăm fraza drept enunț, așa cum nu trebuie să luăm limba drept act lingvistic! Să nu luăm textul drept discurs și nici să nu atribuim vreunui caracteristici specifice celuiilalt!

Textul pe care-l propun în continuare poate lămuri, cu exemple, chestiunea distincției discutate aici.

II. 3. Text vs. discurs sau fraze vs. enunțări

Ascultam, cu ceva timp în urmă, un interviu cu academicianul Laurențiu Popescu, medicul cu telocitele. Fără să fi avut vreo înțelegere cu Domnia Sa – nu ne cunoaștem – și chiar fără să sper, îl auzeam confirmînd ceea ce încerc să induc studenților mei, ba chiar și colegilor de breaslă: regula compromisului și ideea că totul poate avea valoare de adevăr, dar numai contextual, numai într-un timp anume și pentru un timp anume. Aveam dinainte un cercetător de o valoare incontestabilă, care spunea că și adevărul științific este „o modă” – adică ceva demodabil. Mergea pînă la a spune că adevărul științific este ceva ce nu s-a demonstrat ÎNCĂ a fi fals și adăuga că se poate observa cum fiecare epocă are adevărul său științific. Halucinant, nu?! Halucinant, mai ales pentru cei rigid ancorați în certitudini adesea vetuste și legate de chestiuni complexe, pentru cei „încremeniți în

timp și imobili în idee”, pentru cei care cred că a accepta compromisul înseamnă a te compromite.

Cele de mai sus îmi servesc, pentru că mi-am propus să mă ocup de fraze care au făcut epocă grație punerii lor în acte discursive inițiale și care au fost depășite de evoluția lumii, dar continuă să aibă ecou în sufletul celor care par a-și face o datorie din a căuta locuri, instanțe de comunicare, momente în care să le enunțe, iar și iar, așa depășite cum sînt, crezînd că astfel spun aceleași adevăruri pe care întîia enunțare le va fi spus. Nu este vorba despre principiile care guvernează vreun domeniu ori de fraze care conțin înțelepciunea concentrată a unei epoci sau a unei culturi. Sînt fraze care au fost enunțate mai ales în spațiul unor domenii epistemologice marcate de complexitate – cum ar fi comunicarea – sau în interiorul studiilor despre fenomene complexe – cum ar fi limbajul. În circumstanțele primei lor enunțări, ele au fost justificate. Contextele au evoluat – așa se întîmplă mereu cu contextele! – și reluarea unor foste adevăruri poate avea rezultate dintre cele mai neașteptate. Revenind la ceea ce mi-am propus, precizez că nu am ales să mă ocup aici și de acele fraze care au fost greșit traduse și au fost propuse, forțat, ca purtătoare de sensuri total diferite decît cele pe care le aveau în limba de origine. Este suficient să ne amintim de dificultatea de a traduce în franceză sau engleză termeni în opoziție din limba noastră, precum *comunicare* / *comunicație*, să traducem din franceză opoziția *langue* / *parole* ori să jonglăm fără greș și fără grijă cu termeni ca *publicitate* sau *relații publice*, pentru a înțelege că nu despre acest fenomen va fi vorba în cele ce urmează.

Voi trata despre patru cazuri, toate, încadrate în domeniul *comunicare*, pentru că se spune că trăim în era comunicării.

Dar, mai întâi, să vedem de ce se spune tot mai des că trăim în era comunicării. Doar s-a comunicat dintotdeauna. De altfel, drept ar fi ca istoria umanității să nu fie împărțită în epoci după tipul de unelte de care s-a folosit omul de-a lungul timpului, ci, așa cum au spus și alții, după modurile de comunicare caracteristice diverselor tranșe de timp. Rămân cu ideea că și atunci când spunem că trăim în era comunicării avem o traducere aproximativă a unei formule din limba engleză, eroarea venind din „confuzia” pe care această limbă o păstrează între *comunicare* și *comunicație* (ambii termeni se traduc în engleză prin *communication*). Ceea ce se dezvoltă uluitor de mult și de repede în secolul acesta nu este comunicarea, ci comunicațiile. Paradoxal, se pare că, pe măsură ce comunicațiile evoluează, comunicarea o duce tot mai rău. Ar fi, cred, mai corect să afirmăm că secolul XXI este secolul comunicațiilor, nu al comunicării. Cu toate acestea, voi accepta și formula aflată în circulație: trăim în era comunicării. M-a ajutat să adopt și această poziție, între altele, și o lectură mai recentă. Am găsit la Deborah Cameron următoarea explicație:

„trăim în ceea ce poate fi numit o „cultură a comunicării”. Nu înțeleg prin aceasta simplul fapt că ar fi o cultură care comunică și nici una care pune regulă în comportamentul comunicațional (toate culturile fac așa ceva). Înțeleg prin aceasta mai degrabă o cultură deosebit de conștientă de sine și deosebit de reflexivă cu privire la comunicare, iar acest lucru generează mari cantități de metadiscursuri despre comunicare. Pentru membrii unei astfel de culturi, „este bine să vorbești” e o axiomă, dar, în același timp, este normal să faci judecăți despre care tipuri de discurs sînt bune și care sînt mai puțin bune. Oamenii aspiră, ori cred că

trebuie să aspire la a comunica „mai bine”; și sînt deosebit de receptivi la sfatul experților”.⁴⁶

Două lucruri atrag atenția în textul citat: existența apetitului pentru metadiscursurile privind discursurile din diversele instanțe de comunicare și deschiderea nespecialiștilor către sfaturile experților, în ideea de a comunica „mai bine”.

Înapoi la chestiune! Ceea ce aduce în discuție prezentul subcapitol sînt fraze ca „O fotografie face cît o mie de cuvinte” sau chiar celebra frază a lui McLuhan, „Mediul este mesajul”. Întreprinderea nu este lipsită de riscuri: aș putea trece în ochii celor care mă vor citi drept un demolator de mituri (ceea ce mi s-ar părea grav, greu de suportat, dar și nedrept); aș putea fi considerat drept ideosincretic exagerat, centrat pe propriile-mi idei și încercînd să pun sub semnul dubiului ceea ce a fost și este, pentru mulți, chintesența teoriilor dintr-un domeniu drag nouă, tuturor, comunicarea. Precizez, în apărarea poziției mele, că mă preocupă mai cu seamă specialiștii care folosesc acele fraze fără să le (mai) înțeleagă conținutul, sensul lor dintîi, cel acceptabil în contextul enunțării lor, ori care ignoră intenția creatorului cîte unei fraze de a șoca printr-o figură de stil abil aleasă. Mă preocupă cei care s-au lăsat seduși doar de genialitatea formulei în sine și o enunță ca pe o regulă imuabilă. Nu-i am în vedere pe aceia care, asemenea personajului interpretat de George Clooney în filmul *Up in the Air*, recurg la stereotipuri pentru că sînt grăbiți și stereotipurile scurtează expresia (personajul cu pricina spune: „I stereotype. It's faster”). Clișeul poate fi admis ca formă a unui conținut comunicat,

⁴⁶ Deborah Cameron, *Good to talk? Living and working in a communication culture*, London, Sage, 2000, p. VIII.

dar este cel mai adesea criticabil atunci cînd este servit drept argument rațional într-o dispută de idei. În acest sens văd utilă discuția la care invit prin acest capitol.

Un tip de cazuri aparte este acela cînd semnalarea unei posibile interpretări primordiale face ca fraza să-și deschidă conținutul unei utilizări nesperat de actuale și totuși total diferită decît în clișeu. Avem, deci, și cazuri fericite. Vom privi, în continuare, la cîteva cazuri.

1. *The medium is the message*. Pentru cei care au observat în ce fel s-a tot modificat funcționarea fiecăruia dintre canalele „tradiționale” (între care, și televiziunea), pentru cei care au remarcat urmările a ceea ce este cunoscut sub numele de „convergență media” și pentru cei care înțeleg bine ce înseamnă multimedia, fraza lui McLuhan păstrează o valoare mai degrabă istorică, adevărul ei trebuind supus unor mereu înnoite reflecții. Cînd mai luăm în calcul faptul că mediul de transmitere este cel mai adesea parte integrantă a contextului comunicării, discuția se mută pe importanța pragmatică a contextului (cu mediu cu tot), iar atunci cînd vedem în comunicare o negociere intersubiectivă a realităților din universul înconjurător, înțelegem că sensurile toate stau în interacțanți (vezi și Preston *infra*) și că aceștia fac ce vor cu mediul, cu contextul ori, altfel pusă problema, fac ce vor din mediu, din context etc. ... Sigur că e mai greu de studiat un fenomen care se prezintă astfel spiritului nostru, dar stabilirea unor mode (cu formule fixe, clișee, stereotipuri și prejudecăți) nu ajută.

Din perspectiva pe care o propune acest capitol, ideea existenței apetitului pentru metadiscursurile privind discursurile din diversele instanțe de comunicare s-ar lega de activitatea specialiștilor. Știu că nu este așa, dar îmi propun să las deoparte metadiscursurile din sfera interacțiunilor verbale comune.

Interesant este, pentru abordarea de față, să văd de ce vestita frază „the medium is the message” are încă atât de mult succes, deși s-a ajuns, între timp, la concluziile amintite mai sus. Să revenim asupra lui „Meanings are in people, not in messages”⁴⁷. Ivan Preston, profesor emeritus la University of Wisconsin, Madison, în Statele Unite, are un interesant mod de a se revolta contra tendințelor de a propune viziuni simplificatoare și simpliste asupra comunicării în programele de studiu din facultățile de comunicare și media: el atrage atenția asupra diferenței dintre specialiști și nespecialiști (aceștia din urmă, ajunși adesea să predea în universități, pe motiv că au o carieră de practicieni plină de succese), diferență vizibilă mai ales grație analizei metadiscursului pe care fiecare din tipurile de indivizi numite mai sus le face asupra comunicării. Nespecialiștii vor ceda clișeelelor, în vreme ce specialiștii vor discuta lucrurile cu luarea în calcul a tuturor descoperirilor din domeniile care se ocupă cu studiul fenomenului complex care este comunicarea. Cu o ironie nemască, Ivan Preston relatează cum nu simte amenințarea venind dinspre adevărații specialiști în comunicare, ci dinspre nespecialiștii care nu și-au actualizat viziunile. Dacă un economist, specialist în marketing – și care crede că știe **comunicare** de marketing! – se mulțumește cu construirea unui mesaj clar, în ideea că, la cât e de clar, mesajul său va fi înțeles de **toată** lumea și va produce **același** efect la **orice** destinatar ar fi să ajungă, un specialist în comunicare – un PR-ist, să spunem – va ști că un același conținut de mesaj va fi transformat într-o mulțime de conținuturi comunicate, în funcție de oamenii care interacționează în fiecare instanță de comunicare. Nu canalul (mediul) va decide diferențele de receptare, ci

⁴⁷ În rom.: Înțelesurile sînt în oameni, nu în mesaje (în: Ivan Preston, „Understanding Communication Research Findings”, in *The Journal of Consumer Affairs*, Vol. 43, nr. 1(2009), pp. 170-173).

personajele aflate în comunicare, la câte un capăt al canalului. Ba, mai mult, același mediu de comunicare poate contribui la construirea unui sens diferit în indivizi-receptori diferiți. *Meanings are in people...*

Să nu se creadă că mă plasez pe o poziție de refutare hotărâtă a formulei lui McLuhan. Mai există încă, totuși, suficiente situații în care a spune „mediul este mesajul” are sens (mai mult complementar sensului mesajului propriu-zis) și anume în înțelesul dat de Watzlawick observației că orice instanță de comunicare comportă un conținut și o relație, astfel încât relația clasifică conținutul, constituindu-se în metacomunicare. Dacă ne gândim, spre exemplu, la evoluția obiceiurilor legate de transmiterea urărilor de bine (a felicitărilor, cum li se mai spune), înțelegem de ce un același conținut („la mulți ani”) are o anumită receptare dacă e transmis *viva voce*, în cadrul unei vizite, verbalul fiind însoțit, eventual, de o strângere de mână, de îmbrățișări, de săruturi, ori dacă e transmis în scriere olografă, pe o hîrtie atent aleasă, dacă e transmis telefonic, prin e-mail sau sms (și, în aceste din urmă cazuri evocate, dacă apare ca un conținut trimis automat, simultan către toate adresele selectate din agenda electronică, sau este trimis cu țintă unică). În toate situațiile imaginate mai sus, rolul decisiv îl vor avea participanții la interacțiunea comunicațională și contextul în care aceasta se produce. Ne putem închipui indivizi dezinvolti, de vârste mai tinere, crescuți într-o atmosferă în care nu s-a mai pus și nu se mai pune preț pe detalii, avînd chiar o dificultate mare în a găsi diferențele dintre scenariile propuse în exemplul cu urarea de „la mulți ani”. Pentru ei, nici aici mediul nu mai este mesajul!

Fraza lui McLuhan își păstrează oarecum valoarea și în enunțuri privind mass-media, dar nu mai are acel statut de adevăr absolut și, deci, arareori mai poate servi drept argument într-o

dezbateri pe vreo temă ținând de acest domeniu, mai ales că, așa cum aminteam mai sus, asistăm la fenomenul de convergență media (ca în cazuri precum revista presei scrise făcută într-o emisiune de la televizor, imprimarea unei scene dintr-un film, ca sprijin în înțelegerea unui text de ziar etc. sau o imagine din ziar care este, de fapt, un cadru din ceea ce s-a filmat pentru transmisie TV).

2. *O fotografie face cât o mie de cuvinte.* Într-o logică naturală, găsim suficiente momente când enunțarea acestei deja celebre fraze își face efectul și este chiar considerată de netăgăduit. Logica clasică, mai atentă la sofisme, ne-ar obliga să precizăm sub ce aspect poate fi acceptat adevărul frazei enunțate, din ce punct de vedere una „face” mai mult decât cealaltă. Or, odată ridicată această întrebare, dificultatea apare: este vorba despre aspectul rațional sau despre cel emoțional? Valoarea unei fotografii este de o mie de ori mai mare decât a cuvântului în orice situație sau ar fi de făcut distincția între planul rațional și cel emoțional al unei interacțiuni comunicative? Discuția pleacă de la această distincție...

Se știe că una dintre dificultățile înțelegerii conținuturilor comunicative prin folosirea limbajului verbal este aceea dată de faptul că vorbirea are o desfășurare lineară, în vreme ce gândirea avansează în bloc. Am evocat mai sus o discuție pe această temă și în *Cursul* lui Saussure (limba, ne spune lingvistul elvețian, nu este alcătuită din date și de aceea prezența unui segment de limbă nu anticipă în niciun fel ceea ce îi va urma). Se știe că destinatarul unui enunț nu are mari șanse de a anticipa ceea ce va fi enunțul în întregul său înainte ca vorbitorul să fi sfârșit ceea ce avea de enunțat (experiența comună de viață a interlocutorilor, anumite elemente de orientare a lecturii pot servi, dar pot fi, în multe

cazuri, înșelătoare). Nici teoria fasciculelor de la Ducrot (care spune că sensul unui enunț este totalitatea fascicolului de posibile continuări pe care le presupune acel enunț) nu ajută prea mult, iar aici ne poate sta drept exemplu de cel mai înalt grad expresia poetică. De exemplu, pentru cunoscuta formulă „foaie verde de”, folclorul nostru a reținut o mulțime de urmări posibile, fără a epuiza fitosfera autohtonă; cine s-ar fi gândit, însă, că e posibilă și o continuare ca „albastru”?! Ei bine, a fost nevoie de un poet (Nichita Stănescu), pentru ca fascicolul de posibile continuări să devină de-a dreptul nepuizabil. De la acel „foaie verde de albastru” al lui Nichita încoace, eu mă pot aștepta la încă și mai negândite formule din seria care începe cu „foaie verde de...”.

Pe de altă parte, percepția vizuală a imaginii se face, într-o primă fază, în bloc, așa cum funcționează și gândirea, ceea ce face ca impresia, adică emoția, să fie transmisă imediat, cu întreaga ei forță. E de înțeles că, de la primul contact chiar, imaginea produce un efect puternic, uneori paralizant, blocând uneori chiar intenția de a analiza mai în detaliu imaginea. Din acest punct de vedere, o imagine chiar „face câț” o mie de cuvinte.

Pornind de la acest mic preambul, se poate reafirma faptul că nu poate fi gândit un conținut transmis prin limbaj verbal înainte ca enunțarea/lectura frazei să fie completă, ceea ce face ca lucrurile să se petreacă în timp. De aici, efectul mai puternic pe componenta rațională a comunicării verbale și impactul mai slab pe componenta emoțională (în timp, chiar și cele mai reușite construcții își văd atenuată forța de a produce instantaneu o emoție).

Se pot face experimente simple pentru a distinge lucrurile și pentru a înțelege ce se întâmplă în cele două tipuri de cazuri.

Despre un astfel de experiment citeam undeva, cu multă vreme în urmă. Doi copii de vreo 8 ani au fost invitați să afle câte ceva despre tigru. Ei au fost introduși în două cabine separate și li s-au proiectat două filme diferite: unuia i s-a prezentat un film în care un tigru era arătat cum se plimba prin junglă și își pîndea prada, iar celuilalt i s-a prezentat o peliculă pe care era derulat un text despre tigru (cum arată, unde trăiește, cu ce se hrănește etc.). La sfîrșitul proiecțiilor, celor doi copii li s-au pus întrebări. La întrebarea „cîte dungi are tigrul pe spinare?”, cel care văzuse imagini n-a știut să răspundă, în vreme ce copilul care citise textul despre tigru a știut; la întrebarea „te-ai speriat de tigru?”, cel care citise textul a spus că nu avea cum să simtă vreo emoție, nicidecum spaimă, iar celălalt a spus că s-a simțit traversat de un fior de spaimă cînd tigrul din film s-a întors spre el și l-a privit cu ochii aceia verzi, din stufăriș.

Un alt exemplu ar putea fi extras din filmul *Squid and Whale*⁴⁸ (titlu tradus la noi, în mod nefericit, *Cîinele și pisica*). La psiholog, un adolescent provenit dintr-o familie destrămtă, povestește despre vizitele la Muzeul de științe ale naturii, în compania mamei sale, demult, pe cînd era copil. Îl speriau balena și calamarul, la care nu se putea uita decît printre degete, parcă pentru a se simți mai în siguranță. De fiecare dată, cînd se întorceau acasă, mama sa îi „povestea” balena și calamarul și – spune adolescentul – de data asta, nu-l mai speriau. Punerea în cuvinte a imaginii avea darul de a se adresa minții în alt fel, mai aproape de rațiune și mai departe de emoție.

Știm cu toții că nu putem „povesti” vreun autoportret de-al lui Van Gogh, dar ne amintim întotdeauna cum l-am privit hipnotizați. Ne amintim cu toții cum ni s-a întîmplat cîteodată să ne

⁴⁸ Scenariul și regia îi aparțin lui Noah Baumbach.

lăsăm furați de frumusețea unei imagini și, din această cauză, n-am mai fost în stare să o descriem în amănunt. Emoția a prevalat în fața lecturii raționale. Știm și cum ni s-au format adevărate imagini mentale în urma citirii unor texte sau în urma unei povestiri ascultate și mai știm că emoțiile declanșate în astfel de cazuri aveau la bază analogii cu imagini deja văzute aiurea.

Este de neevitat să punem lucrurile în ordine: receptarea conținuturilor transmise prin comunicare verbală solicită mai direct rațiunea și acordă un loc mai mic emoției (la un prim abord, desigur!), în vreme ce receptarea conținuturilor transmise pe cale vizuală solicită mai puțin gândirea rațională și lasă mai mult loc pentru emoții. Așadar, o fotografie emoționează (probabil, uneori) mai mult decât o mie de cuvinte, dar o mie de cuvinte informează rațional mai mult decât o fotografie, iar emoția pe care o pot transmite este la fel de puternică precum cea transmisă pe cale vizuală, dar apare mai târziu, instalarea în timp conferindu-i și o remanență superioară).

Cuvintele au adesea și capacitatea de a ne ajuta să vedem lucruri care, altfel, ar scăpa percepției noastre vizuale. Ar fi, poate, de ajutor să evoc aici modul în care Daniel Arasse⁴⁹ ne ajută să vedem pictura *Marte și Venus surprinși de Vulcan*, a lui Tintoretto (1579):

„De regulă, Marte și Venus sînt goi, întinși pe patul adulterului, prinși în năvodul aruncat peste ei de Vulcan, avertizat de Apollo. Nimic din toate acestea în tabloul lui păstrat la München. Venus este goală,

⁴⁹ Daniel Arasse, *Nu vedeți nimic*, București, Editura Art, 2008, trad. din fr.: Laura Albușescu, după ediția originală, *On n'y voit rien*, Paris, Editions Denoël, 2000.

asta-i clar, frumos întinsă pe pat. Însă nu e singură. Marte s-a ascuns sub masă, în armură și cu coiful pe cap, în timp ce Vulcan, cu un genunchi pe pat, ridică diafana pânză care ascunde sexul femeii sale. Lângă ei, sub fereastră, într-un leagăn, Cupidon a căzut pradă somnului.”

Cu un ochi informat, te uiți acum la scenă, unde surprinzi și capul lui Marte (care ți-ar fi putut scăpa!) și-ți imaginezi, poate, că Tintoretto va fi vrut să exalte, printr-un contraexemplu, virtuțile fidelității conjugale.

Ceea ce țin să pun în evidență aici este faptul că un comentariu în limbaj verbal articulat poate privilegia o anumită percepție asupra unei imagini, chiar dacă aceasta este propusă de înalta artă creată de un mare pictor. Ideea nu este singulară și nu cred că ne vom opri aici. Îl citez, în sprijinul acestei idei pe John Berger, cu a sa *Ways of seeing*⁵⁰, unde lucrurile stau la fel: limbajul verbal orientează percepția vizuală și decide și de clasa în care va fi încadrată imaginea percepută. Să-l urmărim, pe această temă și pe Henri Wald:

„[...] datorită vorbirii, auzul devine simțul suprem al omului. Auzul poate afla ceea ce ochii nu pot să vadă. Omul ascultă vorbele care îi spun ce sînt lucrurile pe care le privește. Vorbirea îi permite omului să priceapă cu mintea ceea ce nu poate să perceapă cu simțurile.”

Și apoi:

⁵⁰ John Berger, *Ways of Seeing*, London, BBC/Penguin, 1972.

„De îndată ce este numită, imaginea senzorială a realului devine o reprezentare relativ autonomă, care depășește oglindirea imediată a prezentului și începe să vizeze și absența țintită de noțiunea ivită în semnificația cuvântului, transformându-se astfel în elementul ei senzorial-afectiv. Înțelesul unui cuvânt este format dintr-o noțiune întovărășită de o reprezentare stabilizată și de o emoție cristalizată.”⁵¹

În plus, asumînd ideea că mintea noastră funcționează prin limba pe care o vorbim (cea maternă, ne spune teoria Worf-Sapir) sau, în viziunea lui Humboldt, că limba **este** gîndire (nu doar în sensul că este un structurant al realității percepute), ajungem să tragem concluzia că și nonverbalul (deci și fotografia) este înțeles la receptare doar pentru că este „tradus”, involuntar și instantaneu, în verbal. Nonverbalul **emoționează** la primul impact, dar **este înțeles** prin actul complet de percepție, cel care presupune și acțiunea de verbalizare a conținutului perceput.

Ce ne facem cu fraza de la care a pornit discuția? Folosirea ei în enunțări bine adecvate contextului, cu înțelegerea clară a separării după aspectul sub care trebuie înțeles enunțul, nu poate face rău. Instituirea conținutului acestei fraze ca adevăr absolut și imuabil nu poate fi, însă, decît o eroare. Eroare suportabilă atunci cînd este comisă de un nespecialist în comunicare, eroare gravă atunci cînd un specialist o comite cu gîndul de argumenta în vreo dispută, pe baza ei.

⁵¹ Henri Wald, *Ideea vine vorbind*, București, Cartea Românească, 1983, pp. 140-141.

Un caz jenant: 7/38/55. Ar trebui să încep cu o formulă de genul „Bietul Albert Mehrabian!”, mai ales după ce am găsit pe net propria-i lamentație cu privire la soarta vestitei fraze – pe care chiar a spus-o! – despre procentajul de verbal, de nonverbal și de paraverbal din actele comunicaționale. În loc să se bucure că există „mitul lui Mahrebian”, profesorul de psihologie nu încetează a explica tuturor celor care îl ascultă că a fost înțeles greșit, că nu e bine să-l citeze cei care nu au înțeles despre ce vorbea el când a dat vestitul său 7/38/55. Transmisă din gură în gură și din generație în generație, chiar prin scrieri ale unor specialiști în comunicare (!), fraza „în comunicare, doar 7% este verbal, nonverbalul ocupând 38% , iar paraverbalul 55%” face încă epocă. Apar, desigur și receptori critici ai enunțării acestei fraze, iar ironia devine reacția celor care simt că ceva nu e în regulă cu statistica asta, dar care nu merg totuși la sursă, pentru a vedea de unde a plecat „enormitatea” cu pricina. Sînt deja cunoscute întrebări retorice de o ironie nedisimulată precum: „trebuie să înțeleg că, atunci când îl întreb pe un trecător cum se ajunge într-un loc anume, e mai folositor să fiu atent la inflexiunile vocii sale, la privirea sa, la haine, la postură și mult mai puțin la cuvintele care conțin informația propriu-zisă?”. Sînt alți cercetători care se gîndesc că, pe baza proastei decodări a mesajului din fraza lui Mahrebian, se construiesc la nesfîrșit vestitele „rețete” cu care sînt dopați cei care se pregătesc pentru interviu de angajare sau pentru alte tipuri de discursuri, adesea, publice: li se spune acestora cum să-și privească interlocutorul/interlocutorii, cum să țină palmele, cum să se așeze pe scaun sau cum să dea mîna cu celălalt, fără prea multă insistență pe cuvintele care ar trebui folosite pentru a se descrie pe sine sau pentru a-și declara dorința de a fi acceptat de celălalt.

Trist! Trist și pentru (bietul) Mahrebian, trist și pentru evoluția domeniului de cercetare numit *comunicare*! Cum de sînt

atît de puțini cei care tresar măcar cînd aud că s-a stabilit prin studii o astfel de proporție între verbal și rest?! Cum de sînt atît de puțini cei care încearcă să caute sursa celebrei fraze și să afle cum s-a ajuns la astfel de procente?! Ar mai rămîne să mă întreb cum de sînt atît de puțini cei care scriu cărți (rezultat al unei cercetări, am zice) în care construcția argumentării se bazează pe „mitul lui Mahrebian”. Am citit cu toții măcar o astfel de carte...

Pe scurt, studiul lui Albert Mahrebian avea în vedere reacția unor subiecți (care au fost, pînă la urmă, numai femei, întrucît profesorul de psihologie nu a reușit să convingă niciun bărbat să participe!) la auzul unui singur cuvînt, la care li se sugerase că trebuie să arate doar cum se poziționează în intervalul „îmi place/nu-mi place” față de ceea ce aud. Rezultatul a fost celebrul 7/38/55. Purtat de vînt, acest rezultat a înfierbîntat spiritele și a ajuns să producă dezvoltări pe această temă, cu totul scăpate de sub control.

Ar fi suficient să ne gîndim la faptul că paraverbalul nu poate exista în afara verbalului, el fiind modul de producere a verbalului, pentru ca să descoperim dificultatea de a „înghiți pe nemestecate” un raport atît de straniu.

Închei această parte a studiului pe care-l propun aici cu formula de la început: „Bietul Albert Mahrebian!”.

Un caz fericit. La cazuri deosebite, am păstrat, pentru un final mai luminos, povestea unei vechi fraze, spusă și ea adesea: *Verba volant, scripta manent.*

Într-o Europă administrată de două secole după știința născută de Napoleon, *scripta* au fost și rămîn sfînte. Ce e scris poate fi păstrat și poate servi drept dovadă dacă sau cînd se ivește

nevoia. O Europă marcată de o tendință tot mai bine conturată de a se păzi de incertitudine (*uncertainty avoidance*, cum a numit Geert Hofstede acest criteriu de clasificare a națiunilor/a culturilor⁵²) face ca oamenii să caute cele mai imbatabile maniere de a-și garanta siguranța relațiilor cu ceilalți. Ceea ce spui zboară și nu poate servi la o adică drept probă în caz de litigiu. Dimpotrivă, ceea ce e scris rămîne și constituie probă pentru orice argumentare ulterioară. *Topos*-ul „scris + pozitiv” (opus lui „spus + negativ”) funcționează de vreo două sute de ani și mai bine.

Ne propune, însă, profesorul Alexandru Călinescu o interpretare în care doar *topoi* se schimbă. Într-o conferință găzduită pe la începutul anilor 2000 de Filiala Iași a Academiei, Alexandru Călinescu propune să considerăm că, în percepția anticilor, vor fi fost mai bune *verba*, pentru că zboară și, deci, se îmbogățesc și, mai mult decît orice, scapă fixării, în vreme ce *scripta* – întrucît *manent* – se înțepenesc și, cu timpul, nu mai sînt la fel de valoroase. Zburînd, *verba* adună sensuri și capătă noi valențe. Fixate, *scripta* ajung, precum limba de lemn, să nu mai spună mare lucru.

Disonanța cognitivă este maximă: ni se propune, nu să nu-i ascultăm pe antici, ci să-i ascultăm, dar să-i înțelegem conform unei posibile decodări total diferite, în baza *topos*-ului opus celui care funcționează de atîta vreme în spațiul cultural european.

⁵² Cf. G. Hofstede, *Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context*. Online Readings in Psychology and Culture, Unit 2, la adresa: <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/8>, precum și: The Hofstede Center (<http://geert-hofstede.com/dimensions.html>) și Geert Hofstede & Gert Jan Hofstede, pagina personală (<http://geerthofstede.nl/dimensions-of-national-cultures>). A se vedea și Geert Hofstede, *Managementul structurilor multiculturale: software-ul gândirii*, traducere de Gabriela Ochiană, București, Editura Economică, 1996.

Aș zice că una nu o elimină pe alta: putem folosi în continuare fraza *Verba volant, scripta manent* cu sensul cu care ne-am obișnuit de la Napoleon încoace, dar putem, deopotrivă, să acceptăm că și al doilea *topos*, cel propus de profesorul Călinescu, este valabil. Putem gândi și la „scris + negativ” și „spus + pozitiv”.

Contextul și paraverbalul vor putea servi la privilegierea uneia sau a alteia dintre cele două lecturi posibile ale acestei fraze. Povestea, însă, mi s-a părut nu numai seducătoare, dar și importantă pentru studiul comunicării pe baza textemelor repetate în contexte diferite și cu maniere diferite de enunțare.

În consecință, frazele au viață în enunțări, iar înțelesurile sînt în oameni. Contextul decide!

Pe de altă parte, ceea ce le este permis nespecialiștilor – și anume, să folosească fără discernămint „ziceri” celebre cu referire la comunicare – nu poate fi pardonat specialiștilor, chemați să constituie, printr-un consens solid întemeiat, știința pe care au ales să o servească. Am văzut că specificul epocii noastre este acela de a metacomunica despre comunicare. Într-un fel e de așteptat să o facă cei din afara domeniului, în alt fel trebuie să o facă specialiștii în comunicare. Este, poate, singura manieră prin care aceștia din urmă se vor putea oricînd distinge de cei dintîi. Așadar, fraze care au fost enunțate cu un anumit efect în anumite circumstanțe trebuie folosite cu reținere în contexte noi, pentru că valoarea lor – ca a oricărui segment de limbă! – ține de enunțarea lor, care este contextuală.

Studiul de față pleacă de la lucruri deja bine stabilite (de Eugeniu Coșeriu, de pildă) și susținute de multe alte studii, multe fiind publicate în *sillage*-ul Magistrului. Instanța de discurs este un eveniment unic, niciodată repetat, pentru că, asemenea

evenimentelor, nu poate fi repetat. Orice enunț este unic și durează atît cît durează și enunțarea lui. Dacă rostesc (enunț, deci), în acest moment, dinaintea unui public, fraza „orice enunț este unic”, tac apoi o secundă și rostesc (din nou!) „orice enunț este unic”, avînd grijă să folosesc același ton, aceeași intensitate a vocii, ba chiar și aceleași gesturi însoțitoare, a doua rostire va fi un enunț nou (și unic, așa cum am mai spus): ea se produce într-un context în care prima rostire se va fi produs deja și a fost reținută ca atare! Așadar, a doua rostire nu cere răspuns la întrebarea „ce vrea să spună vorbitorul?”, ci așteaptă răspuns la întrebări precum „de ce repetă oare vorbitorul ceea ce tocmai a spus?” sau „o fi crezut vorbitorul că n-am auzit ceea ce a spus ori i se pare atît de important încît ține să repete cele spuse pentru a sublinia importanța conținutului?”. Mai sînt posibile și alte interpretări (cum ar fi: „cred că-i place atît de mult să se audă vorbind, încît se repetă”).

Despre evenimente se poate povesti, dar ele nu pot fi repetate, fiind, fatalmente, unice, prin simplul fapt că sînt contextuale. Contextele fiind unice, evenimentele sînt unice. Discursul (ca suită de enunțări) fiind un eveniment, este unic. Textul (sau, după caz, fraza) este o existență creată de enunțare (sau de discurs) și reținută de memoria comunității lingvistice căreia îi aparține. El/ea poate fi repetat/ă la infinit. De fiecare dată vom fi în prezența unui nou enunț sau a unui nou discurs, pentru că de fiecare dată lucrurile se vor petrece într-un context nou și irepetabil. Construirea unui context exact după tiparul altui context, X, anterior, nu va da un context identic cu X, ci doar unul similar. Acest al doilea context va conține informația „copie a contextului X”.

Pe de altă parte, forța contextului este lesne de constatat și în momentul lecturii: contextul este cel care decide de sensul unui

conținut anume, iar când spunem „context”, îi avem în minte și pe protagoniștii interacțiunii comunicaționale. Așa se face că fraze care au avut un înțeles anume în vreun context dat își schimbă sensul atunci când sînt refolosite, pentru că „refolosire” înseamnă „folosire într-un nou context”. Dacă unele devin obsolete, altele stupide de-a dreptul, iar altele devin mai interesante poate și decît se vor fi gîndit autorii lor dintîi, totul se datorează schimbării contextului. Cine se va fi putut gîndi, pe vremea lui Napoleon, că vor veni unii, între care și un profesor de la Iași, pe nume Alexandru Călinescu, care să propună o posibilă lectură, radical diferită, a frazei care pare să stea la baza construcției administrative a Imperiului francez și, mai tîrziu, a Europei?!

Anunțam mai sus că voi reveni asupra importanței verbalului și o fac după ce am insistat pe nonverbal. Vom vedea, în capitolul dedicat analizei comunicării, că tot ceea ce se percepe ca nonverbal sau paraverbal este înțeles/interpretat pe baza ultimului segment din procesul de percepție, care este verbalizarea.

Pentru a evita să fiu perceput ca incoerent, pe motiv că refuz proporțiile din formula lui Mahrebian, dar insist pe importanța contextului în deslușirea sensului, voi propune cititorului o reflecție asupra unor formule de jurămînt, aparent asemănătoare, măcar ca structură a frazei enunțate. Păstrînd aproximativ același context nonverbal și aceleași elemente de paraverbal, de exemplu, nu e totuna dacă cineva jură spunînd „jur cu mîna pe Biblie!” (cazul jurămintelor făcute de miniștrii proaspăt numiți) sau „jur cu mîna pe drapel!” (cazul militarilor), față de „jur cu mîna pe Chanel!” (caz prezentat într-un serial de televiziune, cu intenția de a ironiza angajarea în neesențial a unor tipuri de personaje). Toate cele trei formule ar putea fi reunite într-una singură, „Jur pe ce am mai sfînt!”, dar înțelesul fiecărei formule

este dat de conținutul lingvistic al actului de vorbire. Conținutul lingvistic al actelor de comunicare este fundamental în înțelegerea intenției vorbitorului.

II. 4. Realitatea utilizării limbajului în discurs și câteva fundamente teoretice

Să pornim de la o realitate a tuturor limbilor istorice, care trece în rîndul universaliiilor limbajului: nu există în nici o limbă cuvinte semantice identice. Altfel spus, nu există sinonimie perfectă. Acest adevăr general despre limbaj conduce direct la ideea că, în efortul de a ne exprima, facem alegeri. Pentru a-l face pe interlocutor să se gîndească la ceva anume, îi putem spune ceva sau îi putem spune altceva. Ceva *quasi*-echivalent, dar care rămîne... altceva.

De exemplu, un raport de activitate în care apare cuvîntul „nîmpliniri” în loc de „eșecuri” trădează o poziție empatică a șefului care a întocmit raportul față de subalterni și dorința lui de a-i ajuta pe cei pe care-i conduce să nu-și piardă optimismul și nici încrederea în ei.

Sau, utilizarea formulării „vă solicit” trădează apelul la registrul formal al limbii (române, în acest exemplu), dar și invitația către interlocutor de a privi lucrurile „oficial”, într-un cadru în care petentul are dreptul de a cere, iar celălalt are obligația de a da.

Desigur, alegerile făcute trădează și nivelul real al competențelor lingvistice, enciclopedice și de comunicare ale vorbitorului. Nu o dată am întîlnit personaje care doar cred că știu ce înseamnă anumite cuvinte și ajung să le folosească inadecvat.

Îmi vine în minte exemplul cu eroarea (poate) cea mai frecvent întâlnită: cuvântul „fortuit” (care înseamnă „întâmplător”) folosit cu înțelesul de „forțat”. Mi-a fost dat să întâlnesc și un caz parcă mai hilar: un individ care, voind să lase impresia că se exprimă „elevat”, spunea „mass-media” cu înțelesul de „nivelul mediu de înțelegere, al maselor”, „oamenii cu intelect și formare de nivel mediu”. Am putea discuta și cazurile în care opțiunea pentru „din cauza” față de „datorită” plasează observația făcută în discurs în registre semantice opuse (rău vs. bun), deși nu mă pot reține de la a remarca faptul că această opoziție este adesea prost exploatată în discurs.

Pot intra aici în discuție și cazurile când se glumește făcând înadins opțiuni greșite. Este genul de glume care se practică mai ales între cei învățați, pentru că valoarea de glumă a erorii vine din chiar faptul că interlocutorul știe că vorbitorul știe că nu așa se spune ceea ce a spus.

Tratarea chestiunii nu se poate opri însă înainte de a aminti și faptul că buna alegere făcută de vorbitor nu rezolvă lucrurile, nu asigură de una singură succesul intervenției discursive. Și interlocutorul poate fi sursa neînțelegerii. Deci, ceea ce vom putea numi „bună alegere” trebuie făcut și în raport cu interlocutorul, cu mediul, cu contextul, cu situația particulară (văzută ca ocurență a unei practici sociale, într-o cultură dată), nu numai în raport cu ceea ce are de transmis vorbitorul. Altfel spus, alegerea este o chestiune de adecvare. Ori, poate, adecvarea este o chestiune de alegere... Voi reveni asupra problematicii adecvării în capitole separate. Înțelegem ceea ce ni se întâmplă, fie ca vorbitori, fie ca receptori de discursuri, analizând, într-o fracțiune de secundă, un număr foarte mare de elemente dintre cele care concurează la construirea discursului. Orice individ uman face acest lucru,

inconștient, mereu, adaptându-se instanței discursive, indiferent la care dintre cei doi poli ai acesteia se află. Fenomenul se numește inferență comunicatională. Combinând partea de analiză inconștient făcută cu una bazată pe punerea la lucru a cunoștințelor de lingvistică, de semiotică, de psiho-sociologie și de antropologie, analistul specializat în decodarea discursurilor poate extrage și mai mult din observarea unei instanțe discursive.

Într-o asemenea analiză de discurs, specialistul ține seama de aproape toate aspectele legate de instanța discursivă, de la contextul fizic în care se produce discursul, la experiența de viață împărtășită de participanți și la contractul de comunicare pe care-l vor fi convenit cei doi pentru instanța de comunicare studiată. Înfricoșător îmi pare însă adevărul cuprins în celebra observație a lui Ivan Preston, aceea că înțelesurile sînt în oameni, nu în mesaje. De ce mă sperie această remarcă? Fiindcă toate par să poată fi re-produse, re-construite, mai puțin starea dintr-un anumit moment a unui individ uman. Natura umană este surprinzătoare în fiecare moment, în fiecare individ. Nu numai că sîntem diferiți unul de altul, dar nici măcar nu există posibilitatea pentru un individ de a se re-produce pe sine, cel dintr-o stare anterioară. Și atunci, ce re-creăm? Orice astfel de încercare modifică contextul și asta face și mai nesigură construirea de tipare riguroase ale comportamentului uman (nu doar ale comportamentului langajier). Psihologii susțin că oriunde există activitate umană, există (sau apar) tipare. E limpede că se mulțumesc cu puținul posibil, dar, pe de altă parte, aceasta este singura șansă de a reuși, chiar și numai cu aproximație, interpretarea naturii umane. Chiar și așa aproximative cum sînt, tiparele – cele din activitatea langajieră, de pildă – reproduc acea parte din utilizările limbajului care rămîne, cumva, aceeași, în situații și contexte diferite (diferite și totuși asemănătoare, deci!). Cum a spus și Eugeniu Coșeriu, vorbind

despre actele lingvistice (pe care le propun aici ca echivalente cu ideea de *discurs*):

„Fiind întotdeauna expresie a unei intuiții inedite și unice, actul lingvistic este act de creație, act singular care nu reproduce exact nici un act lingvistic anterior și care, numai prin limitele pe care i le impune necesitatea intercomunicării sociale, «seamănă» cu acte lingvistice anterioare, aparținând experienței unei comunități. Adică, actul lingvistic este, prin natura sa, act eminentamente individual, însă determinat social prin însăși finalitatea sa, care este aceea de «a spune cuiva ceva despre ceva»”.

Firește, pot adăuga la spusele marelui lingvist și ideea de „a spune ceva cuiva pentru a-l determina să ...”, unde este vorba despre influența actelor lingvistice asupra destinatarilor vizați (ori doar aflați în mediul în care ele se produc).

Am putea ajunge să ne întrebăm cum oare de reușim totuși să ne înțelegem folosind limbajul, când nu ne putem baza nici pe ceea ce spunem, nici pe ceea ce credem că înțelegem din ceea ce ne spun ceilalți. La mijloc, putem plasa îndoiala privind ceea ce credem că înțelegem ceilalți din spusele noastre, dar și pe cea privitoare la ceea ce speră ceilalți că am ajunge noi să înțelegem din spusele lor. Utilizarea limbajului în comunicare pare a fi dintre cele mai riscante activități pe care le practică specia umană și totuși continuăm cu seninătate să ne folosim de limbajul articulat în comunicarea cu semenii noștri, pretinzând că ne înțelegem unii pe alții, unii cu alții. Mai mult, se pare că ne place enorm să comunicăm prin limbaj, să ne jucăm cu limbajul, să ne exprimăm

prin limbaj și chiar, uneori, să folosim limbajul pentru a ne ascunde.

A folosi limbajul înseamnă a pretinde, a te face că, a te prefăce. Lansăm în mediul înconjurător indici verbali care să-i orienteze pe cei vizați în efortul lor de a înțelege ce așteptăm de la ei. E ca un joc. Și merge! Nu întotdeauna, nu perfect, nu cu orice partener, nu în orice circumstanțe. Impreciziile sînt cele care-i dau frumusețe limbajului, dar tot ele ne transformă în victime ale jocului cu limbajul.

Trădați de limbaj. Să stăruim asupra acestei ultime viziuni: noi ca victime ale propriei noastre capacități de a comunica folosind limbajul! Perspectiva sub care propun să privim lucrurile este cea a modului în care alegerile făcute în comunicarea prin limbaj dezvăluie (specialistului în analiză de discurs, dar și vorbitorului obișnuit, dar atent) mai mult decît a vrut enunțiatorul să spună și chiar mai mult decît voia acesta să se înțeleagă din ceea ce a spus (v. *supra*: ceea ce spune vorbitorul poate fi cu totul diferit de ceea ce vrea el ca interlocutorul să înțeleagă). Un cuvînt, o anumită ordine a cuvintelor, folosirea cu insistență a funcției metalingvistice a limbajului (cf. Jakobson) sau alte obiceiuri de comunicare lingvistică sau leitmotive pe care nu și le pot reprima sau controla vorbitorii îi trădează, în sensul că li se poate citi în discurs mai mult decît și-ar dori ei. „Fraza nu este un lanț de „cutii cu sens”, ci un sistem de recondiționare a semnificațiilor unui semn, în funcție de un alt semn”, susține Hörmann⁵³. Fără să vrem, avem astfel clase de vorbitori, nu neapărat descrise de criterii de distincție stabilite științific. Fiecare dintre noi are

⁵³ Hans Hörmann, *Introduction à la psycho-linguistique*, Paris, Larousse, 1972, p. 180, apud Henri Wald, *Ideea vine vorbind*, București, Cartea Românească, 1983, p. 112.

clase/tipuri/profiluri generale de autori de discursuri, pe baza recurenței unor tipare în expresie, în situații de discurs asemănătoare și în contexte similare.

Cu referire la exemplele folosite mai sus, am putea avea o clasă de vorbitori „pretențioși, dar fără pregătire suficientă”, unde i-am regăsi, de pildă, pe cei care înlocuiesc în discurs cuvântul „întîmplător” (prea banal, probabil) cu „fortuit” (care are rolul de a-i impresiona pe cei care ascultă), precum și pe cel care preferă „mass-media” pentru a vorbi despre nivelul mediu de cunoaștere, cel al maselor, tot cu intenția de a epata. Îi avem pe semidocti, care ne dau sfaturi de viață în formule ale unei limbi de lemn de genul „încearcă să gîndești pozitiv!”, lăsînd să se vadă că nu au cunoștințe serioase de psihologie, dar nu se pot abține de la a cocheta cu domeniul. Apoi, îi avem pe cei care cunosc valoarea de impact a răspunsurilor negative, drept care le evită atunci cînd nu este mare nevoie să respingă ceva sau pe cineva: ei sînt cei care nu spun „nu!”, ci își manifestă îndoiala față de susținerea adusă dinaintea lor, cu formulări diverse: „știi și eu?!”, „chiar vrea cineva să ne facă să credem asta?!”. Îi putem aminti și pe cei care-și trădează o frustrare legată de faptul că nimeni nu le dă importanță și care-și încep discursurile cu repetarea unor termeni de autoreferire („eu, dacă **mi** se cere opinia, ei bine, după **mine**...”), etc. Opțiuni aparent greșite făcute în opoziții precum „datorită vs. din cauza”, „posibilitatea vs. șansa” trebuie privite cu raportare la elementele de context. Astfel, putem avea de-a face cu o greșală, dar mai poate fi vorba despre o glumă sau o ironie.

Nu avem, totuși, de-a face cu o analiză menită să determine adecvarea discursului la context și la auditoriu, nici cu o analiză a eficienței discursului, deși concluziile pot folosi și pentru adîncirea studiului în aceste două direcții. Ținta este aceea de a arăta cît de

puțin trebuie pentru ca limbajul folosit să ne „trădeze”, lăsând interlocutorului (mai ales în cazul în care acesta este specialist în analiză de discurs) posibilitatea de a găsi sensul pe care-l voiam mascat în ceea ce am spus, dar și posibilitatea de a ne clasifica în tipuri de autori de discurs pe baza recurenței tiparelor remarcate în discurs.

În acest punct al derulării aspectelor teoretice îl întâlnim și pe Jean-Pierre van Noppen, cu teoria caracteristicilor tipice (engl. *tenors*). Un astfel de *tenor* poate spune ce fel de persoană este sau pretinde să fie autorul unui discurs, cum arată în reprezentările sale audiența pe care o vizează prin discurs, cum arată relația dintre ei (contractul de comunicare), așa cum reiese din discurs. Caracteristicile tipice (*tenors*) despre care vorbește van Noppen pot fi:

- statutul relativ (egalitate sau inegalitate între interlocutori)
- distanța socială (de pildă, familiaritate, atitudine prietenoasă)
- personalizare
- standing (în ce măsură autorul apare ca o autoritate în domeniu)
- poziționare (care se rafinează în atitudine și modalitate, aceasta din urmă putând fi epistemică sau deontică).

Ținând seama de aceste caracteristici, putem analiza și interpreta alegerile lexicale și gramaticale făcute de un locutor, pentru a-l clasa într-unul din profilurile avute în vedere. Ca exemplu, preiau o construcție a autorului invocat aici. În vederea clarificării prin exemplu a caracteristicii „poziționare” (engl. *stance*), Jean-Pierre van Noppen ne lasă să observăm mai multe tipuri de atitudine, mai explicit sau mai puțin explicit prezente în discurs și de aceea mai ușor sau mai greu de detectat.

„Atitudini [...]:

- Atitudinile asertate sînt cele menționate deschis, caz în care un receptor obișnuit le află în modul cel mai direct și este liber să fie sau nu de acord cu ele:

«Comportamentul Guvernului a fost dezgustător»

- Atitudinile asumate sînt cele care sînt menționate ca și cum ar fi adevăruri general acceptate și pe care se poate construi un argument:

«După nouă ani de trădare din parte guvernului... » (urmează argumentul principal).

Un receptor obișnuit se va simți mai puțin liber să fie în dezacord cu atitudinile asumate.

- Atitudinile declanșate nu sînt menționate deloc, dar un receptor obișnuit le va deduce singur. Exemplu: «Cu toate că tatăl lui Fred este foarte bătrîn, Fred îl vizitează numai o dată pe an». Aceasta declanșează o atitudine negativă față de Fred. [...] sintaxa la care s-a recurs («Cu toate că... numai...») îl încurajează pe receptorul obișnuit să deducă din fapte o atitudine negativă față de Fred.

O modalitate de a declanșa atitudini este manipularea agentului și a afectivității într-un text: modul de redare este astfel ales încît anumite entități să apară ca actori (și de aceea să apară ca responsabili pentru ceea ce s-a întîmplat), în vreme

ce alte entități să apară ca scopuri (și de aceea să apară ca victime – mai mult sau mai puțin – a ceea ce s-a întâmplat”⁵⁴.

Tot ceea ce trădează poziția vorbitorului față de temă, față de interlocutor, față de el însuși, dar și intențiile sale pe care instanța discursivă ar trebui să le rezolve îl ajută pe receptor să interpreteze și să înțeleagă discursul captat. Un cuvânt, un mod anume de a spune acel cuvânt, un gest sau mimica însoțitoare a rostirii, momentul ales pentru intervenția discursivă, totul poate ajuta la interpretarea discursului.

Nimic nu ne asigură însă că sîntem pe calea cea bună! Atenți la toate – chiar și fără să o știm – riscăm să cădem în paranoia și nicidecum nu ne asigurăm de înțelegerea perfectă a celor ce ne sînt adresate. Aceasta este perspectiva inversă, cea care aduce în discuție riscurile la care se expune receptorul. Sprijinindu-se pe coordonatele pe care i le oferă discursul receptat, el încearcă să-și orienteze gândirea penru a înțelege ce așteaptă vorbitorul de la el. Îi vor scăpa întotdeauna detalii, va interpreta altfel decît se aștepta vorbitorul cîte ceva din discurs, va face inferențe chiar și acolo unde s-ar cuveni să ia ceea ce i s-a spus în valoare absolută și astfel va risca să înțeleagă greșit discursul. N-am mai adus în discuție și posibila lipsă a unor acumulări cognitive la destinatar, lipsă pe care vorbitorul nu a anticipat-o, sau înțelegerea diferită a unor termeni din limbă, la destinatar în raport cu vorbitorul, și nici elemente ce țin de fizica circulării mesajelor (bruiaje, distorsionări,

⁵⁴ J.-P. van Noppen, *English Synchrony. Developing Pragmastylistic Competence*, Part II, Bruxelles, Presse Universitaire de Bruxelles, 2009, p. 8.

pierderea unor segmente). Riscul la care ne supunem folosind limbajul în comunicare îi privește și pe enunțiator, și pe destinatar, dar trece mereu neobservat...

Sînt multe motive pentru care aș recomanda ca previziunile care au ca obiect efectele comunicării verbale să fie făcute cu reținere, la condițional optativ, în registrul probabilului sau în logica posibilului. Cărțile cu reguli privind ceea ce trebuie spus pentru a obține un anumit efect ar trebui citite cu circumspecție. Utilizarea limbajului verbal în comunicare rămîne oricînd o întreprindere riscantă. O autopsie a oricărei instanțe discursive i-ar dezvălui „privitorului” un fel de joc de-a baba-oarba sau mai degrabă un joc de poker în care nu poate aprecia nici cît ar fi să cîștige și nici cît poate pierde. Un lucru e sigur: impreciziile expresiei lingvistice construiesc calitatea supremă a limbajului, ambiguitatea. Jucători buni sau doar inconstienți, oamenii o exploatează, riscînd ba propria față, ba pe a celuilalt și legănîndu-se în iluzia că se înțeleg între ei.

II. 5. Discurs și argumentare

Mereu am avut sentimentul că engleza cîștigă și atunci cînd vorbim despre argumentare discursivă, pentru că abordările din lucrările domeniului par a se sprijini pe înțelesul verbului englezesc „to argue”, a vorbi în contardictoriu, a se certa, a susține sau a ataca o teză. Lucrările scrise în limba engleză, de autori anglofoni par a fi chiar mai clare decît altele, scrise în alte limbi, sau decît traducerile din engleză. E limpede că, în engleză, pentru a avea „an argument” cu cineva, trebuie ca unul dintre interlocutori să „ridice o pretenție” („a claim”), să pună în discuție o teză. Disputa poate să înceapă și, desigur, va cîștiga, habermasian, cel

cu argumentul cel mai tare. Dar dacă ceea ce se spune nu poate face obiectul nici măcar al unei îndoieli, cu atât mai puțin al unei dispute? Mai ai ce susține, mai ai pe ce să te cerți?

Dacă ar fi să trecem în revistă teoriile deja existente și recunoscute cu privire la argumentarea discursivă, am ajunge într-un impas pe care nu l-am găsit evitat – și cu atât mai puțin depășit – în majoritatea lucrărilor pe această temă: argumentarea discursivă este, în același timp, internă discursului (oricărui tip de discurs!), dar se analizează logic drept punerea unei teze (mai mult sau mai puțin explicit prezentă în textul discursului) și apărarea sau refutarea acesteia, ca și cum n-ar exista decât discursuri în care o teză lansată este sprijinită sau respinsă pe bază de argumente. Or, punerea unei teze nu apare explicit în orice tip de discurs, pe când argumentarea – ca trăsătură internă a discursului – este specifică oricărui discurs. De la Aristotel încoace, lumea este de acord că argumentarea **este** discurs, dar nu am găsit explicit prezentă aserțiunea că discursul **este** argumentare decât la puțini autori, dintre care îl amintesc aici pe Jean-Blaise Grize, pentru care această aserțiune pare să fie de mare importanță și de mare utilitate. Altfel spus, dacă susținem că orice argumentare este discurs, nu rezultă – pentru majoritatea autorilor domeniului – și faptul că orice discurs este argumentare, or abia această aserțiune ar sta drept justă definiție a argumentării ca o componentă internă esențială a oricărui discurs. Doar acceptând ambele perspective putem evita dificultatea semnalată mai sus. Aflăm din scrierile domeniului că argumentarea intervine numai în situațiile când chestiunea adusă în discuție suportă mai mult de o părere, mai mult de o poziție și că, dimpotrivă, nu se poate institui argumentare discursivă în cazul adevărilor analitice sau al evidențelor. Această abordare este, cu siguranță, valabilă atunci când vorbim despre texte, dar nu și în cazul discursurilor. Așa cum am remarcat,

abordările din domeniul argumentării discursive par a se rezuma la ceea ce am putea numi „argumentare textuală”. Vorbind despre etica discuției publice, Jürgen Habermas spune că prin chiar expresia care pune în lume, în concret, o anumită frază, ca aserțiune, se ridică pentru acea aserțiune o pretenție de validitate. Generalizând, am putea spune, ca și creatorii teoriei relevanței, că orice act lingvistic își are rostul său, din punctul de vedere al enunțiatorului: făcându-l, vorbitorul plănuiește să se producă ceva, să-i fie îndeplinită o așteptare. Aici, logica își găsește locul și rolul, chiar sub forma funcționării silogismului aristotelic: dacă vorbitorul a spus P, este pentru că P – spus în anumite condiții și într-un anumit fel – este discursul-semn cel mai potrivit pentru a da naștere înțelesului P1 în mintea interlocutorului. Așa am avea o înțelegere mai largă a conceptului de „argumentare discursivă”, legată, cum se vede, și de teoria actelor de vorbire. Nu s-ar explica altfel existența discursurilor cu conținut informativ trivial sau chiar nul (unde intenția este cea care contează, nu informarea celui alt), nu s-ar justifica ironia, glumele, ori alte tipuri de discursuri care par fie să nu aibă noimă (cum ar fi literatura absurdului), fie să „forțeze uși deschise”, adică să spună ceea ce se știe deja, ceea ce nimeni nu contestă și nici nu contează că se spune. Analiza textului „*Handguns kill people*” („pistoalele omoară oameni”) nu dă satisfacție analistului, atât de plată este semnificația acestei fraze, în vreme ce analiza aceluși discurs care a constat din prezența acestui text pe mii de pancarte purtate de adolescenți, într-o manifestație din fața Casei Albe, capătă sens, importanță și rol de influențare evident, într-un context social marcat de violența din școlile Americii și de întârzierea unor măsuri de prevenție în acest sens. Preocuparea din prezentul capitol va fi aceea de a pune în evidență faptul că a desfășura o activitate discursivă este echivalent, în toate cazurile, cu a

argumenta, fie că autorul discursului urmărește în mod conștient așa ceva, fie că o face involuntar (ca în cazurile descrise prin formula „gura păcătosului adevăr grăiește”), prin simplul fapt că discursul – orice discurs! – este rezultatul unor alegeri (conștiente sau nu), or, în orice activitate, opțiunile posibile, odată făcute, determină efecte, iar efectele vor fi diferite. Mai mult, efectul pe care-l produce un discurs – orice discurs! – este rodul influenței pe care alegerile făcute de vorbitor o au asupra alterității receptoare, ceea ce pare să transfere valoarea de argumentare a discursurilor la receptor: acolo se va decide dacă și în ce măsură s-a realizat intenția de comunicare pusă în instanța discursivă de către enunțiator, chiar fără să aducem vorba și despre modul în care discursul îl influențează și pe enunțiator. Acesta va fi încă un punct în care putem marca o noutate față de ceea ce se discută de regulă în lucrările despre argumentare discursivă: logica discursivă vizează studiul celor spuse efectiv, adică studiul textului. De altfel, analiza discursului este cunoscută și drept analiză de text ori gramatică textuală. Este, în mod evident, o opțiune valabilă, ținând cont de mulțimea elementelor textuale care pot da seamă de ceea ce se întâmplă în activitățile discursive, dar lasă nedrept de multe lucruri neluate în calcul. M-a ajutat să mă decid să propun această nouă viziune asupra argumentării discursive o lucrare pe care am găsit-o într-un număr din *Journal of Pragmatics*, intitulată „What is said”⁵⁵. Autorul, profesor la MIT, la Departamentul de lingvistică și filosofie, atrage atenția asupra unei interpretări greșite a distincției dintre a spune și a implica (din logica conversației a lui Paul H. Grice), precizând că se poate realiza implicatura fără a spune efectiv ceva sau, oricum, fără ca ceea ce va implicat să depindă direct de ceea ce este spus. Este vorba despre o discuție asupra relației mai complexe decât s-ar crede dintre semantică și

⁵⁵ Patrick Hawley, „What is said”, in *J. Of Pragmatics*, 34 (2002), pp. 969-991.

pragmatică, care mie mi-a reaprins dorința de a ieși din text și de a analiza argumentarea în discurs.

Mai mult, pe urmele lui Michel Meyer, putem privi lucrurile sub lumina chestionării (*le questionnement*, în franceză) ceea ce ne permite să judecăm orice discurs, de orice tip, ca născut drept răspuns la o interogație de vreun fel. Extinzînd discuția referitoare la chestionări, putem ajunge din nou la întrebările sugerate în prezentul text (vezi *supra*), întrebări menite să deschidă calea spre interpretarea sensului discursurilor: „de ce imi spui **tu** asta?”, „de ce-mi vorbești pe tonul ăsta?”, „de ce nu-mi spui asta cînd e și mama de față?”, „de ce-mi vorbești așa doar cînd sîntem la tine acasă?” etc. Decodarea discursurilor apare ca o funcție de context, de paraverbal și doar în mică măsură ca o funcție de expresie verbală. Insist să nu se înțeleagă de aici că verbalul ar fi nesemnificativ ca pondere în comunicare, așa cum se susține în multe lucrări, drept urmare a unei interpretări eronate a vestitului 7/38/55 a lui Mahrebian!

Cînd vorbim, dăm din mîini, din umeri, din cap, luăm diferite posturi, afișăm atitudini, avem o mimică oarecare sau facem efortul de a nu lăsa nici un mușchi al feței să se miște. Cînd scriem, avem scrisul nervos sau relaxat, regulat sau dezordonat, cu o curgere parcă venită conform unui plan sau, dimpotrivă, cu reveniri, cu ștersături, cu săgeți care par să sugereze că lectura nu se va face linear, ci pe sărite, așa cum arată săgețile. Vorbim în diferite contexte – uneori, alese cu multă artă – și scriem pentru ca textele astfel produse să ne fie citite în diferite contexte – articolele de ziar să fie pe masa publicului cititor dis-de-diminează, scrisoarea să ajungă la destinatar într-un anumit timp, pentru a conta într-un anumit fel, într-un anumit moment, sms-urile să fie practic instantaneu recepționate, cartea să-și joace șansa și să farmece pe

cît mai mulți și cît mai mult timp, mesajul pus în sticlă să-l informeze cît mai exact pe eventualul receptor despre coordonatele locului în care se găsește naufragiatul etc. Vorbim despre discurs abia cînd cineva deschide ziarul și începe să citească, atunci cînd destinatarul scrisorii a deschis plicul și s-a plonjat în lectură, atunci cînd destinatarul unui sms deschide mesajul și-l citește, cînd cartea e citită de cineva sau cînd sticla e găsită, mesajul extras și citit. Pînă cînd alteritatea nu apare ca activă, vorbim doar despre text compus, intenție discursivă. Discursul este interacțiune și e făcut din toate aceste elemente și încă multe altele, cum ar fi identitatea socială a interlocutorilor – a fiecăruia dintre ei! – sau reprezentarea pe care o are fiecare despre celălalt sau despre reprezentarea pe care o are celălalt despre el și reprezentarea pe care fiecare o are despre interacțiunea discursivă în care sînt prinși amîndoi etc. Înțelesul celor spuse se degajă din conclucrarea subtilă a tuturor acestor factori la care mai sînt de adăugat și alții: ce s-a mai spus pe tema discursului sau pe teme adiacente și e cunoscut măcar unuia dintre interactanți, ce proiecții despre viitor are fiecare dintre ei, în ce stare fizică și/sau psihică se află fiecare, dacă avem de-a face cu vreun ritual social sau sîntem în prezența unui discurs de o natură cu totul nouă și neîncadrabilă în categoriile cunoscute și acceptate din punct de vedere social-cultural. Cu – măcar! – aceste elemente prezente în discurs, certitudinea cu privire la succesul intervenției discursive rămîne de domeniul dezirderatului. Nu vom avea același efect spunînd același lucru, în același fel unor persoane diferite sau aceleleași persoane în momente și contexte diferite. În cartea *Ideea vine vorbind*, Henri Wald face trimitere la o observație făcută de Hans Hörmann în *Introduction à la psycholinguistique*:

„În comunicare, semnificațiile sînt transmise, nu de la o persoană la alta, ci de la un semn la altul din

mintea aceleeași persoane. Pentru ca o comunicare să fie posibilă, receptorul trebuie să aibă deja semnificațiile cu care operează vorbitorul și ascultătorul. Esența actului de comunicare este de a modifica semnele care poartă un sens dat. Vorbitorul, cu ajutorul cuvintelor, evocă o anumită semnificație la ascultător”⁵⁶.

Vom regăsi aceeași susținere și la Dan Sperber:

A comunica înseamnă a încerca să împărtășești gândurile tale cu cineva – sau, mă rog, cel puțin unele gânduri. Dar cum pot fi gândurile împărtășite? Gândurile nu sînt niște obiecte care se găsesc în natură și le putem împărți ca pe prăjituri sau să le putem folosi cu toții ca pe autobuze. Sînt chestiuni strict personale. Gîndurile se nasc, trăiesc și mor în interiorul creierelor noastre. Ele nu ies cu adevărat niciodată din capurile noastre (deși zicem că așa ar face, dar asta e doar o metaforă). Singurul lucru pe care-l produce o persoană pentru ca o altă persoană să-l vadă ori să-l audă este comportamentul și urmele pe care le lasă acesta: mișcare, sunet, crengi rupte , pete de cerneală etc. Aceste lucruri nu sînt gânduri. Ele nu „conțin” gânduri (asta-i doar o altă metaforă), dar cu toate acestea unele dintre aceste

⁵⁶ Hans Hörmann, *Introduction à la psycho-linguistique*, Paris, Larousse, 1972, p. 179, apud Henri Wald, *Ideea vine vorbind*, București, Cartea Românească, 1983, p. 140.

comportamente sau trăsături servesc la transmiterea gândurilor.⁵⁷

Nu voi cita niciodată îndeajuns cele scrise de Ivan Preston: înțelesurile sînt în oameni, nu în mesaje⁵⁸. Poate pare că sînt pradă unei confuzii: pornesc de la a vorbi despre discurs și ajung să vorbesc despre comunicare. Relația dintre cele două ne permite această „alunecare”, dat fiind faptul că discursul este o activitate preponderent lingvistică ce constituie cea mai mare parte din ceea ce este comunicarea umană (chiar și prin absență!, mai ales cînd este așteptat⁵⁹). De altfel, discursul poate fi văzut drept forma de participare a limbajului la comunicare.

Cu alte cuvinte, avem șansa să vedem conturîndu-se o posibilă nouă perspectivă asupra argumentării discursive. Avem nevoie de aceleași date care intră în discuție de fiecare dată cînd se vorbește despre discurs și argumentare, adică de ceea ce constituie condiția *sine qua non* a comunicării: existența alterității. Ce fac cei doi, vorbitorul și alteritatea? De vreme ce interacționează, este limpede că deja fiecare și l-a reprezentat pe celălalt și încercă să-și imagineze cum este el însuși reprezentat în mintea celuilalt. Pe aceasta se bazează efortul vorbitorului de a se încadra în expectanțele celuilalt, în asumțiile lui cognitive și în regulile jocului social în care se angajează. Tot pe aceasta se bazează și intertextul cultural personal cu care interlocutorul se prepară să preia și să asimileze ceea ce-i va spune vorbitorul. Avem, deci, pe de o parte, construcție de discurs, iar pe de altă parte, receptare și

⁵⁷ Dan Sperber, „How do we communicate”, in John Brockman & Katinka Matson (eds) *How things are: A science toolkit for the mind*. New York : Morrow, 1995, pp. 191-199.

⁵⁸ Ivan L. Preston, „Understanding Communication Research Findings”, in *The Journal of Consumer Affairs*, Vol. 43, No. 1, 2009, pp. 170-173.

⁵⁹ Cf. Patrick Hawley, op. cit.

analizare a discursului. Ar fi de luat în seamă și activitățile de parcurs, cum ar fi reacțiile din timpul receptării discursului, pe care le poate avea receptorul, ori ajustările pe care le operează vorbitorul pe măsură ce receptează și interpretează acele reacții ale interlocutorului. Voi reveni asupra acestor chestiuni într-o secțiune următoare, unde vom vorbi despre feedback. Pentru moment, voi aborda problema analizei discursului, așa cum se petrece ea în comunicare, ducând la înțelegerea celor spuse de către participanții la interacțiunea discursivă. Nu voi lua drept sprijin dintre teoriile, multe și diverse, dezvoltate pe tematica analizei discursive decât una, care amintește de analiza conversației: analiza critică a discursului, considerată ca o sub-disciplină sau o disciplină-soră a lingvisticii istorice, care se concentrează pe schimbările motivabile pe cale socio- și pragma-lingvistică⁶⁰.

Cine are cunoștințe în domeniul analizei conversației are șanse mari să înțeleagă analiza critică a discursului. La o privire mai atentă, analiza conversației pare să acopere mai convenabil nevoile unei analize de discurs, pentru că ia în calcul atât verbalul (construcția verbală produsă prin acțiunea discursivă), cât și paraverbalul și nonverbalul. De altfel, conversația este recunoscută drept cel mai complex, mai complet și mai frecvent întâlnit gen de discurs, alcătuit în cooperare de participanți, având și un sens global – care se dezvăluie analistului – dar și câte un sens pentru fiecare participant. Apelând la tehnicile de analiză specifice analizei conversației, avem șanse mai bune să deslușim sensul unui discurs, să înțelegem ce efect a avut în contextul în care s-a produs și care sînt, de fapt, cauzele acelui efect. Altfel spus, ieșirea

⁶⁰ Fee-Alexandra Haase, “A ‘History of Discourse’ as a ‘Discourse of History’ - Communication Theory of Differentiation in Different Cultures” (June 25, 2010). Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1630360> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1630360>

dincolo de sintaxa și semantica textului (chiar considerate împreună cu pragmatica limbii), abordarea pragmatică a studiului activității discursive asigură punerea în context – context din care fac parte și protagoniștii, dar care se descrie și prin relația dintre aceștia, așa cum o vede fiecare dintre ei – ceea ce dă unicitate activității și claritate analizei. Văzînd discursul ca pe un rezultat (și) al contractului de comunicare existent (și decelabil) între coautori (*interlocutori*, în cea mai des întîlnită terminologie), analiza critică a discursului ar putea aduce în discuție și așteptările care pot fi remarcate de o parte și de cealaltă, precum și ratările, eșecurile, violările contractului (voite sau nu), dar și valoarea mărcilor textuale și a mărcilor sociale ale derulării activității discursive, așa cum apar ele în paraverbal și în nonverbal. Abia astfel vom avea o descriere mai bună a evenimentului unic care este fiecare discurs și vom avea șansa de a înțelege mai bine modul în care fiecare discurs îi va fi influențat pe protagoniști și va fi schimbat universul din jurul său. Nu e lipsit de importanță să avem în vedere și interdiscursivitatea, ca situație mereu prezentă, bazată în mare măsură pe intertextualitate (situație explicabilă prin existența continuumului care este comunicarea umană și pe intercondiționările care pot fi surprinse între diversele segmente ale acestui continuum). Dacă „orice am face, nu putem să nu comunicăm” (Watzlawick⁶¹) și această situație ne trimite cu gîndul la infinitul Eternității, am putea trage concluzia că orice instanță discursivă pe care o luăm în analiză se află în starea de interdiscursivitate, purtînd în ea o multitudine de discursuri anterioare și făcînd parte dintr-o mare de discursuri coprezente în

⁶¹ P. Watzlawick, J. Beavin-Bavelas, D. Jackson, “Some Tentative Axioms of Communication”, in *Pragmatics of Human Communication - A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*, New York, W. W. Norton, 1967.

universul în care se produce (și o spun în acest fel pentru a saluta încă o dată descrierea făcută de Roland Barthes intertextualității).

Ar fi interesant să aruncăm o privire la alcătuirea în cadrul căreia are loc orice instanță discursivă și pe care îl știm sub numele de spațiu social-cultural, pentru a remarca multitudinea de elemente care concură la construirea sensului oricărui discurs. Nimeni nu le poate lua în calcul pe toate și astfel discursurile rămân mereu de re-interpretat, pe măsură ce atenția se mută de pe unele detalii pe altele sau perspectivele modifică prioritatea unor elemente față de altele. Un spațiu social-cultural dat nu are caracteristici fizice, precum întinderea, nu este un spațiu *per se*. Este o comunitate de limbă și cultură, așa cum arată la un moment dat în scurgerea timpului și în organizarea sa socială. Spațiul social-cultural este definit de tradiții, obiceiuri, ritualuri, de reguli de interacțiune și legi, de o simbolistică împărtășită de toți membrii acelei comunități, de viziuni comune despre lume și viață, dar mai ales de situații de comunicare specifice culturii respective (înțelese ca ocurențe ale unor practici sociale, deci specifice fiecărui spațiu social-cultural). La baza tuturor celor înșirate mai sus stă limba istorică, așa cum au stabilit antropologii și cum susțin tot mai multe studii de semiotică și de lingvistică. Detalieri pe această temă vă va propune un alt capitol al acestei cărți. Spațiul social-cultural și contextul privilegiază o anumită decodare a discursurilor-semn, punând în scenă o anumită secvență argumentativă, mereu alta – chiar și imperceptibil alta – pentru fiecare discurs.

Privind la toate acestea, la care trebuie să adăugăm tot ce ține de paraverbal și de nonverbal, ca și tot ce ține de context (lingvistic și extralingvistic), argumentarea discursivă s-ar cuveni să fie discutată nu doar în termeni de alcătuire textuală (anume

aleasă pentru ca să asigure eficiența discursului), ci și prin raportare la elementele spațiului social-cultural în care se produce un discurs și la parametrii tehnici ai producerii acestuia. Sigur că va conta, de exemplu, dacă se spune că o situație este așa cum este „datorită” unui factor anume, în opoziție cu a spune că situația aceea este așa cum este „din cauza” unui anumit factor. Dar oricare dintre cele două formulări poate să apară ca glumă sau din neștiința vorbitorului, precum și ca exemplu (de urmat sau de evitat) într-un discurs didactic. Dar mai poate fi, privitor la alte exemple, desigur, și viziunea construită în anumite culturi prin chiar limba în care sînt clădite acele culturi (ca orice cultură, desigur), viziune diferită de ceea ce am putea găsi în alte spații culturale (cum ar fi, de pildă, numele culorilor, conținutul semantic al numelor emoțiilor etc.). Exemple ar putea veni din studiile publicate în *Emotion Review*, despre diferențele vizibile în compararea conținuturilor semantice ale unor termeni considerați drept echivalenți, cum ar fi englezescul *pride* și rusescul *gordost*, dar și din compararea unor cuvinte cu rădăcină comună (latinescul *ad casam*) și cu evoluție diferită: românescul *acasă* (atît de bogat în sensuri) și franțuzescul *chez* (desemantizat și gramaticalizat), într-un demers care combină etno-, socio- și antropolingvistica⁶². Pe aceeași temă, un alt exemplu: o scriitoare canadiană de origine vietnameză povestea cum copiii săi, anglofoni, au întrebat-o cum se spune în franceză *home* și cum a trebuit să le spună că limba franceză nu are un astfel de cuvînt. Mi-am dat seama că evoluția lui *ad casam* către statutul de simplă prepoziție duce la neajunsul, pentru francezi, de a nu avea un cuvînt cu încărcătură semantic-emoțională care să

⁶² În legătură cu această temă, a se vedea: Stelian Dumistrăcel, „Într-o mare familie a casei (In memoriam Eugeniu Coșeriu)”, în *Revista de lingvistică și știință literară*, Chișinău, 2007, nr. 3-4, p. 135–140.

echivaleze cu *acasă*. Spun „neajuns” pentru că, român fiind, îmi pot imagina cât le lipsește în plan emoțional. Pe de altă parte, sînt tot mai atent la gradul de aproximare prezent în traduceri și la dificultatea translării unor argumentări discursive dintr-o cultură în alta, dificultate dată nu doar de latura lingvistică, ci de totalitatea elementelor care alcătuiesc discursul (văzut în interdiscursivitatea de care nici un discurs nu poate scăpa). Nu este nici aceeași doxa, nici *topoi* nu sînt aceeași, nici semantica termenilor lingvistici considerați echivalenți nu este aceeași; dar nici semnificația contextelor nu seamănă, ceea ce va determina mereu alte opțiuni, privilegiate de prezența unor elemente ce par asemănătoare.

Argumentarea discursivă va putea păstra, în analiză, aspectul de raționament, dar premisele nu vor fi doar semnificațiile unor secvențe lingvistice, ci o totalitate de elemente – lingvistice și nonlingvistice – alcătuind un obiect unitar, discursul. Așadar, nu vom înregistra, de exemplu, numai secvența „da” (adică rostirea sunetelor „d” și „a” într-o singură silabă), ci vom înregistra și promptitudinea cu care a fost rostit acest „da”, ca reacție la un alt discurs, tonul pe care a fost rostit, intonația, intensitatea cu care a fost rostit, eventuala mimică surprinsă la vorbitor în momentul rostirii, gesturi etc., dar și locul ales pentru a rosti „da”, momentul, contextul. Raționamentul n-ar mai arăta sub forma:

Dacă X spune „da”, atunci putem deduce că este de acord cu ceea ce i se propusese.

Dar, X a spus „da”.

Deci, X este de acord cu ceea ce i se propusese.

Raționamentul ar putea avea forme multiple, punctînd de fiecare dată cîte un sens posibil al rostirii în contexte și maniere diferite a aceluiași segment lingvistic, „da”:

1. Dacă X spune „da” cînd e și mama lui de față
 2. Dacă X spune „da” făcînd cu ochiul către noi
 3. Dacă X spune „da” pe un ton ezitant
 4. Dacă X spune „da” prea repede (sau prea tîrziu) față de replica anterioară
 5. Dacă X spune „da” privind în jos, într-o atitudine marcînd jenă
 6. Dacă X spune „da” făcînd cu mîna un gest a lehamite
- etc.

Acea schematizare discursivă, pe care Jean Blaise Grize o prezintă ca ancorată în complexul care este fiecare discurs susține o viziune mai bogată asupra argumentării, o viziune în care contează și verbalul, și restul. Acea punere în scenă care este schematizarea discursivă trimite cu gîndul la complexitatea obiectului „discurs” și obligă – aș spune eu – la o reconsiderare a teoriei argumentării discursive, în sensul de a o face distinctă de ceea ce pare să fie argumentarea din text. Contează, în argumentarea discursivă, și cine spune, și cui îi spune, și pe ce ton, și multe alte elemente din alcătuirea discursului, nu numai ce se spune. Deși pare că mă îndepărtez de propria-mi susținere cu privire la preeminența verbalului în comunicare, lucrurile nu stau deloc astfel. Am demonstrat deja că nonverbalul poate fi înțeles doar pentru că este verbalizat în ultima fază a percepției, așa încît

el participă la decodarea mesajelor și când acestea sînt formulate în coduri verbale, și când sînt formulate în coduri nonverbale.

II. 6. Discurs și manipulare

Problemă, răspuns și primul argument. Voi pleca de la un exemplu la care recurg adesea în orele de curs pentru a le lăsa studenților mei posibilitatea de a decide cu privire la ideea că manipularea ar fi întotdeauna rea, sub aspect moral (adică, de fapt, de a-și da seama că discuția se poartă asupra scopului urmărit și nu asupra manipulării înseși). Este un exemplu folosit pentru a zdruncina stereotipul de gîndire care face ca termenul „manipulare” să fie utilizat doar cu sens depreciativ⁶³, ca expresie cu sens peiorativ care se referă la o acțiune condamnată de influențare prin discurs.

Să ne imaginăm o scenă cu două personaje, o mamă și copilul ei de trei ani. Mama trebuie să-i administreze fiului ei o anumită pastilă, la oră fixă, pentru a-l ajuta să scape de o boală, dar copilul refuză să ia pastile. Mama decide să aplice o stratagemă bazată pe faptul că fiul ei refuză categoric și să bea lapte, așa că îi pune o întrebare menită să mute dominantă negocierii cu micuțul: „Vrei să iei pastila cu apă sau cu lapte?”. Oripilat de perspectiva de a bea lapte, cel mic va alege repede din dubla ofertă și va spune: „Cu apă!”. Astfel mama îi va administra pastila la timp și fără mult chin. Amîndoi vor fi încîntați de rezultatul negocierii, fiecare gîndindu-se la ceea ce a cîștigat.

⁶³ Nu ignor faptul că, în științele educației, se vorbește despre o manipulare pozitivă, dar nu sînt satisfăcut de construcțiile teoretice care susțin această viziune despre manipulare.

Trebuie căutat răspuns la două întrebări, legat de exemplul de mai sus: (1) avem de-a face aici cu o acțiune de manipulare? și (2) putem spune că, în acest caz, manipularea este moralmente „rea”?

Răspunsurile – așa cum le și primesc în sala de curs – ar fi după cum urmează: la (1), da, hotărât da!, mama își manipulează fiul; la (2), chiar limitând discuția la domeniul moralei, constatăm că, aici, manipularea nu e deloc rea (copilul se va vindeca, datorită pastilei luate la timp). Altfel spus, avem de-a face cu o manipulare bună (adică eficientă) și făcută într-un scop moralmente bun. Dacă puștiul ar fi sesizat intenția mamei sale de a-l face să accepte pastila, probabil că ar fi refuzat să coopereze. Am fi avut o manipulare rea (adică ineficientă), dar am fi marcat, totuși, o încercare de manipulare făcută într-un scop bun din punct de vedere moral.

Pornind de aici și încercând să înțelegem manipularea ca rezultat al acțiunii discursive, ne dăm seama că avem de-a face, de fapt, cu un fenomen mult mai vast: influențarea prin discurs. Toate discursurile influențează, iar manipularea este doar una dintre formele pe care le poate lua această influențare.

Fie că ne dăm seama (ca destinatari ai discursurilor), fie că nu, fie că o facem cu intenție (ca enunțiatori ai discursurilor), fie că nu, un discurs – orice discurs! – afectează mediul în care este produs, determinând modificări la diverse niveluri: la nivelul participanților, la nivelul contextului (implicând adesea și alți indivizi decât participanții direcți la instanța discursivă) sau chiar la nivel larg, ajungând și la nivel de populații extrem de vaste.

Ce tipuri de influențe poate produce un discurs? Foarte diverse, de la a informa sau a dezinforma, la a îndruma, a amuza, a

păcăli, a minți, a impresiona, a educa, după cum poate „mobila” un moment de tăcere apăsătoare care ar putea deveni stînjitor, îl poate face pe un individ (ori un grup) să facă o acțiune sau să-l oprească de la a face o acțiune. În fine, un discurs îl poate determina pe destinatar să îmbrățișeze o idee și să o susțină ori să-l facă să refuteze o idee. Discursul poate face ca o mulțime de oameni să întoarcă deodată capul și să se uite la vorbitor, îi poate face pe oameni să tacă și să asculte, să se simtă bine sau să se simtă prost etc. Discursul îl poate influența și pe enunțiator⁶⁴.

Să vedem cum poate acțiunea discursivă să realizeze toate aceste tipuri de influențe. Apar întrebări precum: este vorba despre convingere sau despre persuadare? este destinatarul intervenției discursive conștient de intenția locutorului? avem cumva de-a face cu un act de manipulare?

Căutînd răspunsuri, trebuie să ne întoarcem la definițiile discursului. Un discurs este o activitate complexă care se desfășoară între (măcar) două personaje, în fine, între doi poli, într-un anumit context, avansînd simultan cu o componentă rațională și cu o componentă emoțională. Aceste două componente nu sînt niciodată în proporție egală, așa încît efectul – influențarea alterității – se va realiza fie pe cale rațională, prin înțelegerea tezei expuse de vorbitor și aderarea la acea teză, fie prin obținerea participării emoționale a destinatarului la poziția expusă în discurs. Spre deosebire de frază, enunțarea angajează intersubiectiv alteritatea; tot așa, spre deosebire de text, discursul angajează

⁶⁴ Îmi aduc aminte de o replică spusă de Anthony Hopkins în filmul *Shadowlands (Tărîmul umbrelor)*, în regia lui Richard Attenborough, după o scriere în mare măsură autobiografică a lui C. S. Lewis: “Mă rog, nu pentru a-L schimba pe El, ci pentru a mă schimba pe mine”. Chiar coborînd în lumea noastră cotidiană, putem găsi discursuri în care să ghicim intenția vorbitorului de a se influența pe sine însuși.

intersubiectiv alteritatea. Ca activitate contextuală, discursul va modifica întotdeauna contextul în care se produce și toate modificările îi vor forța pe participanți să-și reconsidere permanent pozițiile: fiecare, față de sine, față de celălalt, față de tema discursului etc. Aceste modificări sînt manifestări ale forței de influențare a discursului și, deci, vom avea influența asupra destinatarului vizat, asupra enunțiatorului însuși, asupra contextului. Mai mult, un discurs are influență și asupra modului în care vor fi (re)înțelese discursuri din trecut, ca și asupra modului în care vor fi construite și înțelese discursuri viitoare. Să mai remarcăm și faptul că efectul unui discurs nu poate fi anulat: odată produs discursul, schimbarea pe care o provoacă acesta rămîne pentru totdeauna. Practica socială a scuzelor formulate pentru ceva spus neadecvat sau cea a retractării celor spuse nu anulează efectul produs de discursul însuși.

Cum spuneam mai sus, discursurile ne influențează: ele informează, emoționează, declanșează acțiuni sau ne orientează gîndirea. Instanțele discursive raționale sînt menite să ne informeze, să ne învețe diverse lucruri, să ne educe, după cum ne pot și seduce prin frumusețea excepțională a ideilor pe care le conțin și/sau prin frumusețea modului în care este realizată concatenarea logică a ideilor și forma în care acestea sînt expuse. Instanțele discursive preponderent emoționale îl pot face pe destinatar să se lase cuprins și ghidat de emoții (pozitive sau negative), după cum ele pot produce un efect rațional: destinatarul devine suspicios și încearcă să înțeleagă de ce enunțiatorul îi vorbește despre acel lucru anume și de ce îi vorbește în termenii în care o face, pe tonul acela, cu mimica și gesturile pe care a ales să le adauge verbalului. Subiectivitate și obiectivitate se combină de ambele părți (și la enunțiator, și la destinatar), dar niciodată în proporție egală. Discuția își poate afla temeiuri științifice în logică,

în psihologie, în teroia argumentării – ca să ne oprim doar la o mică parte din științele discursului și ale comunicării.

Întrucât interesează modurile în care se dobîndește asentimentul (ca formă de influențare prin discurs), putem rememora ceea ce susținea Kant cu privire la cunoașterea după modalitate⁶⁵. Filosoful german distinge între opinie, credință și știință și spune că a avea o reprezentare a ceva ca adevărat înseamnă a avea o judecată subiectivă a adevărului (ca proprietate obiectivă a cunoașterii), pe care o numim *asentiment*. Aici este introdusă în discuție incertitudinea, care ar fi asentimentul marcat de conștiința contingentei. De aici, asentimentul poate fi văzut sub trei forme: (1) dacă cunoașterea este insuficientă, atît din punct de vedere subiectiv, cît și obiectiv, ea se concretizează în opinie; (2) dacă cunoașterea este insuficientă obiectiv, dar suficientă subiectiv, ea se concretizează în credință și (3) dacă cunoașterea este suficientă atît obiectiv, cît și subiectiv, atunci ea se concretizează în știință.

Credința se deosebește de opinie nu prin grad – aflăm de la Kant - , ci prin relația pe care o are, în calitate de cunoaștere, cu acțiunea. Credința este, deci, judecată, dar o judecată bazată pe o cunoaștere care asigură temeiuri subiective acțiunii pe care o are în plan cel care are o credință (oricare ar fi aceasta). La fel este și pentru opinie, numai că, în acest caz, cunoașterea este și mai slabă, iar asentimentul este întemeiat pe insuficiență, atît la factorul subiectiv, cît și la cel obiectiv. Știința rămîne să fie singura unde cunoașterea este solid întemeiată și, deci, asentimentul este rezistent în timp.

⁶⁵ I. Kant, *Logică generală*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, pp. 119-128.

În lucrări mult mai recente⁶⁶, specialiștii în psihologie socială susțin că se pot determina trei moduri de atingere a convingerii și persuadării: acceptarea, identificare și internalizarea. Primele două depind în mare măsură de răspunsul non-logic la mesaj, adică sînt independente de raționalitate, pe cînd al treilea este strîns legat de calitatea argumentului. Mi-aș declara tendința de a le considera și eu ca trepte ale drumului către convingere și/sau persuadare. Subliniez că nu văd motive pentru a considera acceptarea ca fiind atinsă prin coerciție, ci ca treaptă a unui proces de convingere și/sau persuadare, iar identificarea nu este același lucru cu identitatea și trebuie văzută drept influența care se face simțită pentru că o sursă este găsită atrăgătoare și pentru că oamenii vor să-și îmbunătățească propriile concepții stabilind o relație cu sursa respectivă⁶⁷. Oamenii se identifică cu alți oameni pentru că le plac și-i admiră. Și mai e ceva: ei vor să semene cu cineva care are trăsături similare sau complementare cu ale lor, oricum, ceva ce le pare tangibil, realizabil. Pe acest temei se construiesc, de exemplu, formulele publicitare care par să spună „Fii ca mine!”, „Fă și tu așa!”. Sociolingvistica atrage atenția că aici nu avem de-a face cu argumentarea sistematică (de tip „demonstrație”), cu raționarea. Apoi, dacă s-a realizat identificarea și argumentul este de calitate, se realizează și acceptarea, după

⁶⁶ Warnick, Barbara, Inch, Edward S, *Critical Thinking and Communication. The Use of Reason in Argument*, New York, Macmillan Publ. Co., 1989, pp. 283-284.

⁶⁷ Identificarea este o temă centrală în discuțiile lui Burke asupra retoricii. În formularea lui, *identificarea* este un termen mai cuprinzător decît *persuadarea*, întrucît extinde rolul retoricii de la acela al unui vorbitor care lansează un mesaj persuasiv la unul care arată modul în care limbajul, pus în act prin relații publice sau prin alte comportamente lingvistice, construiește și reconstruiește realitățile noastre. (Cf. Kenneth Burke, *A grammar of motives*, Berkeley, University of California Press, 1969).

care, natural, apare internalizarea: discursul și-a produs efectul dorit, asentimentul a fost obținut, deci intervenția discursivă este un succes. Alăturînd discuției chestiunea valorilor, putem adăuga că oricare ar fi seturile de valori și de norme, dacă un individ împărtășește substanța unui grup, atunci ne putem aștepta ca el să acționeze în apărarea acelor valori, în cazul în care ele ar fi amenințate. Rămîne doar de ales calea prin care se construiește identificarea. Oricum, va fi o cale discursivă, dar este o diferență între construirea rațională a identificării și construirea emoțională a acesteia. În primul caz, va fi vorba despre claritatea expunerii ideilor și corectitudinea logică a concatenării lor. În cel de-al doilea caz, cheia va fi transmiterea unei emoții la care destinatarul este chemat să fie părtaș, el avînd deja înclinațiile de care este nevoie.

Cu acestea, aportul logicii și al psihologiei la fundamentarea construcției de față apare mai solid prezentat. Chestiunea nu este însă pe deplin rezolvată, de vreme ce nu avem încă un mod de a distinge între influența de tip persuasiune și cea de tip convingere. Reținem, deocamdată, că avem proporții diferite de emoție și de raționalitate în fiecare discurs, altfel spus avem ceea ce putem numi o „tonalitate dominantă” a fiecărui discurs din acest punct de vedere.

Dacă facem acum apel la teoria argumentării, îl găsim pe Chaïm Perelman, care, în *Tratatul*⁶⁸ său, propune o distincție între situațiile date de cele două tonalități dominante: va fi convingere influența exercitată de un discurs cu dominantă rațională și va fi persuadare influența exercitată de un discurs cu dominantă

⁶⁸ Chaïm Perelman, Lucie Olbrechts-Tyteca, *Tratat de argumentare : noua retorică* ; traducere și indecși de Aurelia Stoica; prefață de Michel Meyer, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2012

emoțională. Concluzia la care conduc cele de mai sus ar fi că instanțierile discursive influențează și că o fac pe două coordonate, una emoțională și una rațională.

Dar manipularea? Ca formă de influențare, manipularea apare ca realizată, fie prin persuadare (calea preponderent emoțională), fie prin convingere (calea preponderent rațională), avînd drept caracteristică distinctivă faptul că cel vizat nu-și dă seama că este ținta unei influențări discursive și păstrează credința că alege liber să facă sau să creadă ceea ce de fapt i se „strecoară” prin discursul manipulator.

Așadar, manipularea?! Țin să remarc, în cele ce urmează, că specialiștii în teorii ale discursului menționează adesea manipularea drept consecință a unor anumite tipuri de discursuri, făcute de personaje sau instituții rău intenționate, la adresa unor persoane sau grupuri, prezentate ca victime, dar foarte rar se întîmplă ca fenomenul să fie atent definit⁶⁹, bine delimitat în cadrul discuțiilor despre influențarea prin discurs și folosit corect în toate situațiile⁷⁰. Utilizat aproape exclusiv cu tentă negativă, termenul a ajuns să numească un fenomen insuficient explicat și, deci, rămas încă neînțeles pe deplin. Îl găsim adesea cu înțelesul general de

⁶⁹ O excepție cunoscută nu doar mie este Constantin Sălăvăstru, autor de prestigiu în domeniu, care își întemeiază construcțiile pe tema aici discutată pe baze solide, cu definiții riguroase. Ca exemplu, sugerez lucrarea “Rationalité et manipulation: les sophismes dans le discours politique”, in *Cahiers de psychologie politique*, No. 1, ianuarie 2002, aflată online, la adresa: <http://lodel.irevues.inist.fr/cahierspsychologiepolitique/index.php?id=1656>.

⁷⁰ Abundă, de exemplu, lucrările în care se vorbește despre cum eram manipulați în comunism prin utilizarea limbii de lemn. Este cel puțin naiv să ai astfel de idei despre epoca aceea. Nimeni nu credea (în) discursurile puterii comuniste sau ale presei acelor vremuri, discursuri formulate în limba de lemn a sistemului. Eram, însă, cu toții terorizați de aparatul represiv. Nu ne manipula nimeni, ne era frică.

„influențare + negativ”, ceea ce răpește o parte din sensurile cu care se cuvine să fie utilizat, mai cu seamă în lumea specialiștilor. În timp ce discursul comun, cel din cotidian, poate conține enunțuri precum „văd că mă manipulezi”, discursul specialistului n-ar trebui să accepte asemenea secvențe, pentru simplul motiv că avem de-a face cu manipularea numai atunci când auditoriul vizat de o asemenea influență nu este conștient de ceea ce i se întâmplă. Dacă pot spune „mă manipulezi”, sînt conștient de faptul că sînt vizat de o acțiune de influențare discursivă, deci influențarea mea nu mai poate fi o manipulare. Autorii din spațiul științelor discursului și ale comunicării sînt de acord cu privire la caracteristica primă a manipulării, aceea că avem de-a face cu o influențare a cuiva fără ca ținta acestei acțiuni să-și dea seama că cineva îi induce pe nesimțite moduri de gîndire și de acțiune.

Pe de altă parte, exemplele de mai sus forțează și aici, ca la majoritatea autorilor, întrebări legate de aspectul moral al manipulării. Evident, asemenea întrebări nu au un același răspuns, întrucît manipularea poate fi folosită în ambele sensuri discutate în planul eticii și moralei. Să repetăm întrebările deja puse mai devreme: Este manipularea bună? Este manipularea rea? Devine evident că sînt întrebări la care căutarea unui răspuns devine un demers interesant în sine. Vin apoi întrebările: Este manipularea morală? Este manipularea imorală? Înainte de a răspunde, propun să considerăm cele de mai jos.

În contextul dezbaterilor pe tema (i)moralității actului manipulator, a apărut cartea *Relațiile publice și noua societate*⁷¹, unde autorul, profesorul Dumitru Borțun, dă soluția pentru chestiunea în discuție: manipularea – spune Dumitru Borțun – este doar un instrument și ca atare nu poate fi judecată în termenii eticii

⁷¹ București, Tritonic, 2005.

și ai moralei. Un instrument nu poate fi nici moral, nici imoral. El este amoral. Ceea ce contează din punct de vedere moral rămîne scopul pentru care este folosit instrumentul. Scopurile pot fi discutate în termeni de „bun” (adică moral) sau „rău” (adică imoral). Întrebările din paragraful anterior sînt, deci, greșit puse atunci cînd se referă la aspectul moral al chestiunii, pentru că doar scopul poate fi discutat în termenii eticii și ai moralei.

Instrumentul poate fi discutat și el în termeni de „bun” sau „rău”, dar această opoziție nu va mai fi în planul moralei, ci în planul eficienței și al adecvării. Un instrument este bun pentru a folosi la efectuarea unei acțiuni sau a unei activități, numai dacă el este adecvat acelei activități și, în plus, este și eficient în îndeplinirea activității.

Putem lua drept exemplu pentru această discuție cazul studiourilor cinematografice italiene Cinecità, din vecinătatea Romei. Aceste studiouri au fost create de Benito Mussolini, în 1937, ca mijloc de propagandă în sprijinul ideilor fasciste. „Il Duce” știa că „il cinema è l’arma la più forte” (în rom.: cinematografia este arma cea mai puternică) și nu a ezitat să se folosească de această armă. După război, italienii nu au demolat studiourile și le folosesc și în ziua de azi, pentru a promova cu totul altfel de idei decît cele din vremea Italiei fasciste.

Este, deci, bine, să ai studiouri precum Cinecità? Sigur că da!

Este moral să ai astfel de studiouri cinematografice? Nu există răspuns la o astfel de întrebare. Cinecità este un instrument și, deci, nu poate fi comentat în termeni de „bun” sau „rău” decît din punctul de vedere al capacității sale de a servi la producerea de filme. Privind lucrurile sub acest unghi, răspunsul la întrebarea

„Erau studiourile Cinecità bune în vremea lui Mussolini?” va fi „Da!”, întrucît chiar s-au putut turna filme acolo. Dacă mutăm discuția în plan moral, ne referim la scop și vom constata că scopul în care erau utilizate studiourile la sfîrșitul anilor '30 și începutul anilor '40 nu era bun. Dar e limpede că am glisat nu numai din planul adecvării în planul acțiunii morale, dar și de la obiectul „studiourile Cinecità” la obiectul „scopul utilizării studiourilor Cinecità”⁷².

Moralitate și corectitudine politică. Se mai spune că manipularea este întotdeauna rea (din punct de vedere moral), pentru că este o modalitate de a-l priva pe cel vizat de acest tip de influențare de libertatea alegerii. Dintr-o perspectivă limitată și îngustă, a corectitudinii politice, este adevărat, așa stau lucrurile. Din această perspectivă, a permite indivizilor să facă opțiuni libere în orice situație este valoarea supremă a unei societăți democratice. Dar, cum spunea un personaj dintr-un serial polițist, unora le faci bine nu ajutîndu-i în aflarea adevărului, ci ajutîndu-i în păstrarea inocenței lor. Ar trebui, de fapt, să nuanțăm abordarea unei astfel de teme. Așa cum am văzut în exemplul cu mama care-și manipulează fiul pentru a-l scăpa de boală, părinții nu pot (și nici n-ar trebui) să lase copiilor lor deplină libertate de opțiune, pentru simplul motiv că micuții nu sînt complet „utilați” pentru a distinge binele de rău în toate situațiile pe care le traversează⁷³. Copiii nu

⁷² Desigur, discuția se poate purta și asupra discursului cinematografic văzut ca instrument, ceea ce ar transforma studiourile într-un simplu context, maleabil, versatil, capabil să privilegieze diverse înțelesuri pentru discursul produs acolo. Discursul cinematografic ar fi, la rîndu-i, doar un instrument capabil să servească unor scopuri dintre cele mai variate, întinse pe axa morl-imoral.

⁷³ Merită amintit aici scandalul legat de rezultatele dezastruoase ale modelului suedez în educația copiilor: la aproximativ 20 de ani de la legea care-i obliga pe adulți să-i trateze pe copii ca pe egalii lor, au ieșit în lume produsele acestei

sînt, de altfel, singurele persoane cărora indivizi mai înțelepți și mai echilibrați ar trebui să le refuze libertatea totală, absolută de a face alegeri. Nici cu adolescenții nu avem motive să stăm mai liniștiți. Psihologii au descoperit că un adolescent normal poate prezenta pe parcursul a 24 de ore, fără motive evidente, simptomele tuturor afecțiunilor mintale cunoscute. Apoi, intră în discuție adulții cu boli mintale, despre care medicii știu că nu sînt capabili să evalueze realitatea înconjurătoare suficient de corect pentru a face opțiuni libere fără a antrena riscuri (pentru ei înșiși sau pentru alții). Sînt doar cîteva exemple de tipuri de cazuri în care ar fi bine să ne gîndim atent înainte de a lăsa tuturor, oricui, în orice situație, libertate deplină de acțiune. Manipularea în asemenea situații pare chiar recomandată, iar scopul ei va putea fi cîntărit drept moralmente bun.

Manipulare și instituții sociale cu rol specific. Înarmați cu ideile rezultate din desfășurările de mai sus, ar merita să aruncăm o privire și către realitatea nudă a societății umane, cu presiunea culturală pe care fiecare comunitate o exercită asupra indivizilor, cu instituțiile sale, dintre care unele s-ar putea numi „instituții de formare mentală”. Unele dintre cele mai cunoscute astfel de instituții ar fi: familia, școala, biserica, presa. Una, de influența căreia nu sîntem cu totul conștienți și despre care nu vorbesc decît specialiștii, este limba, limba istorică a fiecărei comunități culturale și lingvistice. Deși nu chiar prezentă în listele de instituții sociale cu rol în formarea mentală, limba este cea mai puternică instituție de acest tip.

Rolul instituțiilor de formare mentală este acela de a-l pregăti pe individ pentru a se încadra social, pentru a deveni „bun

abordări psiho-pedagogice, care arată ca niște monștri din punct de vedere social.

cetățean”, orice înțeles ar fi să-i dăm acestei sintagme. Reproșuri precum „de ce nu poți și tu să te porți ca lumea?”, îndemnuri ca „fii și tu ca toată lumea!” sau „fă și tu cum face toată lumea!” ori „ia-te și tu după cei buni!” (unde mai nimeni nu spune exact care sînt cei buni și de ce sînt ei considerați ca atare!), toate sînt formule, expresii ale unei limbi de lemn, care nu spun, de fapt, decît că trebuie să faci astfel încît să te încadrezi în societate, în comunitatea în care trăiești, să faci opțiuni după o linie deja trasată, să te faci acceptat. Criteriile, însă, rămîn nespuse, neprecizate. O doxa nebuloasă imprimă vieții individului o traiectorie pe care „o alegem”, fiecare, dar care seamănă aproape leit cu cea „aleasă” de concetățeni.

Aparenta libertate de opțiune pe care părinții o lasă copiilor lor (sau profesorii, elevilor lor, sau biserica, enoriașilor etc.) nu este altceva decît alegerea între ceea ce este socialmente acceptabil într-un anumit spațiu cultural și ceea ce nu este. Pentru a fi „un copil bun” (sau „un elev bun”, „un enoriaș bun”, „un cetățean bun”) nu există libertate de opțiune și nici o a treia cale: lucrurile se împart în bune și rele, iar cel supus formării mentale este „împins” să aleagă întotdeauna ceea ce face parte din prima categorie, pentru a nu se autoexclde din comunitate.

Să privim mai de-aproape fiecare instituție din cele aduse în discuție, pentru a înțelege cum ajungem să fim marcați cultural, fără ca cineva să ne-o ceară în mod explicit.

Familia este prima cu care se întâlnește individul. Familia – restrînsă sau extinsă – este primul cerc în mijlocul căruia evoluează copilul, învățînd cum să se poarte adecvat în diverse situații dintre cele pe care le-ar putea avea de traversat pe parcursul vieții. Din punct de vedere cultural, adecvarea are conținuturi diferite în diferite comunități, întrucît cerințele nu sînt aceleași în comunități

aparținând unor culturi diferite, iar familiile își pregătesc copiii pentru a se încadra și a-și duce viața în comunitatea specifică în care trăiesc ele. Punând lucrurile sub această lumină, la întrebarea „oare familiile își educă copiii în spiritul alegerilor făcute întotdeauna în deplină libertate?” răspunsul ar fi „Nu!”. Dar, oare, familiile le cer copiilor în mod direct, clar și explicit ce anume să facă sau ce anume să aleagă? Uneori, da. Alteori, părinții, bunicii, unchii și mătușile îi manipulează pe copii pentru a-i determina să acționeze în modul cel mai adecvat, în raport cu cerințele culturii comunității în care trăiesc cu toții. Răspunsul la întrebări legate de motivul pentru care părinții acționează în acest fel se găsește în cele expuse anterior.

Intervievată de Bernard Pivot, în cadrul unei emisiuni de televiziune (*Apostrophe*) din 1983, Marguerite Duras vorbește despre cum sînt manipulați copiii pentru a-i face să accepte lucruri pe care nu le pot încă pricepe. Scriitoarea spune că formula „ai să vezi, ai să vezi mai tîrziu” (unde „a vedea” echivalează cu „a înțelege”, n.n., D.S.), folosită de părinți, îi obișnuiește pe copii să accepte și ceea ce nu pot înțelege, supunîndu-se autorității celor care le cer să accepte acele lucruri.

În loc de discursuri incitative, directe, adulții folosesc presiunea emoțională a unui discurs ori false raționamente (sofisme, dar și paralogisme) pentru a-i face pe cei mici să se poarte și să acționeze în acord cu ceea ce societatea înconjurătoare așteaptă de la membrii săi. Promisiuni vizînd ceea ce Moș Crăciun va pune sub brad, amestecate cu amenințări privind zgîrcenia Moșului în cazul copiilor „răi”, descrierea unui viitor întunecat drept urmare „rațională” a unui comportament reprobabil sînt căi diferite de manipulare a copiilor în ideea de a-i face să aleagă întotdeauna comportamentul cel „bun”.

Este aceasta o abordare bună?

Este aceasta o abordare rea?

Este, cu siguranță, o abordare care presupune privarea copiilor de absoluta libertate în alegerile pe care le vor face. Scopul, însă, merită să fie servit: copiii astfel formați mental se vor încadra fără probleme în societate și vor fi bine acceptați de comunitate. Or, aceasta este exact ceea ce orice părinte bun își dorește. Și, iată, nu vorbim în detaliu despre scopurile urmărite, pentru că nu au relevanță în discuția de față. Scopul-umbrelă este buna integrare în comunitate și este moral.

Școala. Familiile îi pregătesc pe copii și pentru ca aceștia să aibă o evoluție bună la școală. Mutînd discuția în anii de școală, remarcăm mai întîi că profesorii sînt obligați să respecte un anumit plan și să urmeze anumite linii directoare în activitatea lor, pentru coerența formării elevilor într-o comunitate dată. Dacă ne referim, de pildă, la disciplina „istorie”, am spune că ea tratează despre Istorie, dar putem lesne constata că disciplina ia forme și conținuturi diverse, fiind mai degrabă o prezentare subiectivă a Istoriei, aleasă în conformitate cu ideea de a-i manipula pe tineri, pentru a-i face să fie, în orice moment și fără un motiv punctual clar, mîndri de țara lor, de trecutul acesteia, fără a le lăsa libertatea de a interpreta singuri, cu spirit critic, detaliile istoriei patriei lor. Predarea istoriei mai vizează și să stîrnească la tineri admirația pentru anumite figuri, degajate ca figuri eroice, cu mare potențial de a deveni, dar și crearea unei anumite percepții despre lume, din perspectiva caracteristică comunității căreia îi aparțin tinerii. Voi apela la un exemplu din literatură, pentru a arăta că prezentarea Istoriei – în clasă sau în afara ei – este o chestiune de perspectivă, iar perspectiva poate fi construită de comunitate, prin instituțiile ei. Scriitorul umoristic francez Cavanna observa, într-una dintre

cărțile sale⁷⁴ că britanicii au un obicei ciudat, acela de a da străzilor și piețelor publice nume de înfrîngeri (Trafalgar, Waterloo), în vreme ce francezii se comportă normal și-și numesc străzile și piețele publice cu nume de victorii (Jena, Wagram). Depinde de ce parte a Canalului Mîneicii ești, pentru a înțelege cum vei vedea războaiele napoleoniene...

Să luăm și cazul Științelor: cine a fost primul care a formulat legea conservării masei substanței, Lomonosov sau Lavoisier? Dacă ești elev în Franța, vei afla că..., pe cînd, dacă ești elev în Rusia, vei afla că...

Ne putem gîndi și la ce cîntă și studiază elevii la orele de muzică sau de cor, la ce desenează ei la orele de desen, dacă există sau nu în programă ore de religie și, dacă da, ce conținut au ele. Odată ce știm aceste lucruri, putem spune și unde anume este situată – geografic și geopolitic – școala respectivă.

Mai sînt și alte aspecte legate de școală la care merită să privim cu atenție. De pildă, copiii americani nu sînt încurajați cu insistență să studieze limbi străine, de vreme ce, peste tot în lume, toți vorbesc (sau cred că vorbesc!) limba lor. Pe de altă parte, elevii din țări ca România sînt îndemnați cu tărie să învețe foarte bine limbi străine, pentru că sistemele de învățămînt din aceste țări își pregătesc elevii pentru a deveni oameni capabili să interacționeze cu semenii de-ai lor din toate colțurile lumii, unde limba de-acasă nu ajută. Există și politici (manipulatoare!) care explică preferința elevilor pentru o anumită limbă străină, în defavoarea altora. Să știi engleza, de exemplu, ca elev din România, înseamnă să dobîndești acces la burse substanțiale de studii în SUA sau în alte țări bogate

⁷⁴ François Cavanna, *Nouvelle encyclopédie bête et méchante*, Paris, Albin Michel, 1982.

și cu sisteme de învățămînt performante din întreaga lume (Marea Britanie, Australia etc.), pe cînd a ști franceza (care cere și mai mult efort în învățarea ei decît engleza) îți deschide perspective mult mai modeste. E ușor să înțelegem că oferta bogată în avantaje practice este o modalitate de forțare a opțiunilor tinerilor în privința disciplinelor de studiat și în privința traseului școlar de urmat. Din nou, constatăm că este o manipulare eficientă, deci bună, ca instrument. Am putea, deopotrivă, să constatăm că nici scopul urmărit nu e chiar rău, deci și în plan moral putem spune că avem de-a face cu o manipulare „bună”.

Biserica – și aici mă voi referi la Bisericile aparținînd religiei creștine, pentru că aceasta ar fi religia pe care cred că o înțeleg mai bine – este o instituție foarte importantă în viața comunităților (majoritar creștine, în cazul ales). Biserica este profund implicată în educarea morală a oamenilor și în întărirea coeziunii în cadrul comunității. Transmiterea principiilor moralei creștine se face cu utilizarea unor instrumente discursive diverse. Pe lîngă Cele Zece Porunci, preotul are la îndemîină și un discurs manipulator, predica duminicală: alegînd cea mai potrivită parabolă în raport cu contextul fiecărui sfîrșit de săptămîină din parohie, preotul o prezintă enoriașilor cu scopul de a le sugera soluții pentru problemele concrete ale comunității. Retică? Pragmatică? Pragma-retorică? Da, toate trei, cu rădăcini în chiar textul biblic. Adăugînd performanța interpretativă a preotului, avem tabloul eficienței discursive a predicii. Manipulare? Sigur că da! Manipulare rea? Nu! Sub aspectul eficienței, constatăm că predica își face cel mai adesea efectul, iar sub aspectul moralității scopului urmărit, acesta e sigur unul bun. Nici n-ar lăsa bunul Dumnezeu să fie altfel...

Presa este parte din cotidian, parte din viața noastră, mai mult decît alte instituții evocate pînă aici. Ea funcționează zi de zi, pe tot parcursul zilei, pentru o bună parte din viața noastră, pentru o perioadă mai lungă decît cea în care sîntem influențați de familie, de școală, de biserică. Pur și simplu, nu putem sta ancorati în realitatea înconjurătoare fără informația pe care ne-o asigură mass-media. Este interesant mecanismul care face ca aceasta să fie o instituție de formare mentală atît de puternică. Definită în sens strict, mass-media este alcătuită din oameni specializați în strîngerea și sortarea de informații și în editarea de conținuturi mereu noi, din mașini de multiplicare a conținuturilor într-un număr mare de exemplare și dintr-un sistem de distribuire a exemplarelor astfel obținute, simultan, unui public numeros. Forța mass-mediei vine din această simultaneitate a distribuirii și din aceea că fiecare individ din publicul atins are conștiința faptului că primește același conținut în același moment în care-l primesc încă foarte mulți alți indivizi, ceea ce face ca ei să afle cu toții aceleași lucruri, în același moment. Este într-adevăr ceva impresionant, puternic, mai ales datorită ideii care se naște în fiecare membru al publicului produsului de presă că participă la aceleași evenimente simultan cu un număr imens de alți indivizi, în majoritate, necunoscuți.

Jurnalismul nu este o profesiune ușor de practicat. E greu să reușești să fii exact acolo și atunci cînd se petrec lucruri importante, e greu să raportezi ceea ce vezi/auzi la ceea ce știi pentru a înțelege evenimentul la care asیști, e greu să găsești mai multe surse de încredere pentru a verifica ceea ce crezi că ai aflat văzînd sau auzind ceva anume, e greu să torni în forma cea mai adecvată publicului vizat ceea ce vei fi constatat a fi conținut nou și important, pentru a ajunge exact la spiritul și la sufletul publicului produsului de presă pentru care lucrezi. Însă cel mai

greu este să alegi, din valul imens și tulbure de informații care se prbușește asupra-ți, iarăși și iarăși, fără oprire, acele informații care sînt de interes pentru publicul tău. Acționînd ca *gate keepers*, jurnaliștii servesc interesul public, sau măcar e de presupus că asta fac, prin pertinența și relevanța informațiilor alese pentru publicare. Este greu de aflat cine și cum stabilește care este interesul public pentru o anumită comunitate, la un anumit moment dat. Uneori, pare să fie mass-media cea care o face și o face prin ceea ce alege să transmită publicului, prin modul în care prezintă ceea ce a ales și prin insistența cu care readuce în fața publicului o temă anume. Dacă reușește, înseamnă că a utilizat o manipulare bună, adică eficientă și adecvată. Dacă nu, nu. În acest punct, nu luăm în discuție aspectul moral al scopului urmărit.

Jurnaliștii trebuie adesea să decidă, într-o fracțiune de secundă, dacă o anumită informație ține de interesul public, altfel spus, dacă este o informație pe care ei ar trebui să o transfere către publicul lor sau nu. Chiar luînd în considerare cazul ideal, al profesioniștilor de o moralitate impecabilă și cu respect desăvîrșit pentru deontologia jurnalistică, tot va trebui să remarcăm că decizia lor poate fi bună în multe situații, dar poate fi și greșită. Sînt riscurile meseriei și ei știu asta. Folosind forța mass-mediei și aplicînd tehnicile discutate mai sus, jurnaliștii își manipulează publicul, formatează mental opinia publică, setează agenda publică. Dacă scopul este moral, manipularea va fi considerată bună și din acest punct de vedere, deși e vorba despre scop, nu despre acțiunea în sine și de gradul ei de adecvare și de eficiență.

Totuși, ideea centrală, aici, este că oamenilor li se oferă produse pe care le alege altcineva în locul lor, or produsele acelea sînt opinii sau informații la care ei sînt așteptați să adere sau care ar trebui să le declanșeze anumite comportamente.

Manipulare? Uneori, da! Atunci cînd cei vizați de discursul presei nu-și dau seama că li se induce un anumit comportament cu privire la o anumită chestiune.

Avem manipulare și atunci cînd jurnaliștii își asumă rolul de ghizi de conștiințe, iar alegerile lor ar putea fi maculate de chiar această asumare de rol. Sînt și cazuri mai grave, cînd jurnaliștii folosesc tehnici numite „agenda setting” (rezumată în formula „noi nu-ți spunem ce să gîndești, ci la ce să te gîndești”) și „framing⁷⁵”, care constau în a promova în fruntea listei de priorități din percepția pe care o are publicul asupra realității înconjurătoare a unor teme anume, care uneori nu țin neapărat de interesul public imediat și nici nu au caracter de prioritate de grad înalt.

Dacă, de pildă, singura tendință a jurnaliștilor este de a-i zgudui pe membrii comunității, de a-i face să fie conștienți de existența unei probleme pe care aceștia par a o ignora, dar care este de mare importanță pentru ei toți, atunci putem constata că sîntem în prezența unei acțiuni de manipulare prin discurs, dar că scopul manipulării este unul moral. Chestiunea morală stă în distanța dintre agenda jurnaliștilor și cea publică: dacă această distanță tinde către zero, scopul manipulării este unul moral și, deci, vom avea o manipulare „bună”. Discutînd despre eficiența manipulării

⁷⁵ Pentru a înțelege mai bine ce înseamnă acest termen, putem face apel la clarificările pe care le face Joseph Schllinger în cartea *The mathematical basis of the arts* (New York, The Philosophical Library, 1948, capitolul „Ratio and rationalization”, pp. 193 ssq.): Comportament rațional – comportament conform unui raport. Compoziție rațională – compoziție bazată pe un raport. Gîndire rațională – gîndire în termeni de raporturi. Cînd raportul este stabilit, involuția își urmează cursul. Decuparea unei porțiuni dintr-un spațiu printr-o mișcare periodică simplă (monomială) sau complexă (polinomială) stabilește o suprafață anume. Deci, introducerea într-un spațiu nelimitat a unei limite raționale *ipso facto* introduce reglementări care sînt legi inerente în cadrul limitei. Actul limitării convertește posibilitatea într-o tendință (într-o intenție).

prin discursul media, vom avea o manipulare bună dacă intenția din spatele discursului se împlinește, se materializează. Vorbim atunci despre capacitatea discursului jurnalistic de a-și atinge scopul pentru care a fost făcut și nu despre natura morală a scopului urmărit prin manipulare.

Limba, ca instituție socială, este cea mai puternică în formatarea mentală a membrilor oricărei comunități culturale. Edward Sapir și asistentul său, Benjamin Whorf, ne-au oferit o bază teoretică – una dintre cele mai clare și mai bine argumentate – pentru a înțelege cât de strânsă este legătura dintre limba istorică a unei comunități și viziunile despre lume și viață ale acelei comunități, cu precizarea că lucrurile nu sînt deloc asemănătoare de la o cultură la alta. Pe scurt, teoria Whorf-Sapir spune că fiecare individ înțelege universul din jurul său prin prisma limbii lui materne. Teoria își află sprijin și în scrieri pe care îndrăznesc să le socotesc complementare. Aici intră, de exemplu, cartea *După Babel*⁷⁶, a lui George Steiner, unde autorul vorbește despre dificultăți de traducere întâmpinate, între altele, în efortul de construire a ceea ce avea să fie Septuaginta: cum să pui de acord viziunea din cultura vechilor evrei, unde viitorul trimite cu gândul la ceva ce vine după trecerea ta, de parcă l-ai trage după tine, cu viziunea din cultura greacă veche, unde viitorul exprimă ideea de ceva ce-ți stă dinainte, către care te îndrepti?! Tot aici pot fi menționate studii de lingvistică a emoțiilor⁷⁷, dezvoltate de membrii grupului de cercetare reunit la School of Behavioral,

⁷⁶ George Steiner, *După Babel : aspecte ale limbii și traducerii*, traducere de Valentin Negoită și Ștefan Avădanei; prefață de Ștefan Avădanei, București, Univers, 1983.

⁷⁷ A se vedea, pe această temă: Anna Gladkova, „A Linguist’s View of „Pride””, in *Emotion Review*, Vol. 2, Nr. 2 (Apr. 2010), pp. 178-179 și Anna Wierzbicka, „Language and Metalanguage: Key Issues in Emotion Research”, in *Emotion Review*, Vol. 1, Nr. 1 (Jan. 2009), pp. 3-14.

Cognitive and Social Sciences, de la University of New England, Australia. Am mai evocat, drept exemplu, lucrările în care se susține că termeni considerați drept echivalenți în traduceri interlinguale, cum ar fi englezescul *pride* și rusescul *gordost*, nu transportă chiar aceleași înțelesuri, fiind profund marcați cultural: termenul englezesc are de-a face cu “fața pozitivă” a celui care-l utilizează, pe când cel rusesc are de-a face cu “fața negativă”, dacă folosim terminologia lui Erving Goffman⁷⁸. Sîntem formați de însăși limba în care ne-am născut, ea fiind nu doar structurantul gândirii noastre, dar și forma în care se toarnă întreaga noastră percepție despre lume și viață. Apoi, familia, școala și alte instituții sociale ne formează mental folosind limba, ceea ce face ca aceasta să ajungă să fie cea mai puternică instituție de formare mentală din orice comunitate culturală. Limbile istorice fiind diverse, viziunile noastre vor fi diferite de la o cultură la alta, iar negocierile interculturale sînt fatalmente imprecise. Mai imprecise decît negocierile intraculturale. Limitele mele sînt limitele limbii mele, a spus Ludwig Wittgenstein. Merită să reflectăm la spusele filosofului!...

Trecînd în revistă cîteva dintre instituțiile de formare mentală și modul lor de funcționare, am realizat o imagine a unor aspecte ale vieții din societățile contemporane: copiii cresc în familiile lor, merg la școală, merg cu cei mari la biserică, apoi ajung să fie interesați de consumul de produse media. Prin funcționarea acestor instituții – familie, școală, biserică, presă și mai ales limba maternă – societatea exercită asupra individului o presiune, care – departe de a fi una socială – este de natură culturală. Presiunea culturală se face prin discursuri manipulative

⁷⁸ Erving Goffman, *Les rites d'interaction*, Paris, Minuit, 1974 ; orig. engl. *Interaction ritual*, 1967.

de diverse grade ca impact și mizînd pe tehnici diverse. În toate aceste cazuri, am putut constata că avem de-a face cu manipularea, că manipularea este bună ca instrument, adică este eficientă (ar fi putut fi și rea, adică inadecvată și, prin aceasta, ineficientă, dacă am fi văzut cum se destramă comunitățile din cauza sau în ciuda funcționării acelor instituții), pentru că numai astfel se poate realiza coeziunea din fiecare comunitate culturală și socială și doar așa se pot reproduce societățile umane. Am analizat și aspectul moral al scopului manipulărilor respective și am ajuns la concluzia că acesta nu are nici o legătură cu eficiența manipulării. Sînt două teme de discuție distincte.

Intenția acestui demers este de a face pentru manipulare ceva asemănător cu „dreptatea” pe care neoretica lui Perelman i-a făcut-o retoricii: retorica a ajuns să nu mai fie văzută prin ceea ce prea mulți au luat, prin lectură greșită, drept lentila lui Aristotel, adică oarecum imorală, pe motiv că folosește la ascunderea gândurilor (deși Aristotel precizase că e o cale spre aflarea adevărului). Ea, retorica (cea nouă), devine artă a discursurilor eficiente. Din punctul de vedere etic, schimbarea a fost cu adevărat importantă, prin trecerea de la minciună la performanță, la a spune bine, eficient adevărul (mă rog, de a releva o fațetă a adevărului!). În aceeași manieră, propun să nu mai privim manipularea din perspectiva scopului urmărit (care poate fi judecat drept moral sau imoral, ceea ce, oricum, ne-ar duce la ideea că putem avea și cazuri de manipulare moralmente bună), ci să o privim ca instrument, caz în care evaluarea ei s-ar face în afara domeniului moralei, dar tot în termeni de „bună” sau „rea” (vorbind de data asta cu referire la adecvarea și la eficiența instrumentului „manipulare” pentru ceea ce este chemat să rezolve).

Este un timp pentru toate. Este un timp pentru adevăr și pentru libertatea alegerilor și este un timp pentru manipulare, pur și simplu pentru că a spune adevărul nu este întotdeauna cea mai bună opțiune⁷⁹. Contează însă întotdeauna atingerea țintei vizate prin discurs. Vorbim din nou despre argumentarea discursivă, pentru că vorbim despre eficiența discursurilor. Dar, am văzut, discursul funcționează ca semn și atunci performanța vine din modul în care vorbitorul îi semnifică interlocutorului său intenția de la care a și plecat inițierea discursului. Jean Blaise Grize⁸⁰ numește construcția discursivă „schematizare discursivă” și precizează că este desfășurarea unei schematizări, a unei reprezentări despre realitate, pe care o face vorbitorul dinaintea spiritului destinatarului cu speranța că acesta din urmă o va reconstrui în minte cât mai aproape de ceea ce este ea în mintea vorbitorului, producând înțelegerea intenției vorbitorului de către destinatar. Mai spune Grize că o schematizare discursivă este punctuală, irepetabilă, ancorată în context, cu intensă marcare culturală și cu respectarea reprezentărilor și a metareprezentărilor celor doi actori. Această teorie o evocă pe cea a lui Perelman, care spunea despre argumentarea discursivă, că este internă discursului și că este personală, valabilă doar în anumite circumstanțe, fondată pe opinii, plauzibilă sau probabilă, supusă revizuirilor și corectărilor.

⁷⁹ În *Cărțile omului desăvârșit* (trad. de Sorin Mărculescu, București, Humanitas, 1994), Baltasar Gracián, călugăr spaniol din secolul al XVII-lea, spune: „Fără să minți, nu spune toate adevărurile. Nimic nu cere mai mult tact decât adevărul, care e o lăsare de sine de la inimă. De tot atîta ai nevoie pentru a ști să-l spui ca și pentru a ști să-l treci sub tăcere. Cu o singură minciună se pierde tot creditul integrității. [...] Nu toate adevărurile pot fi spuse: unele pentru că mă privesc pe mine, altele, pe altul” (pp. 305-306). Vezi și: Joe Haines, “The right to know is not absolute”, în *British Journalism Review*, no. 3 / 2011, pp. 27-32

⁸⁰ Jean Blaise Grize, *Logique et langage*, Paris, Ophrys, 1990.

Cum am putut remarca, manipularea este cel mai adesea asociată fie cu mutarea dominantei în discuție, fie cu utilizarea altui tip de discurs decât cel considerat propriu fiecărei situații și deci atacarea acestui mit cere o întemeiere teoretică, alta decât ceea ce am prezentat pînă acum.

Semiotică, discurs și manipulare. Revenind la discursul ca semn – așa cum ținem minte că ne sugera Ludwig Wittgenstein în ale sale *Cambridge Lectures* –, voi insista asupra unei contribuții, cea a lui Charles Morris, american, pionier în fundamentarea semioticii ca știință, preocupat de chestiunea modurilor de semnificare prin discurs. Ceea ce interesează aici, este dimensiunea utilizării și chestiunea eficienței în utilizarea discursurilor. Aduc în discuție aceste aspecte ale discursivității manipulative ca reacție la prea des întâlnita opinie că utilizarea unui discurs diferit de cel presupus drept convenit într-o anumită situație echivalează cu manipularea.

Axată pe dimensiunea semnificării și pe cea a utilizării, teoria lui Ch. Morris îi arată celui care inițiază o intervenție discursivă cum să acționeze adecvat pentru a-și putea realiza intenția, cum să-și explice preferința pentru o anumită dimensiune a valorii, cum să-și organizeze impulsul acțional pentru a nu intra în conflict cu semenii săi. Teoria aceasta nu este o gramatică prescriptiv-normativă și nu este o etică normativă; etica lui Morris este o etică situațională, care pledează pentru utilizarea tuturor datelor experienței în construirea teoriei semiotice: perspectiva exterioară, ca și perspectiva interioară; experiența personală, ca și experiența colectivă. Morris a introdus un punct de vedere semiotic natural: relativismul obiectiv, urmărind unificarea tuturor perspectivelor teoretice și practice asupra acțiunii umane.

Vom vedea că modul de semnificare nu este întotdeauna în relație directă cu modul de utilizare, ceea ce poate duce la

concluzia că discursurile considerate a fi cele mai eficiente sînt de fapt cele cu ecart între modul de semnificare și cel de utilizare. Or, în acele cazuri, ar fi să acceptăm că este vorba despre manipulare⁸¹, cum susțin unii autori. Pe linia behavioristului H. Mead, Morris se atașează de ideea care cîștiga teren în primele decenii ale secolului trecut, aceea care prezintă comportamentul interlocutorului ca influențat de scopul discursului, așa cum îl percepe el din instanța discursivă inițiată de vorbitor.

Charles Morris spune⁸² că semiotica este știința care rezultă din studiul celor trei dimensiuni ale sensului și al interrelațiilor dintre ele. O știință care ar avea rolul unui *novum organon* pentru științe și pentru filosofia empirismului științific. Pentru a înțelege această definiție, trebuie să înțelegem modul în care ne invită filosoful american să gîndim sensul (ca legat de semn). Pentru Morris, semnele întrețin trei tipuri de relații: (1) cu obiectele, (2) cu persoanele și (3) cu alte semne. De studiul primei categorii de relații se ocupă specialiștii în științele naturii și empiriștii; de studiul celei de-a doua categorii se ocupă pragmatiștii, specialiștii din științele sociale, biologiei, psihopatologiei; de studiul celei de-a treia categorii de relații se ocupă lingviștii, logicenii, matematicienii. Dar fiecare grup de specialiști din cele menționate are acces doar la o dimensiune a sensului: (1) la dimensiunea existențială, (2) la dimensiunea pragmatică (3) la dimensiunea formală.

⁸¹ Pe această temă, vezi și: Alina Căprioară, *Discursul jurnalistic și manipularea*. Iași : Institutul European, 2009 (Academica ; 44. Jurnalism), unde utilizarea unui alt tip de discurs decît cel propriu instanței angajate echivalează cu intenția de manipulare, teorie pe care cele ce urmează o vor pune la încercare.

⁸² În *Foundations of the Theory of Signs* (1938), reluat în *Signs, Language and Behavior* (1946), urmînd teoriile behavioristului american G.H. Mead (*Mind, Self, and Society - From the Standpoint of a Behaviorist*, 1934).

Atunci, sensul trebuie văzut ca rezultatul punerii la un loc a celor trei dimensiuni. Se poate porni în investigarea sensului de la oricare dintre ele, dar niciuna nu poate fi lăsată deoparte, ignorată, "escamotată". A gândi sensul, după Morris, înseamnă a construi un model complex al unor lucruri a căror experiență am avut-o – adesea, ele însele, elemente ale unei structuri lingvistice – pe care să-l întrebuițăm pentru a-i orienta pe semenii noștri în legătură cu anumite obiecte pentru care lucrurile respective au devenit substituiți funcționali. Se poate conchide, deci, că, pentru Morris, sensul nu este o entitate (subsistentă sau existentă), ci un complex relațional-funcțional. În plus, în ciuda aspectului personal al experienței sensului, trebuie să gândim sensul ca potențialmente intersubiectiv (avînd în vedere faptul că chiar experiența personală presupune aspecte sociale intersubiective: gîndirea se dezvoltă în cadrul procesului natural de ajustare a individului la societate și la mediu).

Punctul de vedere pragmatic al lui Charles Morris se găsește exprimat mai succint și mai clar în lucrarea *Logical positivism, pragmatism and scientific empiricism*⁸³. "Al meu" – spune Morris – are sens numai în opoziție cu "al tău", adică numai dacă există o dimensiune socială sau comună a experienței; altfel, noțiunea de experiență individuală nu are sens. Situația primară pentru observație este un câmp în care eul (individul) se găsește la același nivel de imediatețe cu alte euri (indivizi) și cu lucruri fizice. Celelalte euri nu sînt complet date, dar asta nu înseamnă că ele nu sînt date cu adevărat. Într-un astfel de câmp, anumite conținuturi (date, înțelesuri, adevăruri) ajung să fie referite la *eu* ca personale sau subiective, în timp ce altele se stabilesc ca obiective sau

⁸³ Publicată în *Actualités scientifiques et industrielles*, nr.449: *Exposé de philosophie scientifique*, I, Paris, Hermann, 1937

comune. Pragmatismul a început ca o teorie empirică a sensului, iar teza asupra chestiunii sensului s-ar formula astfel: când “sens” este utilizat cu înțelesul de “semnificație” și nu de “semnificanță”, sensul a orice este identic cu mulțimea de expectații pe care le ridică prezența acelui ceva. Din nou, aici, Morris îl întâlnește pe Peirce, care afirma⁸⁴: “Dacă cineva poate defini cu acuratețe toate fenomenele care pot fi concepute experimental și pe care le poate implica afirmarea sau negarea unui concept, acel ceva va avea o definiție completă a conceptului și nu mai există nimic în asta”.

Pragmatistul (de tip morrisian) ar spune: “găsește ceea ce aștepti când folosești un concept și vei avea sensul deplin al acelui concept”. Înainte de a fi postulată teoretic, comunicarea este observabilă empiric: eu pot observa că tu aștepti ceea ce fac eu prin utilizarea cuvintelor și că obiectul care-mi satisface mie expectanțele ți le satisface și ție. Prin procesul de comunicare, sensurile – și mulți ar spune “cunoașterea” – iau o dimensiune socială (desigur, mai ales cunoștințele științifice), iar a avea gândire și a te manifesta verbal înseamnă a acționa asupra unei lumi mai mari decât cea dată (acceptăm rapoartele celorlalți despre ceea ce este dincolo de câmpul în care putem singuri verifica sensurile și adevărurile, or această acceptare e o chestiune verbală). Plecând de la orice situație semiotică primară, semnele ni se dezvăluie ca dependente de modalitate (ele nu sînt produse de organismul care le receptează), de receptor (denotatul și semnificatul diferă după impulsul acțional al receptorului), de situație (dispozițiile acționale produse de receptor diferă după situație), de funcție (declanșează o fază ulterioară a acțiunii receptorului numai în cazul unui lanț acțional continuu). Luînd în discuție dimensiunile utilizării, Morris amintește că semnul este alcătuit din semnificat (este vorba despre

⁸⁴ În *The Monist*, XV (1905), pp. 162-163.

proprietățile pe care trebuie să le posede obiectul pentru a putea fi denotat de semn) și din interpretant (care este dispoziția comportamentală cu care trebuie să reacționeze receptorul pentru ca să înțeleagă semnul). Reflectînd la aceste lucruri, se poate ajunge la concluzia că existau și alte căi de a atinge aceleași scopuri, numai că acele căi – mai scurte și mai simple – nu ar fi fost tot atît de eficiente. Înțelegem că vorbim despre „utilizarea” unui semn atunci cînd o persoană îl folosește ca mijloc pentru atingerea unui scop. Ca și în cazul semnificării, Morris distinge trei dimensiuni ale utilizării. Producătorul de discurs poate folosi aceste semne: (1) pentru ca interpretul să fie informat asupra proprietăților obiectului (utilizare informativă); (2) pentru ca interpretul să perfecționeze într-un fel proprietățile de prelucrare ale obiectului (utilizare injonctivă); (3) pentru ca interpretul să aprecieze într-un anumit fel proprietățile de satisfacere ale obiectului (utilizare evaluativă). Nu în toate situațiile este oportun să se utilizeze semne ce trimit direct la calitățile obiectelor (calități ce satisfac impulsul agentului și care-l interesează pe emițătorul de semne). Este adesea de preferat ceea ce Morris numește „utilizarea secundară a semnelor”. În astfel de cazuri, de exemplu, la o întrebare de tipul „Ce este de făcut?” se răspunde cu un semn de tipul „Ce este” drept utilizare secundară, bazată pe procese deductive.

Iată și un exemplu: la întrebarea „Cum este restaurantul X?”, în loc de răspunsul „E rău” (cu utilizare directă, evaluativă, a unui discurs apreciativ) s-ar putea da răspunsul „Ar trebui să evitați preparatele din pește și deserturile, cînd mergeți acolo” (unde găsim prescriptori cu utilizare evaluativă), ori răspunsul „Tocmai au anunțat că încearcă angajarea unui bucătar-șef mai bun și a unor furnizori serioși” (unde găsim descriptori cu utilizare evaluativă). Prin procese deductive, se ajunge tot la înțelesul din „E rău”, doar

că receptorul este mai motivat să considere că restaurantul respectiv este rău. Pe asemenea procese deductive se bazează utilizarea secundară a semnelor, de la simpli ascriptori la texte întregi sau – într-o expresie independentă de mediul de comunicare și care ne readuce la discuția prezentă – discursuri⁸⁵. Totodată, când apare o situație în care se apelează la aderența directă a semnelor la realitate, Morris vorbește despre utilizarea primară a semnelor. Atunci, designatorul este întrebuințat informativ (răspunde la întrebări de tipul „Ce obiect este acesta?”), prescriptorul este întrebuințat injonctiv (răspunde la întrebări de tipul „Ce să fac?” sau „Ce este de făcut?”), iar apreciatorul este întrebuințat evaluativ (răspunde la întrebări de tipul „Cît de bun este obiectul?”). Avantajul utilizării secundare față de utilizarea primară a semnelor poate fi evidențiat prin analiza de conținut. În anii '40 ai secolului trecut, studii empirice făcute în SUA, au dovedit că, în procesul comunicării, comportamentul receptorului este influențat de scopul discursului și de dimensiunile dominante ale semnificației ascriptoarelor. Vom putea remarca, în tabelul de mai jos, că distribuția modurilor de semnificare ale discursurilor este independentă față de structura frazei și față de modurile de semnificare determinate de gramatica propoziției și de lingvistica frazei.

⁸⁵ Cf. Ch. Morris, “Esthetics and the Theory of Signs”, in *Journal of Unified Science*, 8 (1939), pp. 131-150.

Scopul discursului	Tip de discurs obișnuit, așteptat (ineficient)	Tip de discurs recomandat (eficient)
Evaluativ	Apreciativ	Designativ (dă impresia de obiectivitate, ca în discursul fictiv)
Injonctiv	Prescriptiv	Apreciativ (este mai puțin insistent și, deci, mai persuasiv, ca în discursul moral)
Informativ	Designativ	Prescriptiv (utilizare mai puțin teoretică, deci mai convingătoare ca în discursul tehnologic)

Utilizare primară (nerecomandată) vs. utilizare eficientă

Prin dubla caracterizare a semnelor (din perspectiva dimensiunii semnificației și din perspectiva dimensiunii utilizării), Morris a creat tipologii discursive, pe care le-a folosit la articularea unui instrument pentru clasificarea discursurilor. Exemplele alese de autor nu sînt, poate, cele mai convingătoare, dar teoria este excelent articulată.

Uzaj / Mod de semnificare	Informativ	Evaluativ	Incitativ	Sistemic
Designativ	<i>Științific</i>	Fictiv	Legal	Cosmologic
Apreciativ	Mitic	<i>Poetic</i>	Moral	Critic
Prescriptiv	Tehnologic	Politic	<i>Religios</i>	Propagandistic
Formativ	Logico-matematic	Retoric	Gramatical	<i>Metafizic</i>

Tipologia discursurilor, după Charles Morris

„La intersecția dintre dimensiunea semnificării și dimensiunea utilizării se constituie un anumit tip de discurs, ca specializare a limbajului natural”, sintetizează Constantin Sălăvăstru, prezentînd instrumentul creat de Charles Morris⁸⁶. Și precizează mai departe: „Dincolo de observațiile care se pot face, modelul de analiză a discursivității promovat de Morris are meritul incontestabil de a fi una dintre cele mai pertinente analize a discursivității pe baza criteriului eficienței asupra receptorului”. Pe diagonala descendentă, în caractere îngroșate, sînt tipurile de discurs care rezultă din utilizarea primară a semnelor discursive; în tot restul tabelului, avem utilizări secundare, dovedite ca mult mai eficiente decît cele primare.

Putem reține, deci, că, pentru a informa mai bine, se recomandă utilizarea unui alt tip de discurs decît cel designativ, pe cînd în vederea incitării interlocutorului pentru a-l determina să acționeze într-un fel anume, mai bine evităm discursul prescriptiv, care poate da naștere unei poziții de rezistență sau chiar de refuz. Dacă, de exemplu, descriem cu lux de amănunte un obiect, acesta poate fi perceput ca atrăgător (utilizare evaluativă a unui discurs designativ) sau poate declanșa la interlocutor dorința de a și-l procura (utilizare incitativă a unui discurs designativ), mai bine decît dacă am folosi prescriptive de genul „Ia-l!”. La fel, așa cum susține și Andrei Pleșu în *Parabolele lui Isus*, acolo unde Cele Zece Porunci nu-și fac efectul (din cauza supranormării vieții sociale), predica, acea „poveste” bine aleasă, poate avea un efect extrem de puternic. În loc de reguli – chiar venind din Cartea Sfîntă – , preotul găsește o poveste din timpurile biblice și joacă cartea analogiei, invitîndu-i pe enoriași să găsească adevărul și

⁸⁶ C. Sălăvăstru, *Raționalitate și discurs*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1996, p. 64 ssq.

soluția la problemele lor actuale printr-un efort deductiv, plecând de la ce spune și ce lasă nespuse parabola. Efectul unui astfel de discurs este puternic, încurajator și de durată. Modul designativ al prediciei se dovedește puternic incitativ, deci mai eficient decât Poruncile.

Putem trage concluzia că ceea ce pare a fi manipulare este, de fapt, argumentare discursivă tinzând către optim, către maximum de eficiență în acțiunea de influențare prin discurs. Or, știm că nu orice tip de influențare poate fi manipulare și mai știm că manipularea nu este folosită întotdeauna în scopuri moralmente criticabile. Nu trebuie exclusă nici ideea prezenței intenției de manipulare în discursuri unde apare ecart între modul de semnificare și modul de utilizare, dar nu trebuie absolutizată această idee.

În încheierea capitolului, o însumare a celor discutate va arăta prin ce anume este diferită poziția de aici cu privire la manipulare față de poziția general admisă. Dacă a înlocui utilizarea primară cu cea secundară a discursurilor este considerată manipulare, iar manipularea ca formă de influențare discursivă este blamabilă, atunci aplicarea teoriei lui Morris ar duce la concluzia că trebuie să acceptăm să facem doar discursuri ineficiente, pentru a nu încălca principiile moralei. Or, cu o astfel de concluzie nu putem fi de acord: performativitatea discursivă nu are a se înfrunta cu principiile moralei. Prin urmare, se simte nevoia nuanțării abordărilor, nevoia structurării pozițiilor față de conceptul de „manipulare”, păstrând cele două direcții de evaluare: a instrumentului și a scopului utilizării acestuia. Cele două planuri ale discuției nu se confundă. Se pot, însă, considera combinații ale analizelor, pentru a stabili când avem de-a face cu o manipulare reușită, dar făcută într-un scop imoral, când avem de-a face cu o

manipulare nereușită și deci scopul – de orice natură ar fi el – rămîne neatins și, în fine, cînd avem de-a face cu o manipulare reușită prin care s-a urmărit și s-a atins un scop moral. Lucrurile ar putea să arate ca în tabelul de mai jos, unde avem și posibilitatea unor evaluări mai complexe, în care să intre în discuție locurile de intersecție ale axelor propuse de tabel.

Eficiență și Adecvare	Bună	Rea
Moralitatea scopului		
Bun (scop moral)	+ +	+ -
Rău (scop imoral)	- +	- -

Există manipulare bună și manipulare rea, dar nu din punct de vedere moral, așa cum se discută în lucrările dedicate temei, ci din punctul de vedere al eficienței acțiunii discursive. Fiind un instrument, manipularea nu poate fi discutată în termenii eticii și ai moralei. Ca orice instrument, ea este amorală. Ea poate fi, însă, bună (adică adecvată realizării intenției vorbitorului și eficientă) sau rea (adică neadecvată realizării intenției vorbitorului și ineficientă). Din punct de vedere moral, poate fi discutat doar scopul urmărit prin acțiunea de manipulare discursivă.

Am văzut că utilizarea anumitor tipuri de discurs poate fi semnul strădaniei vorbitorului de a fi eficient, de a-și atinge scopul prin acțiune discursivă și am văzut că acest efort nu trebuie confundat cu manipularea, aceasta din urmă putînd fi remarcată sau nu, în funcție de alte date din descrierea secvenței discursive (destinatarul este sau nu conștient de faptul că este ținta unei acțiuni de influențare). Am putut vedea și cum funcționează discursul manipulator prin preferința pentru utilizarea secundară, considerată mai eficientă decît cea primară a discursurilor. Care este însă mecanismul a cărui funcționare ne transformă în victime ale manipulării? Cum cădem pradă manipulării? Unde stau ascunse capcanele care îi transformă pe receptorii de discursuri în victime ale manipulării?

La această întrebare, cei mai mulți răspund arătînd cu degetul către vorbitor și explicînd că există tehnici și stratageme folosite de vorbitori pentru a-și păcăli auditorul: alegerea evenimentelor pe care să le prezinte (asta însemnînd, desigur, trecerea sub tăcere a altora), ordinea în care aleg să prezinte informațiile, locul și momentul în care aleg să producă discursul, sursa la care fac referire, persoanele de sprijin la care se face trimitere în argumentare (acolo unde este argumentare prin autoritate, mai ales); apoi, sînt „capcanele” de limbaj care sînt incriminate: se vorbește despre utilizarea cu bună știință și cu rea credință a unor termeni care spun mai mult decît denotază, se critică stilul – adesea considerat inadecvat – al cîte unui vorbitor, se critică chiar utilizarea unor termeni din limbă mai rar întîlniți, făcută cu scopul de a răspîndi confuzie atunci cînd, de fapt, lumea așteaptă clarificări etc. O întregă strategie axată pe utilizarea sofismelor sau pe utilizarea secundară a semnelor discursive. Ceea ce se urmărește este întotdeauna influențarea auditor(i)ului într-un

fel care să nu-i permită acestuia să-și dea seama că este supus influențării.

Dacă, însă, am privi lucrurile și din perspectiva disonanței cognitive, și din cea a apetenței personale pentru un anumit tip de informație sau chiar a intertextului cultural personal al fiecăruia dintre noi, am găsi destule motive să tragem concluzia că cele mai „funcționale” capcane stau în noi, în destinatari, și astfel ne fac victime ale propriei noastre construcții mentale și afective. Noi nu citim/auzim discursuri, ci interpretăm lumea din jurul nostru, incluzând aici și producțiile discursive din universul în care trăim. Nimeni nu ne pune senzori în cap, le avem deja acolo și discursurile care ne sînt adresate numai cît le trezesc la viață și, eventual, le leagă între ele, adesea în moduri dintre cele mai surprinzătoare. Dacă ceva nu ne mulțumește, este pentru că „picăm” în capcanele pe care tot noi ni le-am întins, în mod inconștient, poate, de cele mai multe ori.

Dacă suntem public, ne vom „trezi” pur și simplu că ne place cutare discurs și mai ales ne place cum vorbește/scrie cutare autor de discurs. Ori că ne place cutare vorbitor, că parcă ne pune în cuvinte ceea ce demult gândeam și noi, dar nu reușeam să ne exprimăm chiar așa de legat. Sau ne place cutare lectură, că ne bucură sufletul (nu ca altele, care...) și se ocupă exact de ceea ce am vrea noi să se ocupe. Ne putem trezi bunăoară că ne place o construcție argumentativă, surprinzătoare prin insolitul argumentelor, prin logica ușor de urmărit a demersului, după cum poate să ne seducă frumusețea unei demonstrații – chiar din matematică! – pentru că soluția aleasă este de o noutate absolută și de o eleganță impecabilă. Aceste situații pot fi considerate ideale, pentru că întîlnirea dintre enunțiator și destinatar s-a produs, iar efectul este cel sperat de cel dintîi.

Chestiunea poate fi privită și din perspectiva enunțiatorului și, deci, a adecvării discursului la auditor(i)ul său. Va exista întotdeauna un public pentru orice discurs și nu vom avea niciodată parte de „marele public”, pentru nici un discurs. Altfel spus, orice discurs își are publicul său. Ba chiar putem spune că fiecare discurs își construiește un public al său. Ca vorbitori, adică inițiatori de instanțe discursive, este de mare importanță să ne putem reprezenta *a priori* publicul și, astfel, să articulăm pentru el un discurs care să concorde cu așteptările lui, cu asumțiile lui cognitive, cu dorințele lui și cu reprezentările lui despre lume și despre viață. Dacă nu procedăm așa, riscăm să ratăm „întâlnirea” cu publicul vizat.

Iată și un exemplu din lumea consumului de produse mass-media. La un moment dat, un slogan prin care o revistă își contura publicul suna astfel: „Cititorii noștri sunt mai deștepți decât ai lor”. Echipa de la *Cațavencu* i-a găsit deștepți pe cei mai mulți și i-a motivat și pe alții – mulți! – să devină deștepți (sau măcar să se prefacă, dar, din punct de vedere tiraj, „a fi”, în descrierea publicului, e totuna cu „a părea”). Devenise măcar „de bon ton” să te arăți cititor de *Academie*: probai astfel și capacități intelectuale respectabile, și simț al umorului, dar și porniri sănătoase de combatere a corupției și a imoralității din societate. Ca cititori ai *Academiei Cațavencu*, ne făceam nouă un bine și le făceam și lor un bine, cumpărând revista.

Este evident că trebuie să existe tehnici și instrumente de apreciere a gustului publicului avut în vedere și mai trebuie să existe și o preocupare de a se acorda cu cei aleși drept public. Să încercăm în cele ce urmează să creionăm o posibilă imagine a stării de lucruri. Așadar, vom încerca să vedem cum funcționează contractul de lectură dintre diverse produse discursive și publicurile lor, plecând, de data aceasta, nu de la definiția

contractului de lectură (cf. Eliseo Verón), ci de la definirea *contractului* ca relație instituită⁸⁷, în cadrul căreia beneficiarul unei tranzacții participă activ la stabilirea termenilor tranzacției respective. Aplicând concluziile acestei discuții la funcționarea mass-mediei vom avea o posibilă explicație pentru modul în care ea există ca instituție de formare mentală (vezi *supra*); aplicându-le la funcționarea școlii, găsim explicații pentru existența ei ca instituție socială de formare mentală și la fel și pentru familie sau biserică (vezi *supra*).

Pentru stabilirea unghiului de abordare, propun să ne plasăm într-o perspectivă behavioristă și să luăm în atenție comportamentele indivizilor și ale grupurilor. Mai exact, să încercăm să vedem ce sînt comportamentele de apropiere și cele de evitare, ce atitudini (pe care individul le are la nivelul conștient sau în subconștient) stau la baza comportamentelor și cît control poate omul avea asupra lor.

Din această perspectivă, se poate constata că orice individ funcționează ca un organism supus unui ansamblu de forțe (endogene sau exogene). Aceste forțe creează nevoi, care, la rîndul lor, produc o serie de tensiuni, iar acestea produc comportamente⁸⁸. Dacă forțele despre care este vorba mai sus sînt presiuni din mediu ori se află în legătură cu istoria subiectului și cu implicarea acestuia într-o situație dată, înțelegem că ele pot fi pozitive sau negative. Cele pozitive vor antrena comportamente de apropiere,

⁸⁷ A se vedea, pe această temă: Yves Jeanneret & Valérie Patrin-Leclère, „La métaphore du contrat”, in *HERMÈS*, nr. 38, 2004, pp. 133-140, unde ni se spune, între altele, că a vorbi despre contract înseamnă a gândi comunicarea în termeni de instituție socială.

⁸⁸ K. Lewin, *Psychologie dynamique: les relations humaines*, Paris, PUF, 1959, apud Jean-Claude Abric, *Psihologia comunicării. Teorii și metode*, Iași, Polirom, 2002, pp. 16-17.

iar cele negative vor determina comportamente de evitare. Cercetătorii vorbesc despre nevoia de a face demersuri menite să pună în lumină motivațiile reale ale comportamentelor indivizilor. Prin analiză, se caută răspuns la cele două întrebări care se impun natural: (1) ce încearcă individul să-și apropie?; (2) ce încearcă individul să evite?

Această discuție se va derula în jurul unei evidențe: nu există, la individul uman, nevoia de informație, ca nevoie manifestată direct! Există, în schimb, nevoia de siguranță și celelalte nevoi cunoscute (a se revedea piramida lui Maslow!) și abia această nevoie/aceste nevoi se rezolvă adesea prin informare, care are, deci, rol de instrument. Atunci, apare o nouă problemă: cui, când și ce fel de informație îi este necesară? Aici, răspunsul ar ține de corecta reprezentare a publicului ales drept țintă și de caracteristicile acestui public. Am putea să ne mai întrebăm și de ce funcționează în fiecare dintre noi filtre naturale și mecanisme de selectare a informației. Răspunsul la această întrebare este simplu: este o manieră prin care organismul se protejează, adesea inconștient.

Pentru a înțelege cum funcționează creierul nostru, ne vom raporta la ceea ce spun psihologii și cercetătorii în științele cognitive. Se pare că gândim prin asocieri și prin categorizări. Sub influența mediului cultural în care își duce existența, individul uman preia o serie de asocieri gata făcute, iar pe altele le realizează singur, grație acumulărilor cognitive de pe parcursul vieții. Pe de altă parte, prin limbaj, individul are o aprehensiune categorială a lumii din jurul său. Acționând ca un structurant, limbajul așează lucrurile lumii înconjurătoare în categorii ierarhizate. Cu aceste categorii va lucra creierul nostru și va lucra sub presiunea asocierilor deja existente pentru a degaja alte și alte asocieri

posibile. Această activitate este de durată și are drept rezultat modele de gândire și de expresie. Ca membri ai comunității, oamenii participă și la construirea unor modele comune de gândire și de expresie, în care se regăsește experiența lor comună, dar se regăsesc și modelele rezistente în timp, pe care le-au preluat din tradiție: stereotipurile de gândire și prejudecățile.

Asocierile implicite sau „scurtături ale gândirii”. Ar fi acesta un bun moment pentru a aduce în discuție și alte mecanisme puse la dispoziție de subconștient și care funcționează tot pentru autoprotecție. Acestea sunt simplificările din zona subconștientului în ceea ce privește elementele cu care operăm în raționamentele și mai ales în inferențele⁸⁹ pe care le facem tot timpul. Cum gândim prin asocieri, subconștientul ne ține la dispoziție tot felul de scurtături, cum sunt asocierile implicite⁹⁰ și stereotipurile de gândire. Acest imens computer care este subconștientul nostru prelucrează date preluate din experiențele pe care le-am avut, de la oamenii pe care i-am întâlnit, din lecțiile pe care le-am învățat, din cărțile pe care le-am citit, din filmele pe care le-am văzut etc. și formează o opinie. Ceea ce este șocant, este aceea că atitudinile din subconștient pot fi radical diferite față de valorile declarate conștient⁹¹. Asocierile automate de la nivelul subconștientului sînt imediate și ies la suprafață înainte să avem timp să gândim⁹². Putem manifesta atitudini controlate, dar efortul de a le/a ne

⁸⁹ A se vedea, pe această temă, Dan Sperber, *How do we communicate?*, în pagina www.dan.sperber.fr

⁹⁰ Cf. și Malcolm Gladwell, *Blink. The power of thinking without thinking*, N.Y., Boston, Back Bay Books, Little, Brown and Company, 2005, unde găsim și sugestia de a face un exercițiu online, susținut de un server de la Harvard, la adresa www.implicit.harvard.edu.

⁹¹ cf. Malcolm Gladwell, op. cit.

⁹² De unde și subtitlul cărții lui M. Gladwell, *The power of thinking without thinking*.

controla este mai mare atunci cînd distanța dintre atitudinile conștiente și cele din subconștient este mai mare.

Asocierile implicite vorbesc despre faptul că facem mai ușor asocieri între perechi de idei care sînt deja în relație în mintea noastră, decît între perechi de idei care nu ne sînt familiare. Și asta nu e tot: asocierile acestea „naturale” determină atitudini, adică orientări către anumite comportamente. Dar, atitudinile nu sînt doar inconștiente, ci, de fapt, ne manifestăm ca ființe raționale și educate, ceea ce face ca, la nivelul interacțiunilor comunicaționale să aducem ex-presia valorilor noastre declarate, a ceea ce alegem să fim și să credem.

Stereotipuri și prejudecăți. Stereotipurile și prejudecățile merită, și ele, o prezentare mai detaliată, pentru ca să înțelegem ce loc au în interacțiunile sociale de tip comunicațional. Prezentarea pleacă de la lucrarea *Is stereotyping an inevitable part of human nature?*, de Anja Hildenbrand⁹³. Din perspectivă cognitivă, se pare că stereotipul este inevitabil, el făcînd parte din natura umană. În general, stereotipul poate fi definit drept „[...] credințe despre persoane care sînt membre ale unui grup”, cu precizarea că, în majoritatea cazurilor, este vorba despre credințe negative⁹⁴. Așadar, punctul-cheie al teoriei cognitive este următorul: percepțiile oamenilor despre alți oameni sînt formate de un mecanism din creier cu un oarecare parcurs oblic, pe o scurtătură. Pe baza acestor parcursuri oblice, se produc stereotipuri și prejudecăți, care nu sînt influențate de socializare, de probleme

⁹³ <http://www.grin.com/en/fulltext/pss/3110.html>

⁹⁴ P. B. Smith, M. H. Bond, *Social Psychology Across Cultures*. London, Prentice Hall Europe, 1984.

psihologice personale sau de conflicte între grupuri⁹⁵. Singura cale pentru a schimba sau a reduce stereotipuri ar fi să „închizi” mecanismul cognitiv responsabil de crearea lor. Asta s-ar putea realiza prin schimbarea etichetelor categoriilor, reducând caracteristica excepțională stimulantă ori supradimensionând alte caracteristici. Uneori, stereotipurile se dezvoltă din cauză că grupul extern („victima”) nu face parte din viața cotidiană a grupului intern (cel care judecă) și, deci, există prea puține date pentru a susține teze care s-au instalat ca atare. O apropiere a grupurilor, crearea posibilității de cunoaștere reciprocă ar putea fi soluții pentru eliminarea (în timp! a) respectivelor stereotipuri. Un alt aspect al teoriei cognitiviste este acela că oamenii țin minte mai ușor informația conformă cu stereotipurile decât pe cea care nu se potrivește cu expectanțele lor stereotipice. Aceasta duce la o mai mare rezistență a stereotipurilor și, prin aceste procese, stereotipurile pot crea propriile lor dovezi de susținere, făcându-le și mai rezistente la schimbare⁹⁶. Aceasta ar fi viziunea “radicală” din cognitivism. Există și o viziune moderată, conform căreia este o diferență între a cunoaște stereotipuri și a crede în ele. Or, aceasta face ca utilizarea lor să fie controlabilă. Cu această teorie, responsabilitatea pentru cum gândim și cum ne comportăm este recunoscută ca determinantă. Oamenii își dau seama de conflictul interior căruia îi sunt pradă și de prejudecățile cărora ar putea să le cadă pradă și le evită dintr-un sentiment de vină. Persoanele pot să fie cu sau fără prejudecăți, adică perfect ambivalente în fundul ființei lor – animate și de simpatie, și de ostilitate – dar în expresie să o afirme numai pe aceea care nu-i va face să se simtă vinovați.

⁹⁵ S. E. Taylor, L. A. Peplau and D. O. Sears, *Social Psychology*, New Jersey, Prentice Hall, 1994.

⁹⁶ Cf. D. L. Hamilton, & J. W. Sherman, *Stereotypes*, in R. S. Wyer & T. K. Srull (Eds.), *Handbook of social cognition* (Vol. 2, pp. 1–68). Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1994.

Raportînd aceste lucruri la chestiunea manipulării prin discurs, vedem că radicalii pot fi manipulați mai lesne, pe cînd moderații sînt mai rezistenți, avînd mereu controlul asupra propriilor lor preconstrucții cognitive și asupra comportamentului lor social.

Aceasta nu este singura perspectivă asupra chestiunii stereotipurilor și a utilizării lor. Mai avem de privit și la perspectiva discursivă. Teoreticienii discursului – asemenea fracțiunii moderate din tabăra cognitiștilor – resping ideea că tot ce am putea noi face cu creierul nostru este să categorizăm informație. Dacă ar fi așa – spun ei – oamenii n-ar asuma nici o responsabilitate pentru gîndirea cu prejudecăți bazată pe stereotipuri. O dificultate a teoriei cognitiviste ar fi aceea că, dacă nevoia de a categoriza este naturală, atunci trebuie să existe și o tendință contrară, aceea de a particulariza informația categorizată și de a face excepții⁹⁷. Mai avem și perspectiva retorică pentru a studia aspectele argumentative ale discursului. În cadrul acestei perspective, sunt analizate frazele de fiecare zi, în care oamenii se justifică față de critici și chiar față de criticile pe care și le fac ei înșiși⁹⁸. Prejudecata este menționată în vorbire și oamenii știu că nu este bine să ai prejudecăți. Acest lucru dovedește că prejudecata nu este pur și simplu un concept tehnic care poate fi întîlnit în scrierile psihologilor, ci un concept care este utilizat în discursul cotidian. Se mai pot găsi și alte probe în sprijinul ideii că lucrăm cu stereotipuri mereu, deși nu se poate susține că a existat o normă socială a conștiinței privind prejudecățile în toate culturile și în toate timpurile. În viața noastră, stereotipurile funcționează ca o presiune socială, formînd o parte din credința cognitivă a individului. De remarcat, faptul că, în culturile de tip european

⁹⁷ Cf. M. Billig, „Categorization and Particularization”, in W. B. Gudykunst and Y. Y. Kim (eds.), *Readings on Communicating with Strangers*. New York and London, McGraw-Hill, pp 56-66.

⁹⁸ Cf. M. Billig, *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*, London, Sage, 1991.

(europeană și nord-americană, dar și din alte zone ale lumii, cum ar fi Australia și Noua Zeelandă) poate fi găsită o conștiință generală a vinovăției în legătură cu stereotipurile și cu prejudecata, ceea ce antrenează o componentă educațională (de formare mentală!) menită să-l aducă pe individ la faza la care reușește să-și înfrîneze raportarea comportamentului la aceste elemente.

Putem deci spune că aceste două teorii despre stereotipuri sînt în opoziție. Pe de o parte, avem individul uman, controlat de acțiunile inconștiente ale creierului. Pe de altă parte, oamenii sunt responsabili pentru comportamentul lor, pentru că pot să-l controleze singuri. S-ar putea ca, în realitate, utilizarea stereotipurilor să se găsească undeva între aceste două viziuni. S-a dovedit prin studii că oamenii adesea gîndesc în categorii (gîndire discriminatoare). Aceasta implică faptul că ei îi vor măsura întotdeauna pe ceilalți în vreun fel care simplifică gîndirea. Totuși, în mințile noastre, există posibilități de a evita gîndirea discriminatoare, dar modificările comportamentale nu înseamnă modificări ale mentalității. Comportamentul poate fi ținut sub control. Mentalitățile, însă, au o inerție fantastică și e nevoie de insistență întinsă pe generații pînă să se constate modificări în acest plan. Ele rămîn, de altfel, elemente de sprijin în orice acțiune de manipulare discursivă, tocmai pentru că individul nu se poate detașa de propriile sale mentalități, într-un fel de autoexaminare, de autopsie, ca să-și dea seama de erorile de gîndire la care ele, mentalitățile, îl expun.

Rămîne în discuție problema securității individului, aceea care se realizează și prin informare, cu completarea că ea se face în spiritul protecției propriei persoane prin filtrarea și selectarea informației. Aici intervine în discuție și disonanța cognitivă, pe care o vom defini ca fiind inconfortul psihologic dat de contradicția dintre informația deținută și informația nouă. Disonanța cognitivă este un aspect important al motivației umane, dar, în același timp, este și un important mijloc de autoapărare. Modalitatea prin care mecanismele inconștiente de apărare pot

oferi motivații puternice pentru comportamentul uman a fost deja discutată (vezi *supra*). Ceea ce ne interesează aici este modul în care funcționează efectiv creierul nostru în contact cu imensul val de informații cărui trebuie să-i facă față permanent. Facem din nou recurs la psihologia comunicării, așa cum este ea discutată în cartea lui Jean-Claude Abric.

Aflăm de acolo că, în cazul în care o informație – receptată sau care trebuie transmisă – amenință să perturbe echilibrul intern al individului, asistăm la apariția unor mecanisme de menținere/restabilire a echilibrului. Adică vom constata că individul aflat într-o astfel de situație va trece la organizarea informației în așa fel încât aceasta să corespundă structurii sale atitudinale anterioare. Orice informație care nu corespunde propriului sistem de valori, de norme și de relații acceptate, amenințând sistemul de atitudini și chiar concepția despre lume a individului, va declanșa aproape automat un mecanism de apărare⁹⁹. Mai aflăm că fenomenele care se produc pot fi de mai multe feluri: scotomizarea (sau eliminarea unei informații incomode – pur și simplu reușești să nu auzi ceea ce te-ar deranja și, atenție!, o faci absolut inconștient!); memorarea selectivă (uitarea informației nedorite aproape instantaneu, la receptare); interpretarea defensivă (acționează pe nivelul semantic și constă în a atribui o semnificație convenabilă celor înregistrate, alta decât cea realmente transportată de mesaj); negarea autorității sursei (funcționare analogă cu cea a sofismului *ad personam*: individul încearcă să devalorizeze informația incomodă punând la îndoială competența sursei – „ce știe ăsta?!” – sau autoritatea ei – „cine e ăsta să-mi vorbească despre așa ceva?!” – sau, încă, buna-credință a sursei – „ăsta o fi vrînd să și cred ce-mi zice el!”).

Funcționează aceste „scuturi” fără greș, în toate cazurile? Desigur, nu. Rămîn breșe în apărare și de aceea nu suntem

⁹⁹ cf. op. cit., p. 18.

infaibili, ca destinatari ai mesajelor. Este suficient să avem o percepție supravvalorizantă despre interlocutor și-i dăm posibilitatea să ne manevreze cum vrea (ceea ce ar fi echivalent cu manipularea). Mai ales atunci când sîntem pradă unui sentiment de culpă, avem tendința de a supralicita în exprimarea atitudinii alese rațional, adică avem un comportament care trădează conflictul intern pe care am vrea să-l mascăm, acela dintre subconștient și conștient, ceea ce e mai rău, poate, decît a lăsa să se vadă ce ne dictează subconștientul.

Am putea trage, din cele de mai sus, concluzia că sîntem – ca ținte ale discursurilor și, mai ales, ale discursurilor manipulative – mai degrabă victime ale propriei noastre imperfecțiuni, decît ale lor. Modul nostru de a raționa – care cuprinde și „gîndirea fără gîndire” – ca și dorința noastră de a ni se face pe plac ne oferă drept pradă speculațiilor oricui are tendința de a face așa ceva. Și nici nu ne dăm seama de asta!...

Fie că este vorba despre jurnaliști, sau alte categorii de autori de discurs public, fie că e vorba despre personajele care ne înconjoară în existența noastră cotidiană, noi, receptorii de discursuri, ne cerem rația de păcăleală zilnică. Doar ei trebuie să vrea, că noi vrem. Și-apoi, să nu uităm perspectiva din care am dezvoltat acest capitol: de fapt, nu protecția pe care fiecare individ și-o asigură ne interesează, ci breșele din zidul de apărare. Pe-acolo își fac drum discursurile, iar noi, publicul autorilor de discurs de toate tipurile, parcă-i invităm s-o facă. Breșele despre care vorbim sînt stereotipurile de gîndire, prejudecățile și disonanța cognitivă. Amestecate în gîndire, ele ne fac vulnerabili, iar mirosul de vulnerabil atrage prădătorii. De cele mai multe ori, nu este nici vina noastră, nici meritul lor: așa stau lucrurile!...

Iată, deci, că manipularea se „joacă” la ambele capete ale axei comunicării, stînd în intenția vorbitorului, dar găsind sprijin și în poziționarea auditor(i)ului. Sigur că vorbitorul își gîndește intervenția discursivă ținînd cont de (posibilele) stereotipuri și de

prejudecățile pe care le intuiește la interlocutor. Sigur că auditor(i)ul ajunge nu doar să refuteze idei care contravin asumpțiilor sale cognitive, dar ajunge chiar să nu perceapă ceea ce duce la o anvergură exagerată disonanța cognitivă. Ca în teoriile despre pradă și prădător, și în manipulare „pun umărul” ambii actori ai instanței comunicaționale.

III.Despre complexitatea problematicii comunicării

Pentru a scrie despre comunicare, este nevoie de curaj, pentru că scrii despre un domeniu dinamic, despre o realitate volatilă, despre un fenomen seducător și aceste caracteristici ale obiectului ales induc o stare de insecuritate euforică celui pornit la o asemenea întreprindere. Apoi, este ușor de constatat că nu s-a avansat foarte mult în înțelegerea acestui obiect de studiu, cu toate că s-au înregistrat eforturi mari, permanent, s-au antrenat în cercetare instrumente și metode din foarte multe câmpuri epistemologice și s-au atins și rezultate remarcabile. Mă văd mai degrabă înclinat să-i dau dreptate lui Bill Marsteller care, vorbind despre comunicare, îi mulțumea lui Dumnezeu că aceasta nu este o boală, pentru că, spunea Marsteller, știm atât de puține lucruri

despre ea¹⁰⁰. Și totuși, cu puțin curaj, se mai pot spune lucruri noi despre comunicare. În cazul meu, astfel de lucruri mi-au apărut ca necesare în discuții cu colegi specialiști în diverse științe ale comunicării și cu studenții mei, dar și în lecturi în care stăruiam simțind că și eu și autorii aveam nevoie de încă ceva sau de ceva mai clar decupat în cunoașterea domeniului. Nu este vorba doar despre terminologie, dar problematica legată de terminologia folosită în studiul comunicării va părea că ocupă cea mai mare parte a capitolului dedicat ei, comunicării.

III.1. Probleme de terminologie

Chestiunea terminologiei – mai ales în domenii în care abundă termeni din limbajul comun, dar cu înțelesuri aparte, specifice fiecărei științe – se sprijină pe înțelegeri pe care le fac între ei cei care evoluează în respectivele domenii științifice, pe consens. Fără aceste înțelegeri, înțelesurile vor fi mereu altele pentru termenii utilizați, iar consensul cu privire la noi pași făcuți în cunoașterea domeniului va fi greu de obținut sau va fi de conveniență (ceea ce este extrem de grav !). La rândul lor, înțelegerile se fac pe baza definiții detaliate a termenilor, cu evidențierea acelor elemente care le asigură specificitatea în câmpul epistemologic dat și cu precizarea elementelor care le disociază de sensul/sensurile din limbajul comun. Vom vedea mai departe că specialistul în comunicare nu acceptă (sau n-ar trebui să

¹⁰⁰ “Thank God, communication isn’t a disease, because we know so little about it.” Bill Marsteller, Former Chair & CEO, Marsteller, Inc. *Motto* la cursul de deschidere la disciplina Relații Publice, la American University, School of Communication, toamna lui 2009, profesor Rick Stack, la adresa: http://aladinrc.wrlc.org/bitstream/handle/1961/7527/COMM%20346-001%20Public%20Relations%20Case%20Studies_Rick%20Stack%286%29.pdf?sequence=1

accepte) drept valabile expresiile „X nu comunică” sau „X nu vrea să comunice” (expresii perfect acceptabile în discuția comună), pentru că el, specialistul, știe că orice am face nu putem să nu comunicăm și, deci, el va prefera să spună, în astfel de cazuri, „X ne lasă să înțelegem că nu vrea să ne vorbească” ori „X ne comunică faptul că nu vrea să intre în interacțiune comunicațională directă și explicită cu noi”. Cu totul altceva este să vorbim despre conceptul de *incomunicare*, lansat de Dominique Wolton: incomunicarea este, de fapt, imposibilitatea reducerii identităților în comunicare, adică vorbește despre acea condiție *sine qua non* a actului de comunicare care este existența alterității.

Nu este lucru sigur că va exista vreodată o limbă funcțională perfect pusă la punct pentru cercetarea în domenii precum *comunicarea* sau *discursul*. Este, însă, lucru cert că orice efort în sensul adoptării unei terminologii larg asumate va duce către o regularizare a domeniilor și la o sporită consistență a creațiilor cercetătorilor din aceste spații. Pe de altă parte, orice abdicare de la acuratețe în utilizarea termenilor face demersurile științifice greu de urmărit, greu de înțeles, greu de clasificat și chiar și mai greu de recomandat (direct, ca recomandare bibliografică, sau indirect, prin citare în altă lucrare). Uneori, se simte – mai degrabă decât se înțelege – că este ceva de reținut dintr-un text propus de către un autor, dar simțim mai acută nevoia de a-l „edita” pentru a-l aduce la un standard de expresie științifică cu care ne-au obișnuit autorii riguroși. În alte situații, se simte limba sursă dedesubtul textului tradus în limba noastră. E ca la palimpsest: citești și textul explicit prezent în pagina din fața ochilor, citești și un text întrezărit, aproape vizibil și el, și-ți dai seama că traducătorul s-a lăsat păcălit de capcane ale traducerii. Sînt, acestea, stări de lucruri pe care cu toții ni le dorim eliminate,

spre profitul cercetării în domeniul în care eforturile noastre se conjugă.

III.1.1. Înțelegeri și înțelesuri. Majoritatea cărților despre comunicare se deschid cu definirea conceptului. Unele chiar trec mai întâi în revistă câteva definiții consacrate, adăugînd, eventual, și cîte un model dintre cele mai discutate, totul în spiritul încadrării în cerințele științificității. Este cît se poate de firesc ca lucrurile să se petreacă astfel. Am făcut și eu același lucru și am constatat – în confruntarea cu studenții, cu colegii de breaslă și cu doctoranzi la examenele și referatele cărora am fost invitat în comisie – că persistă neclarități, se fac confuzii și se creează dificultăți în construirea discursurilor despre comunicare. Simt eu însumi, adesea, nevoia de a mă convinge că înțeleg corect obiectele cu care operez și relațiile dintre ele. Se cere, deci, o clarificare, dar, de data asta, limba română nu mai are cum să mă ajute (așa cum m-a ajutat în punerea în evidență a opoziției dintre comunicare și comunicație). În atare situație, voi proceda asemenea lui Eugeniu Coșeriu, care, într-o lucrare despre logică și limbaj¹⁰¹, pornea de la a semna că termenul *logică* trimite la patru înțelesuri diferite (Logica 1a, Logica 1b, Logica 2a, Logica 2b) și că este necesară această distincție pentru claritatea și consistența discursurilor științifice pe aceste teme. Așadar, voi iniția și voi introduce în circulație termenii *comunicare 1* și *comunicare 2*.

Pe primul, îl propun pentru a desemna fenomenul infinit și atotcuprinzător, cel în care ne facem, fiecare, apariția, în care ne ducem existența și la care participăm fie că vrem, fie că nu vem,

¹⁰¹ Eugenio Coșeriu, „Logique du langage et logique de la grammaire”, in *Actes du Colloque organisé par le Centre d'Analyse syntaxique de l'Université de Metz (7-8 novembre 1974)*, publiés par Jean David et Robert Martin, Metz, 1974, pp. 15-33.

fie că ne dăm seama, fie că o facem involuntar, și care nu se sfârșește când se sfârșește viața vreunuia dintre noi. Am putea să acceptăm să numim acest fenomen cu termenul scris *comunicare I* sau cu termenul scris cu majusculă (*Comunicare*). Astfel, Comunicarea este vastul, necuprinsul fenomen în care trăim și care ne trăiește, la care participăm și care face parte din noi. Reluând o lectură din Dan Sperber¹⁰², reținem ideea capacității minții oricărei ființe umane de a și-i reprezenta pe semenii nu ca pe niște corpuri în mișcare, ci ca pe niște alte minți și, de aici, posibilitatea metareprezentărilor (și a meta-metareprezentărilor etc.). Or, simplul fapt că individul devine conștient de prezența alterității (la care se raportează permanent) îl pune în comunicare cu ceilalți. Faptul că o persoană instruită, dintr-o cultură mai evoluată (în sensul dat de culturile de tip european termenului de *evoluat*, în astfel de cazuri) se raportează (cumva, nu în mod practic, evident, explicit) la cei peste 7 miliarde de locuitori ai Terrei, iar o persoană dintr-o cultură mai puțin deschisă (cum ar fi un membru al vreunui trib izolat din Amazonia) se raportează la un număr restrâns de indivizi (membrii tribului său și, eventual, membrii vreunui trib vecin) nu are relevanță pentru ideea pe care o susțin: a lua cunoștință/a deveni conștient de existența celorlalți înseamnă a intra în comunicare cu ei, prin mecanismul reprezentărilor și al metareprezentărilor. Socotind, așadar, zig-zag-ul reprezentare/metareprezentare/meta-metareprezentare etc., înțelegem că nici nu se poate stabili un început al fenomenului și nici nu putem crede că un astfel de fenomen preocupă spiritul omului comun. Vorbim deci despre un sens care-i preocupă doar

¹⁰² Dan Sperber, "How do we communicate?" in John Brockman & Katinka Matson (eds) *How things are: A science toolkit for the mind*. New York : Morrow, 1995. 191-199

pe specialiști. De aceea, cînd se vorbește despre comunicare, se are în vedere ceea ce eu propun să numim *comunicare 2*. Fenomenul infinit și atotcuprinzător nu cade sub directa cunoaștere a oamenilor. Nimeni nu-și pune problema aceasta și totuși toată lumea vorbește despre comunicare. *Comunicarea 2* (sau, simplu, *comunicarea*, fără majusculă) este, de fapt, aspectul discret al comunicării, instanța de comunicare, evenimentul, activitatea voluntară, acțiunea conștientă de a interacționa cu alteritatea¹⁰³. Fie că este verbală sau nonverbală, fie că este explicită sau implicită, interacțiunea comunicațională este punctuală, contextuală, reperabilă (chiar și de un nespecialist), descriabilă. Putem spune că, de exemplu, „X îi spune P lui Y” sau că „X îl lasă pe Y să înțeleagă P din comportamentul său nonverbal”. Doar specialistul ajunge, însă, să-și pună problema justității reprezentării pe care X o are despre Y, cînd îi spune P. Dacă adecvarea discursului P pentru Y și pentru situația de comunicare respectivă nu este optimă, specialistul își poate da seama că X nu l-a „interpretat” corect pe Y și, din acest motiv, a ratat atingerea scopului comunicării. Comunicare, oricum, a fost, numai că finalitatea a fost ratată: Y nu a înțeles/a înțeles greșit ce voia X de la el atunci cînd i-a spus P.

Specialistul mai știe că nu se poate preciza cine a început comunicarea din care face parte secvența comunicațională „X îi spune P lui Y”. X i-a pregătit lui Y discursul P, pentru că Y l-a

¹⁰³ Cînd spun „voluntar” sau „conștient”, nu mă refer doar la cel care trimite mesajul, ci îl am în vedere și pe receptor (sau interlocutor, pentru a stabili echilibrul între cele două poziții ale participanților la interacțiune): dacă receptorul declară ca a sesizat sosirea unui mesaj de la celălalt, atunci comunicarea poate fi considerată involuntară din punctul de vedere al emițătorului, dar va fi voluntară și conștientă din punctul de vedere al interlocutorului acestuia. Cînd spuneam despre comunicare că are la bază atitudini intenționale și implică ideea de schimb (Stoica 2004), îi aveam în vedere pe ambii participanți, în egală măsură.

lăsat să înțeleagă (i-a transmis) că este capabil să decodeze P, iar Y i-a transmis lui X că poate să înțeleagă ce va fi să-i spună acesta pentru că și X i-a transmis lui Y că ar avea ceva de spus și că îl consideră un partener valabil pentru o intervenție comunicațională. Cine a fost primul? Unde începe comunicare? Aici, *comunicarea 2* se dovedește a fi doar o secvență detașabilă din *comunicarea 1*. Din acel continuum pe care e greu să-l descrii și să-l supui analizei, desprindem secvențe de *comunicare 2*, numite *instanțieri comunicaționale* sau *instanțe de comunicare*. Pe acestea le degajăm din continuum și le cercetăm. Despre ele putem discuta și despre ele pot discuta și nespecialiștii: ele sînt evidente; au prezență fizică, sînt reperabile și descriptibile, așa cum am mai spus.

De aceea, despre *Comunicare (comunicarea 1)*, voi continua să spun că este un proces continuu și dinamic, în vreme ce despre *comunicare (comunicarea 2)*, voi spune că avem de-a face cu un eveniment, cu o secvență (de lungime variabilă) detașată din acel continuum de mai sus și judecată în sine, ca avînd început și sfîrșit.

Iată, deci, că putem acum accepta și descrierea conform căreia:

Comunicarea este un proces continuu și dinamic (*comunicarea 1*),

dar și pe aceea conform căreia:

Comunicarea are la bază atitudini care sînt intenționale

și care implică ideea de schimb (*comunicarea 2*).

Rămîne valabilă și susținerea lui Watzlawick:

orice am face, nu putem să nu comunicăm,

după cum este perfect valabilă și definiția lui I. A. Richards¹⁰⁴:

comunicarea este un aspect *discret* al activității umane...

Gîndindu-se pe sine ca parte a umanității, individul se înscrie – cel mai adesea, involuntar – în fenomenul infinit al comunicării (*comunicarea 1* sau *Comunicarea*); plănindu-și o anumită intervenție, într-o anumită situație și față de un anumit interlocutor, individul are în vedere o anumită instanță de comunicare (*comunicarea 2* sau *comunicarea*). Desigur, celebra formulă de la Palo Alto, „orice ai face, nu poți să nu comunici”, privește *Comunicarea*, în vreme ce interacțiunile concrete cu limite clare (care se petrec într-un loc concret, într-un moment concret, între protagoniști concreți) țin de *comunicare*, de instanțiere. Despre aceasta din urmă se tratează cel mai adesea în studiile din domeniul științelor comunicării. De aceea vorbim despre interlocutor/alocutor sau despre audiență/auditor/auditoriu, în fine, despre alteritate, de aceea ne interesează deicticele și, mai ales, de aceea întîmplările acestea care sînt discursurile sînt/ar trebui să fie tratate ca irepetabile. Tot la instanța de comunicare se referă cercetătorii atunci cînd fac clasificări ale comunicării. Din punctul de vedere al mijloacelor folosite, avem comunicare verbală și comunicare nonverbală; din punctul de vedere al dispozitivului comunicațional (cf. Pierre Lévy), avem comunicare intrapersonală, interpersonală, de grup și publică; din punctul de vedere al modului de a realiza contactul cu alteritatea, avem comunicare directă și comunicare mediată etc. Toate tipurile de comunicare menționate mai sus sînt tipuri de instanțe de comunicare, tipuri de activități discrete, moduri de interacțiune decelabile în cadrul relațiilor interumane. Fiind un fenomen infinit, unul și același,

¹⁰⁴ I. A. Richards, *Principii ale criticii literare*, București, Univers, 1974.

Comunicarea (sau comunicarea 1) nu suportă clasificări. El poate fi descris, dar, ca orice fenomen infinit, se comportă unitar, adică nu cunoaște împărțirea în clase.

III.1.2. Clasificări din domeniul comunicării. Reluând ultima parte a paragrafului anterior, constatăm că au fost trecute în revistă tipurile cele mai des întâlnite/prezentate/discutate de comunicare. În încercarea de a reduce numărul stereotipurilor de gândire (care, în lumea științelor, sînt deosebit de periculoase), îmi propun să iau în discuție clasificările amintite mai sus și să încerc să deslușesc ce anume poate rămîne așa cum s-a obișnuit lumea să spună și ce anume merită reconsiderat, sub lumina unor lămuriri suplimentare. Nu vor fi introduse noutăți excepționale, ci vor fi (re)aduse în discuție lucruri peste care privirea noastră a trecut cu oarecare indiferență atunci cînd ele au apărut pentru prima oară în scenă. Eforturi vor fi făcute și în sensul de a nu ignora cele stabilite în limitele unor domenii științifice atunci cînd demersul de cercetare se înscrie în spațiul unei alte științe (cum ar fi ignorarea – măcar aparentă – a diferențelor dintre culturi, cf. Hofstede, atunci cînd se trag concluzii (adesea, prea) generale privind expresia emoțiilor sau cînd se interpretează gesturi și elemente de mimică ori se fac aprecieri care țin de proxemică).

Verbal vs. nonverbal. Așa cum puțini oameni din domenii ale vizualului nu scapă nici o ocazie de a relua vestita formulă conform căreia „o imagine face cît o mie de cuvinte”, ajungem la o saturație din punctul de vedere al frecvenței cu care, în lucrări despre comunicare verbală și/sau nonverbală, se reia o ciudată statistică a unui cercetător, care zice nici mai mult nici mai puțin decît că, în comunicarea umană, doar 7% ar fi verbal, restul fiind nonverbal (55%) și paraverbal (38%). Cîteva observații ne vor ajuta să vedem ce nu stă în picioare la această statistică.

Nonverbalul. Aș începe cu exemple din creații de ficțiune sau referiri la artiști excepționali, cu o înțelegere particulară a forței artei lor. Într-un film, un personaj povestește despre un prieten trompetist care, întrebat cum de face o muzică atât de încântătoare, răspunde că nu are ce să spună, pentru că “a vorbi despre muzică e ca și cum ai dansa despre arhitectură”. Impresia pe care mi-a lăsat-o această replică este că artele din afara verbalului se bazează pe moduri de expresie proprii, care nu se pot nici traduce, nici transfera altor domenii ale creației. Am ascultat, după un timp, un interviu cu Maia Plisetskaja, faimoasa balerină din Rusia. Ea spunea că nu crede că poate exista ceva pe lume ce ea să nu poată exprima prin dans. Eram confuz: era contrazisă aserțiunea din replica din film și mi se propunea un fel de înțelegere a fenomenului comunicării, unde părea să existe un teritoriu de confluență, un loc al interferenței modurilor de expresie, o “convergență media” *avant la lettre*, ca în celebra *Correspondences* a lui Baudelaire (unde “Les parfums, les couleurs et les sons se répondent”). Am decis să mă plasez neutru, echidistant față de cele două poziții și să caut în literatura științifică explicații.

Mai întâi, avem de precizat că mintea noastră lucrează cu concepte, ale căror „suporturi” semantice sînt termenii din limbă. Raționăm făcînd operații cu concepte, deci lucrînd cu noțiunile care identifică aceste concepte. Nu degeaba scria Mario Bunge, în *Tratatul* său de fundamente ale filosofiei¹⁰⁵, că trebuie să se facă distincția dintre obiectele dintr-o clasă A (termen, literă pentru predicat, propoziție lingvistică) și obiectele dintr-o clasă B (concept, predicat, propoziție logică). Autorul invocă aici vede

¹⁰⁵ Mario Bunge, *Treatise on Basic Philosophy*, Dordrecht; Boston, D. Reidel Publ. Co., 1974, vol. 1-3 (Vol. 1: *Semantics: Sense and Reference*).

semnul (ca obiect fizic și ca eventual denotat fizic) drept diferit de ceea ce se găsește dincolo de el, adică sensul, înțelesul semnului. Semnul intră în relații fizice (de tipul: de 2 ori 3 =33) sau în relații nonfizice, cum ar fi cele logice (de tipul: de 2 ori 3=6). La Mario Bunge, schema ontologică de bază propune o viziune pe două paliere asupra obiectului: factual (cu rafinarea pe extralingvistic și lingvistic) și conceptual (unde regăsim conceptul, schema propozițională și corpul conceptual, drept constructe). Desemnarea, în aceste condiții, aduce în discuție chestiunea numelor, care sînt acei termeni dintr-un limbaj care desemnează obiecte. Numai că, într-un limbaj conceptual (adică un limbaj care desemnează constructe în loc de fapte, sentimente etc.), toate numele desemnează constructe¹⁰⁶. Propozițiile, mai aflăm din *Tratatul* la care fac referință, nu sînt obiecte fizice; ele nu au realitate în afara proceselor din creier (tot așa cum mișcarea nu este independentă de faptul de a mișca obiecte).

De aceea este valabilă aserțiunea conform căreia nu există gîndire fără limbaj (vorbim aici, desigur, despre limbajul verbal). Nonverbalul funcționează, deci, pentru că, la receptare, ne traducem în verbal ceea ce am captat sub formă de nonverbal. Această traducere se face cu o viteză extrem de mare, încît pare să fie făcută instantaneu. În plus, ea se face involuntar, deci este insesizabilă chiar și pentru cel care o face. Îl văd, de exemplu, pe X venit să-mi facă o vizită și constat că și-a pus costum, cravată și s-a dat cu un parfum de calitate: înțeleg imediat că, deși nu ne înțeleseserăm asupra tipului de vizită, el a decis să fie una protocolară, drept care mă voi strădui să pară că și eu vedeam lucrurile în același fel. Cum de am înțeles ce mi-a comunicat X prin ținuta pe care a ales-o? Cum de m-am hotărît să adopt o altă

¹⁰⁶ Idem, v. 1, p. 21.

strategie decât cea pe care o alesesem (să spunem că-mi programasem să am cu X o întrevvedere informală)? Am perceput (vizual și olfactiv) mesajul transmis de X prin nonverbal, l-am tradus instantaneu în verbal și restul s-a petrecut în consecință. De fapt, în exemplul ales, nu trebuie să conteze decizia pe care am luat-o (puteam foarte bine să-l pun într-o situație stânjenitoare, tratându-l într-o cheie informală, pentru a-l face să se simtă împovărat de costum și de cravată). Ceea ce este important aici este faptul că am perceput, am decodat, am asimilat informația și am trecut la raționamente și judecăți. Or, toate acestea se fac pe bază de limbaj verbal. Așadar, statistica aceea cu 7% trebuie reinterpretată: probabil că în doar 7% din cazuri comunicarea se face direct și explicit în limbaj verbal (dar și statistica asta rămâne discutabilă), iar în rest ea se face pe baza altor coduri și mijloace, pentru a fi ulterior tradusă în limbaj verbal și înțeleasă (adică, pentru a-și atinge scopul). Prin această mică amendare a viziunii despre raportul verbal/nonverbal am vrut să clarific o stare de lucruri care risca să rămână camuflată și să producă unele confuzii celor care ar vrea să înțeleagă în profunzime și cu claritate cum funcționează mintea noastră în comunicare¹⁰⁷. Întotdeauna mi s-a părut nenaturală separarea netă care se practică în majoritatea studiilor despre comunicare. Nu mi se pare doar nenaturală, dar și imposibil de operat, așa că m-am situat mereu la distanță de cei care reușeau astfel de separări precise. Îmbrățișez, pe de o parte, teoriile cunoscute despre rolurile nonverbalului, dar sînt rezervat, pe de altă parte, dinaintea împărțirii stricte în verbal și nonverbal și am explicat mai sus de ce.

¹⁰⁷ După o seamă de lecturi (între care, Raffman, 1993), după ce l-am auzit pe celebrul Leonard Bernstein spunîndu-le elevilor săi că muzica nu înseamnă nimic și după reflecții personale, consider că doar muzica ar/putea avea un alt statut între formele nonverbalului. Probabil, voi reveni asupra acestei teme, în cercetări viitoare.

Nu se ascunde aici nici cea mai mică intenție de a diminua importanța nonverbalului. Rolul acestuia rămîne deosebit de important, măcar din două puncte de vedere: pentru că are forță emoțională înfinit mai mare decît verbalul și pentru că, în multe cazuri, ajută la dobîndirea unei idei cît de cît conturate despre Comunicare (*comunicarea*), prin rezistența în timp a multora dintre elementelor care îl construiesc. Închei cu un citat din Henri Wald, în susținerea, chiar și parțială a celor de mai sus: “Ceea ce deosebește calitativ comunicarea lingvistică de orice altă comunicare este că prima provoacă reflecții, în vreme ce celelalte nu pot stîrni decît reflexe”. Am văzut deja, într-un capitol anterior, cum poate fi interpretată diferența dintre efectul nonverbalului față de cel al verbalului. Reflexele provocate de nonverbal sînt însă doar primele reacții, pentru că înțelegerea – care se produce mai tîrziu, mai lent – se face tot pe baza verbalului, așa cum am demonstrat în cele de mai sus.

Ating aici un alt punct în care simt nevoia să mă opresc. Majoritatea lucrărilor despre comunicarea nonverbală tratează aproape exclusiv despre ceea ce se mai cunoaște și drept „limbajul trupului”, doar unele mergînd și la studiul proxemicii și al atingerilor reciproce, al posturilor, al atitudinilor afișate. Să ne gîndim însă că nonverbalul cuprinde o arie mult mai vastă de mijloace de expresie, cum ar fi arhitectura (incluzînd aici și plasarea clădirilor în spațiul comunității), portul diverselor obiecte (mai ales în mîini), cum ar fi un buchet de flori, o bîță de baseball, un briceag, un șirag de mătănii, o anumită bijuterie sau ceva accesorii; ar mai fi alegerea locului în care să se producă întîlnirea și interacțiunea verbală cu interlocutorul, decorarea acestuia

(interior sau exterior), aranjarea lucrurilor în așa fel încât la interacțiunea verbală prevăzută să mai fie cineva de față (ca participant non activ) etc. Acestea țin tot de nonverbal. Parfumul pe care-l poartă cineva la o întâlnire (întâlnire de orice fel), faptul că ajunge la timp sau alege să întârzie ori chiar simplul fapt că este prezent într-un anumit loc, la un anumit moment sînt elemente de nonverbal. ele comunică ceva, cuiva, dar numai pentru că receptorul are capacitatea de a-și traduce instantaneu în cuvinte ceea ce i-a fost prezentat prin nonverbal și astfel ajunge să înțeleagă și să aibă, eventual, o reacție (mai complexă decît reflexele). Nonverbalul transmite mesaje și la nivelul macro-sistemic, al culturilor.

Propun să speculăm pe exemple concrete. Am putea să ne gîndim, de pildă, la cîte ne pot spune, comparativ, organizările teritoriale pe care le ghicim după semnele arhitecturale, în Paris și în Londra. Parisul a avut, pînă tîrziu, o evoluție în cercuri concentrice, lărgindu-și suprafața de fiecare dată cînd creșterea numărului locuitorilor o impunea. După Île de la Cité, s-a trecut pe malurile Senei, mai mult spre nord, și zidurile s-au succedat, protejînd, rînd pe rînd, o cetate din ce în ce mai largă. Porte Saint Denis, Porte Saint Martin sînt vestigii ale acestei abordări în dezvoltarea Parisului. Prin comparație, la Londra, se remarcă o cu totul altă dispoziție a construcțiilor desemnate să adăpostească instituții importante ale Statului: Buckingham Palace este la mare depărtare de Palatul Prlamentului, care e la mare depărtare de clădirea Arsenalului și, toate, la mare distanță de palatul Kensington etc. Această distribuire în spațiu trădează o viziune cu bătaie lungă în timp. Strategia pare să fi fost diferită: se trasează de la început un spațiu vast care este încadrat de edificii impozante și importante, iar evoluția are unde să se producă. Nu este vorba despre cine a făcut mai bine și cine a făcut mai puțin bine. Sîntem

dinaintea a două modele de evoluție diferite, „trădate” de elemente care țin de organizarea teritoriului unei comunități date. Interpretarea îmi aparține. Se poate să nu fie justă, s-ar putea să fi interpretat greșit ceea ce “spun” urmele evoluției, așa cum le-am surprins eu, dar nu mi se poate nega dreptul de a „citi” mesaje în nonverbalul despre care vorbesc aici. Nu ignor nici marele incendiu din Londra secolului al XVII-lea, nici faptul că o națiune insulară își poate apăra orașele astfel decât o națiune aflată pe teritoriul continental. Spun doar că acel nonverbal îmi spune mie ceva. Altcuiva, îi va spune, poate, altceva...

Tot pentru comparație, aș evoca și un alt exemplu de nonverbal, care are legătură cu arhitectura și cu destinul construcțiilor. De data aceasta, am în vedere raportarea la tradiție în culturi diferite. În zona Piccadily Circus, la Londra, este o clădire pe care scrie „Fire Department of the City of London”. Ei bine, din secolul al XVIII-lea și până în ziua de azi, în acea clădire funcționează instituția anunțată de firma săpată în piatră, la intrare.

În Franța, la Lille, se găsesc clădiri vechi și frumoase, cu inscripții săpate în piatra frontispiciului: Faculté de Médecine, Bibliothèque Centrale Universitaire, de exemplu. Atîta doar că în prima clădire evocată aici funcționează faimoasa École Supérieure de Journalisme, iar în a doua, consulatul unei țări africane (nu-ți dai seama de acest lucru decât cînd ajungi în holul de la intrare). Clădirile au fost păstrate în bună stare și la Lille, și la Londra. La Londra au fost păstrate și instituțiile, adică destinațiile inițiale ale clădirilor. Remarcînd acest lucru, am tras concluzia că s-ar putea să existe diferențe în privința raportării la tradiții, mai ales din punct de vedere instituțional. Sigur că aici sînt influențat în deslușirea sensului și de istoria diferită a celor două țări, Franța cu schimbarea radicală de regim de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea,

Anglia, una dintre cele mai solide și longevive monarhii. Siguranța dată de păstrarea cu strășnicie a tradiției pare să fie specifică Angliei.

Se poate să fie puterea stereotipurilor în lectura pe care o fac eu pe cazuri ca cele de mai sus, dar nu justetea interpretărilor este ceea ce vreau să aduc aici în discuție, ci faptul în sine că există comunicare prin nonverbal, altul decât nonverbalul cunoscut drept “limbajul trupului”.

Îl las acum pe cititor să interpreteze o diferență culturală pe care o descriu în continuare: în timp ce la Londra poți vedea numele unei străzi săpat în piatra fațadei unei clădiri (nu pe o placă adăugată fațadei, ci chiar într-unul dintre stâlpii acesteia!), la Iași, după Revoluția din 1989, s-au schimbat și de câte trei-patru ori numele unor străzi, lucru de altfel ușor de făcut cunoscut, câtă vreme numele de străzi sînt scrise pe table slab prinse de ziduri sau de garduri. A se vedea, de exemplu, Str. Lascăr catargi, fostă Română, fostă Karl Marx; ori Str. Arh. G. M. Cantacuzino, din spatele Mitropoliei, asupra numelui căreia se pare că autoritățile locale încă mai ezită...).

Sînt și acțiuni derivînd din decizii administrative, sînt și politici care au valoare de nonverbal, dar care vorbesc celui care încearcă să înțeleagă. Să comparăm, de pildă, două astfel de decizii urmate de acțiunile respective. Cele două acțiuni mi-au atras atenția nu doar pentru că privesc același domeniu, al protejării patrimoniului cultural, ci și prin simultaneitatea producerii lor. În aprilie 2010, la Londra se lua măsura protectoare de a include vestitul studiou de pe Abbey Road pe lista monumentelor arhitecturale ale urbei, ceea ce avea să antreneze toată suita de reguli ce trebuie respectate față de acea clădire; tot în aprilie 2010, la Iași, se decidea și se punea în aplicare demolarea casei

Teodorenilor, din strada Zlataust. Două nume importante din istoria literaturii noastre nu puteau conta în fața “dezvoltatorilor”. Iată două gesturi care trădează mentalități diferite, viziuni diferite cu privire la păstrarea tradițiilor și respectarea trecutului cultural. Culturi diferite, abordări diferite și totul, comunicat prin nonverbal. Nonverbal înțeles însă grație verbalizării.

Paraverbalul. Aici, lucrurile sînt mai simple și mai clare, cred: paraverbalul nu poate exista decît însoțind verbalul. Aceasta ar fi de ajuns pentru a crea o dificultate în înțelegerea capacității cuiva de a distinge cît la sută e verbal și cît la sută e paraverbal într-o intervenție comunicațională. În rest, interpretarea paraverbalului se face pe aceleași temeuri ca și a nonverbalului: simțim o nuanță de ton în rostirea interlocutorului și o și traducem în verbal, de parcă ne-am zice în gînd, cu iuțea fulgerului „va să zică așa vrea el să-i iau eu spusele!”. Sau, punem o întrebare și interlocutorul ezită un timp (uneori, aproape imperceptibil ca durată) înainte de a da răspunsul; după caz, putem interpreta această ezitare drept o reținere față de tema discuției, un timp luat pentru a decide dacă să dea ori nu răspuns, un timp pentru a găsi minciuna potrivită pe care să o spună etc. Facem aceste raționamente pentru că ne spunem instantaneu în gînd „Ia te uită! Ezită!” și începem să facem presupuneri cu privire la motivul ezitării. Ne putem gîndi, în acest punct și la pauza cu rol fatic din discursul cuiva, acea pauză care are consistență, care le permite interlocutorilor să mai constate o dată că sînt cu adevărat în contact. Importanța paraverbalului în comunicare poate fi o temă de discuție. Să ne amintim de povestea evocată de Jakobson în scrierile lui despre nonverbal și paraverbal¹⁰⁸: era vorba acolo

¹⁰⁸ Roman Jakobson, *Language in Literature*, Cambridge, MASS, Harvard University Press, 1987, pp. 466-503.

despre un actor rus care, la examenul pentru acceptarea sa în trupa unui vestit teatru moscovit, a reușit să facă ceea ce-i ceruse juriul și anume să rostească 40 de enunțuri diferite cu același conținut lingvistic („în această seară”). Poate fi evocată aici, tot cu rol de exemplu, și secvența dintr-un episod al serialului de televiziune Seinfeld, unde Jerry Seinfeld se frământa pentru că nu știa dacă fusese sau nu invitat la o petrecere la care fuseseră invitați toți amicii din grup. El îi cere prietenei sale, Elaine, să se informeze discret la cel care avea să fie gazda petrecerii, dar Elaine îi aduce o informație insuficientă, spunându-i, pe un ton indiferent și plat că a folosit o strategemă și l-a întrebat pe organizatorul petrecerii dacă Jerry ar trebui să aducă ceva la petrecere (pentru ca cel întrebat să nu-și dea seama despre scopul urmărit prin această întrebare) și că acela i-ar fi spus “De ce ar trebui ca Jerry să aducă ceva la petrecere?”. Frământarea lui Jerry vine din aceea că Elaine nu poate spune unde a fost pus accentul intonativ în întrebarea-răspuns respectivă, pentru că, dacă ar fi fost pus pe “Jerry”, însemna că Jerry nu este invitat, dar dacă ar fi fost pus pe “să aducă”, ar fi însemnat nu doar că Jerry este invitat, dar și că poate veni fără să aducă nimic, ca un fel de oaspete de onoare.

Este neîndoios faptul că, la nivelul comunicării, paraverbalul decide – în cele mai multe cazuri – de sensul care trebuie desprins dintr-o instanțiere discursivă, dar mi se pare imposibilă separarea lui de verbal și, deci, „cântărirea” prezenței fiecăruia în actul comunicării. Ar mai fi de reamintit exemplele din capitolul despre discurs, care susțineau ideea că, păstrând paraverbalul, dacă verbalul e diferit, mesajul e diferit, ceea ce arată că paraverbalul singur nu face cât un limbaj. Mă refer la formulele “Jur pe...” (unde putem avea “drapel”, “Biblie”, “Chanel”). Și apoi, s-o spunem din nou: paraverbalul funcționează pentru că este decodat și înțeles grație verbalului.

Comunicarea cu sine și cu alteritatea. Clasificarea la care voi face referire în continuare nu pare a prezenta dificultăți în înțelegere. Din punctul de vedere al dispozitivului de comunicare (unu cu unu; unu cu mai mulți; mai mulți cu mai mulți), comunicarea poate fi clasificată în: intrapersonală, interpersonală, de grup și publică. Altfel spus, dacă avem în vedere numărul de participanți la o instanță comunicațională, distingem cele patru tipuri de mai sus.

O primă dificultate apare dacă ne punem problema alterității drept condiție *sine qua non* a existenței comunicării. În *Penser la communication* și, apoi, în *Défendre la communication*, Dominique Wolton pune în circulație termenul de *incomunicare* (vezi și *supra*), pentru a defini situația când locutorul și alocutarul ar ajunge să se suprapună, să se contopească, să fie unul și același. De fapt, termenul acesta atrage atenția asupra ireductibilității identităților în comunicare. Sub alte formulări, găsim aceleași lucruri și la matematicianul R. Rosen¹⁰⁹: invitându-și cititorul „*back to basis*”, matematicianul-filosof vorbește despre cele două dualisme de bază pe care le operează spiritul uman. Primul, este între sine și rest („pentru fiecare dintre noi, această separare este absolută, indubitabilă, neechivocă”); al doilea este între obiectele lumii înconjurătoare, pe care le-am luat sub control (numindu-le!) și o zonă de vag a cărei prezență doar o intuim. Efortul spiritului uman este făcut în sensul de a reduce zona de vag intuit în favoarea lumii obiectelor cunoscute. Dintre aceste dualisme, cel care ne interesează în acest punct este primul.

¹⁰⁹ R. Rosen, „Some Necessary Epistemological Considerations”, in *Life itself*, New York, Columbia University, 1991.

Sub lumina celor de mai sus, comunicarea intrapersonală apare ca un nonsens. Și totuși, ea există și nu este vorba despre activitatea de a raționa, acea activitate specific umană, surprinsă de silogismul aristotelic, care se face conștient și voluntar: se pornește de la niște premise și se merge către concluzie. Comunicarea intrapersonală rămâne să fie interlocuția în care sînt angajate două personaje virtuale, aflate în interiorul aceluiași craniu, cu condiția să se producă inconștient. Tresărirea care le arată celor din jur că te-ai surprins vorbind cu tine însuți (de fapt, cu un personaj imaginar rezultat din dedublarea sinelui) sau cu un alt personaj imaginar (dublul virtual al unui personaj din realitatea concretă) este și ceea ce marchează sfîrșitul brusc al comunicării intrapersonale. Se înțelege că nu luăm în discuție cazurile patologice, ci acele situații pe care le-am trăit mai toți, mai arareori sau mai adesea. Dedublarea eului ori imaginarea dublului unui personaj concret produc apariția celor doi actori absolut necesari pentru a putea vorbi despre comunicare. Deci, comunicarea intrapersonală este un caz particular de comunicare interpersonală, unde ambii interlocutori – virtuali – sînt găzduiți în interiorul craniului aceleiași persoane fizice.

Comunicare de grup și comunicare publică. Făcînd apel tot la instrumentul numit de Pierre Lévy *dispozitiv comunicațional*, constatăm că atît comunicarea de grup, cît și cea publică se încadrează la dispozitivul „unu cu mai mulți” sau la cel „mai mulți cu mai mulți”. Ne aflăm, deci, în situația de a găsi alte criterii capabile să ne dezvăluie diferența/diferențele dintre cele două tipuri de comunicare.

Am în vedere trei astfel de criterii: cel al gradului de omogenitate, cel al specificității modurilor de semnificare și cel al apartenenței vorbitorului la grupul-audiență. Mai pot fi găsite și

alte criterii, dar acestea mi se par a fi cele mai relevante pentru discuția noastră. În expunerea de mai jos vom putea remarca faptul că gradul de omogenitate al grupului este mult mai mare decât al publicului larg, că în orice grup se nasc forme specifice de comunicare, cum nu se întâmplă în cazul publicurilor largi și că vorbitorul apare mai des ca membru al unui grup decât ca membru al unui public larg. Sigur că vorbim aici despre diferențe relative, dar asta nu le face mai puțin importante, mai ales pentru a distinge între specificitățile comunicării de grup și cele ale comunicării publice.

Grupul – de la cel mai redus numeric, pînă la cel mai numeros – se caracterizează printr-un grad ridicat de omogenitate, măcar pe o coordonată (care poate fi: atracția pentru o anumită activitate, legăturile de sînge sau de rudenie prin alianță, împărtășirea unei ideologii, urmărirea unui interes comun). Important pentru constituirea și menținerea grupului este faptul că membrii lui comunică direct între ei și sînt conștienți de apartenența lor la același grup. Dintre diversele definiții date noțiunii de *grup*, mă voi opri la aceea a lui Norman Goodman: „doi sau mai mulți indivizi care au un sentiment comun de identitate și se influențează unul pe altul în modalități structurate pe baza unui ansamblu comun de perspective referitoare la comportamentul fiecăruia”¹¹⁰. Un locutor care știe care este elementul de legătură care face ca un număr de indivizi să poată fi considerat drept grup va ști și cum să-și acorde discursul (altfel spus, cum să comunice) cu respectivul grup. Fie că va alege să nu treacă pragul disonanței cognitive al membrilor grupului-țintă, fie că va alege să-i contrarieze (pentru a-i șoca și astfel să-i facă să vadă lucrurile și

¹¹⁰ Norman Goodman, *Introducere în sociologie*, București, Editura Lider, [1999], p. 87.

sub o altă perspectivă), el va ști cum să comunice cu ei, iar reacția grupului va fi, în mare măsură, într-un același ton. Dacă vorbim despre cazul în care vorbitorul face parte din grup (deci este recunoscut ca membru al grupului), atunci putem fi siguri de naturalețea evoluției tuturor membrilor respectivului grup, dar și de utilizarea de către vorbitor cu maximă pricepere și, deci, cu maximă eficacitate a modurilor de semnificare/comunicare specifice grupului. Așa se explică și eficiența etnometodologiei ca mod de studiere a comunicării de grup: avem de-a face cu o perspectivă și totodată o tehnică de studiu, care prevede “scufundarea” cercetătorului în mediul de studiat și deprinderea de către acesta a tuturor formelor pe care le ia comunicarea în grupul supus observării, pentru a funcționa ca oricare alt membru al grupului. Cere timp, cere finețe, cere discreție, dar este tehnica ce duce la cele mai bune rezultate.

Publicul din comunicarea publică – chiar atunci când este selectat pe baza unor criterii care să-i asigure omogenitatea – este, de fapt, un public neomogen, din motive de ordin practic (cu cât numărul de indivizi strânși într-un public este mai mare, cu atât șansele de avea în acel public indivizi cu multe trăsături asemănătoare este mai mic; comunicarea din interiorul publicului – adică acea comunicare care s-ar institui între indivizii care compun publicul – este slabă și posibilă doar pe segmente mici). Astfel, un public adunat pentru a asculta o cuvântare – a președintelui țării, de exemplu – este alcătuit din persoane care nu se cunosc, care nu interacționează comunicațional decât foarte vag și care se regăsesc în același timp, în același loc din motive care pot fi foarte diferite (unii, pentru că vor să-i arate vorbitorului că-l sprijină în politica sa; alții, din curiozitate; o a treia categorie, pentru a le arăta oponenților politicii președintelui că nu sînt de acord cu ei; unii, pentru că treceau pur și simplu pe-acolo și n-au mai reușit să iasă

din mulțime etc.). Vorbitorului îi va fi, deci, mult mai greu să-și acorde discursul cu așteptările, cu dorințele, cu asumțiile cognitive ale unui astfel de auditoriu.

Pe de altă parte, este lesne de înțeles că va fi întotdeauna o diferență de percepție din partea auditoriului atunci când locutorul face parte din grupul celor cărora se adresează, față de situația când locutorul nu este un membru recunoscut al publicului său. În cazul comunicării de grup la care participă doar membrii grupului, locutorul este perceput ca împărtășind același univers intertextual cultural și aceeași *doxa*, ca avînd aceleași viziuni, aceleași pasiuni, aceeași orientare ca și membrii publicului său, de unde, o receptare mai atentă și mai binevoitoare a discursului său și, deci, un succes asigurat în mare măsură în ceea ce privește atingerea scopului urmărit prin intervenția comunicațională respectivă. Nu același lucru se va putea spune despre situația în care inițiatorul instanței comunicaționale este exterior publicului său și este și perceput ca atare. În astfel de situații – care descriu comunicarea publică – , arta captării atenției și bunăvoinței publicului trebuie să fie stăpînită la cel mai bun nivel de către vorbitor, iar garantarea succesului intervenției discursive este problematică. Cu o zonă restrînsă de coextensivitate a intertextului cultural (al vorbitorului și al fiecărui individ din public), cu o *doxa* relativ redusă (ca funcție a diferențelor culturale dintre vorbitor și publicul său), interacțiunea vorbitor-public cere practicarea artei oratorice la cel mai bun nivel și aplicarea cunoștințelor din domenii precum semiotica comunicării, pragmatilistică, teoria argumentării etc., atît în pregătirea discursului, cît și în derularea lui.

Comunicarea directă și comunicarea mediată. O precizare este necesară chiar de la început: vom înțelege, aici, prin „comunicare *directă*” acea comunicare care are loc în coprezența

protagoniștilor. Ea poate fi verbală (cu tot paraverbalul antrenat în precizarea sensurilor) sau nonverbală, dar trebuie ca transmiterea/perceperea mesajelor să se facă direct, fără intervenția niciunui aparat, personaj interpus sau mijloc intermediar. Singurul canal rămîne să fie atmosfera. Desigur, intervenția altui mijloc în transmiterea mesajului va face să vorbim despre comunicare mediată. În acest de-al doilea caz, utilizarea nonverbalului și/sau a paraverbalului ar putea să nu fie posibilă sau să fie descrisă sau „tradusă” în diverse coduri pentru a putea fi transmisă, ca să nu mai vorbim despre funcționarea deicticelor. Să ne imaginăm cît de clar este un enunț de genul „Îmi trebuie o sîrmă cam atîta de lungă” spus la telefon și însoțită de un gest cu degetele unei mîini depărtate într-o măsură oarecare!...

În comunicarea directă, intercomprehensiunea pe care o urmăresc interlocutorii se realizează mai ușor, dat fiind faptul că pot fi utilizate toate elementele de verbal, de paraverbal și de nonverbal necesare precizării sensurilor de transmis. În acest tip de comunicare, totul joacă un rol și este suficient ca fiecare să aibă abilitatea de a pune în discurs cît mai adecvat propriile intenții de comunicare și pe aceea de a decoda rapid și corect sensurile sugerate de întregul comportament de comunicare al interlocutorului, pentru ca scopul intervenției comunicaționale să fie atins. Am lăsat deoparte discuția despre bunăvoința participanților la instanța de comunicare, acel comportament pe care Paul Grice îl descrie în elaborarea principiului cooperativ în conversație. Un rol important în reglarea pe parcurs a intervenției comunicaționale îl are fenomenul de feedback (vezi *infra*).

La comunicarea mediată, subcategoriile sînt numeroase și fiecare este importantă pentru studiu, dintr-un anumit punct de vedere. Am putea spune, de exemplu, că avem comunicare mediată

sincronică (prin utilizarea acelor medii care permit simultaneitatea traserii și a receptării (telefon, web, e-mail/messenger) și comunicare mediată decalată în timp (scrisorile, creațiile literare și, în general, creațiile artistice). Când decalarea este și spațială (cum ar fi în cazul publicațiilor tipărite britanice, de pildă, citite de un public din România), dificultățile de receptare și decodare cresc. Nu este vorba despre dificultăți date de așa-numitele „bariere lingvistice”, ci despre faptul că diferențele culturale (*doxa*, mai ales) îi cer cititorului român să facă un efort suplimentar, acela de a se abstrage mediului în care trăiește, pentru a se imagina în mediul care a creat publicația pe care o citește, aliniindu-se astfel publicului britanic cititor al publicației respective. Decalarea spațială pune probleme și în utilizarea deicticelor, chiar atunci când comunicarea este sincronă. Cum lumea nu mai are un imperiu ca cel spaniol din urmă cu câteva secole în care soarele nu apunea niciodată, un „bună seara!” de la Beijing îi prinde pe englezi la cafeaua de dimineață, iar urarea de „An Nou fericit!” venită de la cineva din America ne găsește pe noi, pe români, deja obosiți de noaptea de Revelion și de prima dimineață a noului an. Ca să nu mai vorbim despre știri, unde este necesară precizarea „ora Coastei de Est a Americii” în contexte descrise cu termeni de genul „la această oră matinală”.

Există, apoi, comunicare mediată de un singur mijloc intermediar și comunicare mediată în mai multe trepte, cu intervenția mai multor intermediari. Dacă intermediarii nu sînt doar aparate, ci apar și ființe umane, problema care apare este în primul rînd de natură semantică și pragmatică. V-ați gîndit vreodată la drumul parcurs de textul dramatic, de la autorul său, la public? Intervine, mai întîi, regizorul, care extrage un anumit sens din lectura textului scris de autor; el se va strădui să se facă înțeles de către actori, cărora le cere să joace în așa fel încît să redea acel

înțeles pe care-l va fi extras el din lectura textului; la rândul lor, actorii vor înțelege în felul lor ceea ce le transmite regizorul și, jucând vor încerca să transmită publicului de teatru ceea ce vor fi înțeles ei din ceea ce va fi fost ceea ce a extras regizorul din lectura operei scriitorului. La fiecare etapă, câte cineva preia mesajul (în forma în care a ajuns pînă la el), îl interpretează pentru a-l înțelege și încearcă să-l retransmită mai departe. În final, publicul spectator de teatru va spune că a văzut piesa autorului X, fără să-și pună problema că a văzut și înțeles ceva din ceea ce a înțeles actorul din ceea ce a înțeles regizorul din ceea ce a scris autorul... Mediarea mesajului nu este doar prin scris-explicat-rostit și jucat (adică prin trecerea prin mai multe instanțe fizice diferite a mesajului original), dar și prin a înțelege ce e de înțeles din ce va fi înțeles actorul din ce a înțeles regizorul din ce a scris autorul...

Clasificări ale comunicării se pot face din multe perspective, dar așa atrage din nou atenția asupra faptului că avem de-a face cu clasificări ale instanțelor de comunicare, deci cu ceea ce propuneam mai sus să numim „comunicare 2” sau „comunicare” (scris cu literă mică, prin opoziție la „Comunicare”, scris cu majusculă, care se referă însă la altceva, la fenomenul infinit și continuu). Instanța de comunicare este acel aspect discret al activității umane despre care vorbește I. A. Richards.

La aceste precizări de ordin tehnic și terminologic ar mai fi de adăugat distincția dintre comunicare și comunicație (pe care limba română – spre deosebire de alte limbi, ca franceza sau engleza – o poate face). Tot în planul tehnic al terminologiei, urmează o propunere de reconsiderare a modului în care este înțeles și utilizat un termen mereu prezent în practica comunicării și în studiile de profil. Este vorba despre termenul *feedback*, amintit mai sus. Capitolul următor va trata despre această

propunere pe care am făcut-o cu diverse ocazii, în diverse cercuri. Adăugată aici, în această poziție în cadrul volumului de față, va câștiga în claritate, sper. Subcapitolul dedicat propunerii de a înțelege altfel acest termen se prezintă ca un studiu care pleacă de la o abordare mai generală și se concentrează, spre final pe chestiunea declarată aici. În acest fel, tratarea problematicii la un nivel mai general atrage atenția asupra unei stări de lucruri care se poate remarca, la o privire mai atentă, în mai toate cercetările privind cele trei obiecte de studiu din prezentul volum: limbaj, discurs, comunicare. Mă refer, desigur, la traduceri de termeni, la utilizări metaforice ale unor termeni, „glisați” dintr-un domeniu în altul, la insuficienta speculare a posibilităților pe care le oferă acest gen de glisare.

III.2. Rolul feedbackului în comunicare

Pentru a ajunge la propunerea pe care o am în vedere cu privire la înțelesul termenului feedback, va fi nevoie să plec de la o abordare mai generală. Fiind vorba despre o problemă de terminologie, se cer făcute câteva considerații în plan lingvistic, în general. Câteva exemple din alte teritorii epistemologice vor pregăti și vor justifica întrucîtva abordarea chestiunii feedbackului în comunicare, așa cum cred eu că poate fi făcută aceasta.

Ceea ce mă preocupă în privința terminologiei este proprietatea termenilor folosiți, dar și preluarea unor termeni din alte limbi și/sau din alte domenii, riscînd uneori să influențăm – fie pozitiv, fie negativ – evoluția cîte unui domeniu de studiu. De exemplu, mă preocupă de ceva vreme soarta pe care o rezervă folosirea termenului „pertinență” în loc de „relevanță” (în cunoscuta teorie a lui Dan Sperber), și în limbile care nu au termen

echivalent pentru „relevanță” (cum ar fi franceza), și în limbile care au termen echivalent pentru „relevanță”, dar le-a fost dat să preia conceptul cu numele din limbile unde nu există echivalent (așa cum s-a făcut în limba română, unde conceptul a fost numit prin preluare din franceză). Numai comparând semantica termenului „relevanță” cu cea a termenului „pertinență” în limba română vom putea înțelege cât se pierde sau cât s-ar câștiga dacă ne-am folosi de posibilitățile limbii române de a traduce englezescul „relevance”, direct, fără apel la franceză sau, punând altfel problema, cât de diferit ar arăta lucrurile în studiile de pragmatică integrată de la noi, dacă am vorbi despre relevanță și nu despre pertinență...

Metaforă și terminologie. Într-o fotografie, Adriana Nogueira, profesor de studii clasice la Universidade do Algarve, Faro, Portugalia, a surprins, în plin centrul Atenei, imaginea mașinii unei firme de transport specializate în mutări, pe care se putea citi „Metaphores”. *Metaphores* înseamnă și azi, ca și în vremurile Greciei antice, *transport, mutare*, adică a lua ceva dintr-un loc și a-l transporta în alt loc, ceea ce echivalează și cu o schimbare¹¹¹.

¹¹¹ Cum ne spune și Paul Ricoeur, în a sa *Metafora vie* (traducere în limba română de Irina Mavrodin, București, Editura Univers, 1984), despre înțelegerea dialectică a funcțiilor lexicale îndeplinite de orice construcție metaforică: „În centrul oricărei metafore stă o relație de asociere (sau de transfer) și de contradicție, menținută într-o stare de necesară tensiune”.

Cercetînd dicționarul oferit de distinșii noștri colegi, Mihaela Paraschiv, Marius Alexianu și Roxana-Gabriela Curcă, sub numele de *Lexic grec și latin universal* (Iași, Casa Editorială Demiurg, 2007), găsim, la termenul *metaphora*, explicația „schimbare, trecere” (cu precizarea prinsă între paranteze: „din sens propriu, în sens figurat”). Legătura pe care nu o pot evita în acest moment este cea dintre imaginea de mai sus, explicația din dicționar și comentariul pe care-l făcea prin 1986 Iurij Manin – pe atunci Președintele Academiei de Științe a URSS – într-o lucrare intitulată *Mathematics as metaphor*: limbajul uman însuși, spunea savantul, este o metaforă. Ar rămîne încă ceva de precizat: prin transport, prin mutare, ce se schimbă? Am putea bănui că se schimbă contextul și că, în consecință, obiectul transportat nu mai „arată” la fel, nu mai spune același lucru pe care ni-l spunea înainte

de a fi mutat. Schimbarea ar putea fi în chiar rostul pe care i-l vom atribui în continuare obiectului transportat: el va putea fi folosit în alte scopuri, va fi, deci, dedicat altor utilizări. Apoi, metafora nu se construiește și mai ales nu funcționează pornind de la trăsăturile cuprinse în nucleul intensiunii, adică pe baza trăsăturilor pertinente ale obiectului denotat, ci pe baza convenției de interpretare, unde vor primi elementele din zona conotațiilor. Ce anume se alege pentru a crea un nou uzaj, țintind nu doar la simpla utilizare metaforică, ci având în vedere trecerea, de fapt, către crearea unui termen nou într-un alt domeniu specializat? Acest termen nou va putea fi definit cu ecarturi semnificative față de sensurile la care trimite cuvântul în domeniul de plecare, răspunzând nevoii de a crea distincții în limba funcțională în care a ajuns prin transfer metaforic. Vom avea o analogie – acea asemănare la distanță, bazată pe elemente nu întotdeauna ușor identificabile, despre care vorbea Michel Foucault – între ceea ce asigură funcționarea termenului în domeniul său de proveniență și ceea ce asigură funcționarea sa în noul domeniu. Adesea, vorbim despre infime elemente de semantică, semanteme care nici nu e sigur că apar în toate descrierile semantice.

Reluând pe scurt, vom reține, din teoriile metaforei, capitolul despre tehnici de creare a metaforelor, acolo unde se vorbește, între altele, despre translarea unor termeni dintr-un domeniu al cunoașterii într-altul, pentru a da forță, dar mai ales claritate expresiei în cel de-al doilea domeniu: avem de-a face cu o manieră relativ simplă dar eficientă de creare a expresiei metaforice. Se constată, în aceleași teorii ale metaforei, că ceea ce începe prin a fi o figură de stil sfârșește prin a se stabili ca termen cu drepturi depline în terminologia domeniului-țintă. Cel mai adesea, acest fenomen a putut fi observat în domenii ale tehnicii, unde găsim, de exemplu, „eleroane” (de la fr. *ailerons*, aripiore,

pentru componente ale aripilor de avion), „fluture” (pentru a denumi un anumit gen de piuliță, care evocă, prin forma cu două aripioare, insecta atât de bine cunoscută), roțile „cu dinți”, „baleiajul” din tehnica ecranelor de televizor (unde ideea de „măturat” nu are nimic de-a face cu curățenia) sau, pentru a veni mai aproape de zilele noastre, noțiuni precum *mouse* („șoarece”), care sugerează doar vag, prin formă, animăluțul care ne sperie și ne înduioșează deopotrivă, sau de *home* („acasă”), folosită în virtual pentru a desemna pagina de început a unui site web, fără încărcătura pe care termenul o are (mai ales într-o semantică emoțională) în limba noastră, dar și în limba engleză. Găsim și în domenii umaniste astfel de practici: există construcție simfonică a unor texte literare, dar și narativitatea unei bucăți muzicale (și se știe că muzica nu înseamnă – *per se* – nimic). Dacă un element nou determinat are aparența sau caracteristicile unui obiect/ființă/detaliu din lumea deja cunoscută, dar din alt domeniu al cunoașterii, translarea numelui obiectului cunoscut în noul domeniu, cu intenția vădită de a desemna un alt obiect, definindu-l oblic, cu referire indirectă la ceva determinant din descrierea sa va echivala cu crearea unei metafore, dar va fi percepută drept instaurarea unui element necesar de terminologie a acestui nou domeniu.

Putem să ne facem o idee mai clară despre modul în care funcționează limba și despre modul în care funcționează utilizatorii limbii aplecându-ne asupra câtorva exemple de termeni folosiți în anumite științe și care provin din alte domenii științifice sau chiar din limbajul comun.

Entropia, inferența, feedbackul sînt doar cîteva exemple de metafore realizate prin schimbarea domeniului. Acești termeni sînt însă, deopotrivă, exemple pentru modificările de sens apărute

(sau necesare!) în utilizarea lor metaforică, mai exact spus, pentru ecarturile – necesare! – care se pot constata între înțelesul lor din domeniile de proveniență și înțelesurile lor din domeniile noi de utilizare. Nevoile domeniului decid de modul în care vor fi definiți termenii acestuia.

Entropia. Termenul a fost utilizat la început în științele fizico-chimice, mai exact în termodinamică. Dicționarele tehnice (cum ar fi: Răduleț, R. și colab. *Lexiconul Tehnic Român*, Editura Tehnică, București, 1957-1966) propun, în mare, același înțeles pentru termenul *entropie*: o proprietate termodinamică, care este măsura per unitate a energiei termale a sistemului, considerând energia nefolosită pentru efectuarea de lucru mecanic. Se precizează aproape întotdeauna că cea mai cunoscută manifestare a entropiei este cea a sistemelor închise unde, urmînd legile termodinamicii, ea crește întotdeauna în cazul transferului de căldură (care se face de la componentele mai reci către cele mai calde). Se poate măsura entropia, pentru a determina cantitatea de energie care nu este disponibilă pentru a efectua lucru mecanic, în timpul proceselor termodinamice. Fiind vorba despre procese care au la bază energia convertibilă, entropia se acumulează în sistem pe tot parcursul lor și se împrăștie sub forma de căldură pierdută.

Făcînd un pas către abstractizare, găsim formularea din termodinamica clasică, în expresia unei legi: entropia unui sistem izolat fie crește, fie rămîne constantă. În cazul reacțiilor chimice, pe de altă parte, entropia poate folosi la determinarea direcției unei astfel de reacții, tendința procesului respectiv. Aceste procese – precum încălzirea, de pildă – reduc starea de ordine a sistemului inițial și astfel entropia ajunge să fie expresia dezordinii și a aleatoriului.

De altfel, în interpretarea cea mai generală, entropia este expresia incertitudinii cu privire la un sistem. Starea de echilibru a unui sistem maximizează entropia, întrucât s-au pierdut toate informațiile despre condițiile inițiale (cu excepția variabilelor conservate). Maximizarea entropiei maximizează și lipsa noastră de cunoaștere cu privire la detaliile sistemului. Aici găsim și sursa asocierii ideii de entropie cu cea de ordine/dezordine și/sau haos. De fapt, entropia măsoară, așa cum am văzut, distribuția uniformă a energiei într-un sistem.

Mai târziu, odată cu dezvoltarea cercetărilor în domeniul informației, termenul a “glisat” din termodinamica secolului al 19-lea în noul domeniu, cel al științelor informației, unde îl regăsim păstrând nuanța de “incertitudine”, numai că aici vorbim despre imposibilitatea de a aprecia care este raportul dintre valoarea așteptată a informației de la o sursă și informația primită de fapt, adică vorbim despre echipotențialitatea informației la sursă. Conceptul este introdus aici de Claude E. Shannon, în vestita sa lucrare *A Mathematical Theory of Communication*, din 1948. Entropia lui Shannon măsoară cantitatea medie de conținut de informație pe care o putem pierde dacă nu știm valoarea variabilei aleatorii. Ideea de a introduce termenul și în științele informației a venit din asemănarea constatată între formula lui Shannon (pe care nu o reproduc, pentru a păstra consistența prezentei construcții) și formulele entropiei din termodinamică (pe care nu le reproduc, din același motiv ca mai sus).

Avem, deci, o măsură care cuantifică valoarea așteptată de informație conținută într-un mesaj, pornind de la faptul că, prin codificare și decodare, se pierde ceva informație. Nu este vorba nici despre sisteme izolate, nici despre temperatură, nici despre lucru mecanic sau energie neutilizată pentru lucru mecanic. Dar, de

vreme ce tot despre dezordine și despre incertitudine este vorba și, mai ales, remarcînd asemănarea formulelor matematice din cele două domenii, introducerea termenului *entropie* – cu un cu totul alt înțeles decît în știința în care a apărut, a fost și este considerată drept un cîștig pentru teoreticieni.

Mergînd mai departe, constatăm că științele comunicării – cel mai adesea, prezentate pe aceeași panoplie cu cele ale informației (sau ale informării, în unele abordări) – preiau termenul *entropie*, dar numai cu aspectul semantic de incertitudine. Se constată, la o observație atentă, că acest cuvînt își joacă rolul în fiecare terminologie în care a fost introdus, fără să fie nevoie de cunoașterea istoriei lui, de sensurile lui din alte domenii. Odată definit, el întărește și sporește posibilitățile de expresie din discursul endogen al fiecărei științe dintre cele care-l folosesc.

Inferența. Logicienii și matematicienii uzează de termenul acesta pentru a vorbi despre procesul de raționare, cel care, pe calea silogismului aristotelian, duce de la ipoteze (exprimate în premise) la concluzii, pe baza unor argumente și cu limitarea impusă de diverse condiții. Ducînd lucrurile în planul discuției comune, vorbim despre inferență (ori raționament) atunci cînd o problemă își cere rezolvarea, adică atunci cînd premise diverse obligă la opțiuni pentru a ajunge la soluție. Atunci cînd e nevoie, raționăm. Nu contează rezultatele, ci procesul.

Deducem că avem de-a face cu o activitate ocazională, conștientă, o activitate care cere și timp, și efort¹¹². Nu avem în fiecare moment al existenței noastre ceva care să ne preocupe într-atîta încît să simțim nevoia de a ne așterne pe cugetat. Apar, totuși, chestiuni pe care le percepem drept probleme și cărora sîntem

¹¹² A se vedea, pe această temă, Dan Sperber, op. cit.

înclinați să le găsim răspuns. Știind că vrem să facem acest lucru, trecem la analiza datelor și la structurarea ipotezelor, aliniind premise minore și adăugându-le premise majore, cu gândul de a face, de fiecare dată, opțiunea corectă și de a ajunge la o soluție... logică. Nu e o activitate încununată întotdeauna de succes, dar rămâne întotdeauna posibilitatea de a-ți găsi scuze pentru eșec în rigoarea înlănțuirilor logice: premisa 1 (majoră), premisa 2 (minoră), concluzie. Uneori, strădania se dovedește mare consumatoare de resurse intelectuale, iar punerea la lucru a acestor resurse poate adesea să ceară un timp îndelungat. Avem, însă, șanse de regenerare, întrucât tipul acesta de activitate nu e permanent prezent, viața lăsându-ne cel mai adesea răgaz între o problemă și alta sau măcar între un moment în care devenim conștienți de faptul că avem o problemă și altul de același fel.

Se vorbește în logică și despre inferențele imediate – sau entimeme – care se aseamănă ca mod de funcționare cu silogismul complet (categorial), dar se prezintă ca un silogism incomplet, unde lipsește fie una dintre premise, fie concluzia. Este, de fapt, tipul de silogism care apare în cele mai dese cazuri în gândirea obișnuită, redată în interacțiunile verbale dintre indivizi. Atunci când situația o cere, vorbitorul este forțat să recompună raționamentul complet (silogismul complet), fie producând premisa care lipsește (dacă este vorba despre majoră, vor fi necesare completări cauzale, introduse prin „deoarece”, „de vreme ce”, „întrucât” etc.), fie prezentând explicit concluzia (adesea precedată de cuvinte precum „deci”, „din acest motiv”, „de aceea”, „prin urmare” etc.).

Pornind chiar de la aceste inferențe imediate, termenul *inferență* a apărut și în științele comunicării, cu un sens destul de apropiat de cel din logică și din matematică. Și aici este vorba

despre un drum de la premise la concluzii, dar diferențele sînt mai mari decît similitudinile, așa încît se cere să stăruim asupra lor.

Cu trimitere tot la lucrarea lui Dan Sperber menționată mai sus, punem în evidență caracteristicile inferenței comunicaționale, pornind de la observația că oamenii se înțeleg prin utilizarea limbajului natural fără să aibă nevoie să-și expună integral gîndurile la fiecare enunțare. Fiecare cultură pune la dispoziția membrilor săi ceea ce Dan Sperber numește „scurtături” pentru mintea interlocutorului, drumuri rapide pe care se poate ajunge la sensul comunicat de la conținutul transmis prin mesaj. Trebuie doar să ai exercițiul bunelor alegeri privind cuvintele și înțelepciunea adecvării la interlocutor și la context și vei ști ce, cît, cum cui, cînd și unde să spui pentru ca celălalt să poată ajunge, instantaneu, să înțeleagă, din puținul rostit explicit, ce aștepti de la el. Nici în cazul acestor inferențe nu putem fi siguri de reușită. Sînt cazuri cînd, la imboldul primit, mintea receptorului alege o altă „scurtătură” decît cea pe care spera vorbitorul că o va prefera. Mai sînt cazuri cînd vorbitorul ține să spună explicit tot ceea ce are de spus, ceea ce face ca tendința naturală a destinatarului spre a face inferențe comunicaționale să fie neavenită. Cu toții am trăit situații cînd cineva i-a spus altcuiva ceva, iar destinatarul a dorit lămuriri de genul „ce vrei să spui?”; atunci, surpriză! răspunsul a fost „exact ceea ce ți-am spus”, adică „nu este cazul să te lași purtat de inferențe, ai auzit exact cît trebuia și acela este conținutul întreg al mesajului”. „Înțelesurile sînt în oameni, nu în mesaje” spunea Ivan Preston. De aceea, efectele unui mesaj nu pot fi anticipate decît într-o proporție redusă. Ceea ce e sigur, este că fiecare mesaj va produce un efect și aceasta datorită capacității minții umane de a face inferențe comunicaționale. Acestea sînt făcute permanent, involuntar, fără efort și cu o viteză atît de mare încît par instantanee. Nu alegem dacă să facem sau nu o astfel de inferență

și nu o controlăm deloc. Nu simțim oboseală din cauza acestui proces continuu și nici nu avem sentimentul că ne-a consumat timp. Iată, așadar, că inferența din comunicare nu seamănă cu cea din logică, deși mecanismul este același. Și totuși, definită clar și descrisă corect și complet, ea își are locul și rolul în fiecare din aceste domenii. Nu cred, nici în acest caz, că glisarea termenului dintr-un domeniu în altul alterează în vreun fel claritatea demersurilor discursive din vreunul dintre ele. Cine știe în ce limbă funcțională este făcut un discurs va ști și despre ce sens al termenului *inferență* este vorba.

Feedbackul. Despre entropie sau despre inferență nu prea-i auzim vorbind pe cei din jurul nostru, dar toată lumea pare să dea sau să ceară un feedback ori măcar să comenteze pe marginea faptului că cineva nu i-a dat feedback altcuiva sau că nu i-a dat un feedback încurajator. Sigur că nu toți știm ce spunem când folosim cuvinte „la modă”, dar intenția acestei lucrări nu este de a critica obiceiurile langajiere ale contemporanilor. Sînt mai preocupat de obținerea unui consens al confrăților întru studiul comunicării cu privire la necesitatea de a avea un termen care să vorbească despre reacție, dar care să nu însemne „răspuns”.

Pentru a păstra modul de construcție din secvențele anterioare, trebuie să mergem la sursă, adică să căutăm să înțelegem ce înseamnă „feedback” în cibernetică, adică în știința care are în atenție sistemele cu autocontrol. E adevărat că istoria teoriei feedbackului e mai veche: Darwin însuși vorbea despre un feedback care, la distanță mare în timp, este responsabil de evoluția speciilor. Însă teoria cu cea mai mare influență vine de la Norbert Wiener, care a făcut ca cibernetica să devină o știință, după ce fusese, încă din Antichitate, o preocupare a oamenilor. Studiul feedbackului pozitiv și negativ în biologie, studiul

comportamentului social al oamenilor (care a dat celebra sa carte *The Human Use of Human Beings*) și studiul mașinilor și al sistemelor mecanice, electrice, electronice, toate acestea au făcut ca cibernetica să rămână în istoria științelor legată de numele lui Wiener.

Așadar, în cibernetică, feedbackul este un control instituit de sistemele autoregulate. În teoria sistemelor – versiunea matematică a ciberneticii din domeniul tehnic – feedbackul este o metodă de evaluare folosită pentru a determina dacă output-urile sistemului sînt în consonanță cu scopurile pe care sistemul și le-a stabilit. Este, aici, vorba despre un feedback intern. Există și un feedback extern: este o metodă pentru măsurarea reacțiilor care vin de la mediul extern. În ambele situații, dacă sistemul percepe o variație între ceea ce a produs și scopurile pe care și le-a stabilit, el poate altera procesele modificînd inputurile, aceasta fiind forma de control pe care o are orice sistem. Un exemplu care revine în majoritatea lucrărilor este cel al termostatului dintr-o cameră.

Preluat în științele informației și ale comunicării, termenul a fost neglijent tratat, mai ales în lumea non-anglofonă, unde englezescul *response* a fost echivalat cu termeni care, de fapt înseamnă *răspuns* și nu *reacție*, cum ar fi trebuit. Richard Nordquist, unul dintre cei mai importanți cercetători ai domeniului, precizează și faptul că feedbackul poate fi transmis fie prin limbaj verbal, fie prin limbaj nonverbal. Este o precizare asupra căreia voi reveni. În celebrele lor lucrări cunoscute drept studiile Școlii de la Palo Alto, Watzlawick, Beavin și Jackson vorbesc despre comportament comunicațional. Sistemele interpersonale, spun ei, pot fi văzute ca niște bucle de feedback, de vreme ce comportamentul fiecărei persoane afectează și este afectat de comportamentul fiecărei alte persoane. Să ne înțelegem bine:

comportamentul, în general! Atunci, apare ca greu de explicat autocontrolul care funcționează în societatea umană: dacă orice facem și orice spunem, ba chiar și orice opțiune facem cu privire la contextele spațio-temporale ale interacțiunilor noastre influențează comportamentul celorlalți, după cum și fiecare dintre noi are comportamentul afectat de tot ceea ce fac, spun, aleg drept context spațio-temporal cei din jurul nostru, înseamnă că sistemul e prea vast și controlul e aproape imposibil. Adăugînd și faptul că majoritatea elementelor de comportament este din zona involuntarului, ajungem să nu mai credem în posibilitatea sistemului de a-și asigura controlul. Ei bine, dacă vedem relațiile ca fiind fundamentul existenței societății, tot la specialiștii Școlii de la Palo Alto găsim răspunsul liniștitor: într-o relație, emergența homeostazei, ca versiune dinamică a echilibrului, explică rezistența relației la schimbare. Mecanismul de control, feedbackul, dă mereu o șansă relațiilor, bucla de informație servind continuu la (re)armonizare.

Ajungem să fim de acord cu Nordquist, (vezi *supra*) numai că trebuie să mai facem cîteva precizări. Cînd spune el *feedback verbal*, ne gîndim la reacții de mai multe feluri: răspuns propriu-zis, adică conținut al mesajului așa cum poate fi el decodat de orice persoană cu competențe medii de comunicare în cultura dată; semnificația unor alegeri pe care le va fi făcut vorbitorul în articularea expresiei lingvistice, adică opțiunea pentru anumite cuvinte sau pentru o anumită ordine a cuvintelor în frază; elementele de paraverbal din rostire, respectiv punctuația – și, în ultima vreme, folosirea emoticoanelor și a altor semne grafice de exprimare a emoțiilor și a pozițiilor subiective față de propriul discurs – în scris; opțiunea pentru un anumit registru de expresie sau pentru un anumit tip de discurs etc.

Cînd vorbim despre nonverbal, nu trebuie să avem în vedere doar ceea ce este cunoscut drept „limbajul trupului”! Comportamentul nostru se manifestă în toate lucrurile din lumea înconjurătoare, nu neapărat pentru că le-am făcut noi, ci și pentru că le alegem să ne stea drept context pentru interacțiuni comunicative. De pildă, un tînăr îndrăgostit alege să-i declare dragostea ființei iubite în timpul unei plimbări pe cărări de munte, după cum un proaspăt îmbogățit își organizează aparițiile publice în propria casă, care este de proporții impresionante.

Vă invit să reținem mai ales faptul că avem de-a face cu o reglare a sistemului care este o relație interumană prin reacții, nu neapărat prin răspunsuri. Mai mult, reacțiile reglatoare sînt în cea mai mare parte involuntare și nu tocmai explicite. De aceea, cred că ne aflăm în fața a două posibilități: fie considerăm că feedbackul este totalitatea tipurilor de reacție și că răspunsul este un tip aparte de feedback, fie separăm lucrurile pentru o mai mare claritate și definim feedbackul drept reacție neexplicită și involuntară, în opoziție cu răspunsul pe care-l reținem ca reacție explicită și voluntară.

Din construcția prezentată mai sus, este limpede că susțin a doua variantă. Feedbackul nu este răspuns. Răspunsul nu este feedback. Ele pot coexista, dar nu au același mod de producere și nici aceeași utilitate: feedbackul va informa mult mai corect cu privire la efectul produs de un mesaj în rîndul audienței, răspunsul putînd fi departe de adevăr; feedbackul este neexplicit, pe cînd răspunsul este explicit¹¹³. Sînt situații în care apar ambele forme de

¹¹³ Notă: Studiul prezentat în acest capitol a fost prezentat în cadrul *Dialogurilor Academice*, organizate de colegii de la Universitatea din Bacău, pentru a-l omagia pe Profesorul Stelian Dumistrăcel, la vîrsta de 75 de ani. La discuții, colegul Gabriel Mardare a semnalat faptul că propunerea mea cu privire

reacție, și răspunsul (explicit), și feedbackul (neexplicit). Ele se pot susține reciproc, se pot completa, dar se pot și contrazice. Să luăm un exemplu pentru această ultimă situație posibilă. Ești în vizită la o mătușă la care ții foarte mult și care te iubește dintotdeauna foarte mult, de asemenea. Apare un moment amenințător, cel în care îți propune o porție din prăjitura care nu ți-a plăcut niciodată, dar de care ea este mândră. Te forțezi și, pentru a nu o supăra, mănânci prăjitura, deși chinul este de nesuportat. Când credeai că ai terminat, mătușa iubită, care n-a știut niciodată că, de fapt, nu-ți place deloc prăjitura, îți propune încă o porție. Pălești, ai o privire încărcată de panică, dar maschezi cât poți de bine și accepți: mai vrei o bucată, spui. Răspunsul este, deci, „da, mai vreau”, în timp ce elemente de nonverbal i-ar putea da o cu totul altă informație

la înțelesul termenului *feedback* ar putea semăna cu o erezie (nu acesta era termenul folosit, dar nu am înregistrarea discuțiilor), pe motiv că pare ignorat cuplul stimul-răspuns, propus de Bloomfield, cu mulți ani în urmă. Răspunsul meu a fost atunci – și va fi reluat și aici – că avem de-a face cu același tip de eroare, provenind de la imprecizia strecurată în traducerea din engleză în română. În engleză – o spun și după consultarea unor specialiști traductologi din domeniul limbii engleze – *response* nu este același lucru cu *answer*. Primul îl „cuprinde” pe al doilea, el avînd o arie mult mai largă de înțelesuri. Să ne gândim, de pildă, la existența unor sintagme precum: NATO Response Capabilities (care nu înseamnă un departament de comunicare al Alianței, gata să dea răspunsuri presei sau cui ar fi să le mai pună întrebări, ci o forță de reacție la amenințări sau atacuri, un corp de armată); „reader-response criticism” (o școală de teorie literară inițiată în SUA, centrată pe cititor și cu un conținut eclectic în care se întîlnesc perspective venind din mai toate științele despre om), ca să înțelegem că nu este vorba despre răspuns. În această arie largă de sensuri ale termenului *response* trebuie căutat și înțelesul lui *feedback*. De aceea îl propun ca diferit față de *răspuns*! Cît despre raportarea la Bloomfield, nu mă îndepărtez deloc de propunerea lui, ci doar o traduc cu mai multă grijă și încerc să fac maximum de profit din noua traducere.

bietei mătuși. Ea nu știe însă cum se surprinde și se analizează aceste elemente – majoritatea, aparținând comportamentului involuntar – pentru a adecva permanent propriul discurs la reacțiile interlocutorului. Rezultatul: te vei mai chinui cu o porție din prăjitura cea rea.

Ar mai fi ceva de adăugat: răspunsul primit nu poate fi ratat decât în caz de neatenție crasă; feedbackul nu poate fi surprins decât de cei pregătiți să o facă, de cei atenți la toate elementele de context, cei capabili să depisteze, să evalueze (ca relevanță) și să rețină elementele de detaliu care poartă informația de tip feedback. E drept că atât răspunsul cât și feedbackul pot fi exprimate și în limbaj verbal, și în limbaj nonverbal, dar și într-un caz, și în celălalt, răspunsul va fi rodul unei decizii și va fi exprimat explicit, în timp ce feedbackul ne se va lăsa surprins decât de cunoscători și, în cele mai multe cazuri, va fi involuntar.

Mai este de spus și că răspunsul poate lipsi (în cazurile în care aceasta este decizia interlocutorului), dar feedback există întotdeauna (amintiți-vă că sînt net în favoarea susținerii din axioma lui Watzlawick care zice că nu putem să nu comunicăm!). Absența răspunsului poate fi o formă de feedback care îi spune interlocutorului că cel interpelat nu are chef sau refuză categoric să interacționeze direct și explicit. Definind astfel termenul preluat metaforic din alte domenii, îi dăm limpezime domeniului comunicării prin introducerea unei opoziții clarificatoare și, prin aceasta, necesare.

Îi vom lăsa pe nespecialiști să ceară un feedback și vom ști că, de fapt, ei așteaptă un răspuns. Nedîndu-le răspuns, le dăm, totuși, un feedback: le comunicăm că nu ne interesează să interacționăm direct și explicit cu ei. Orice am face, nu putem să nu comunicăm! N-am spus-o eu!...

Ar fi lipsit de onestitate să nu dezvălui intenția mea din acest subcapitol. Deși titlul trimite către o chestiune generală – de care nu mă dezic! și pe care am tratat-o conform cu promisiunea de la început – ținta era clarificarea prin definiție justificată cu argumente alese cu grijă a termenului *feedback* în științele comunicării. Sper că am fost convingător.

Cu toate acestea, problema definirii termenilor importați din alte domenii rămâne una de maximă importanță. În științe, nevoia de a numi se manifestă nu ca o dorință de a jongla cu cuvintele în scopul înfrumusețării discursului, ci ca o veritabilă necesitate de a umple un gol sau de a crea o opoziție între concepte. Asadar, nu metafora contează, sau nu contează în sine. Ceea ce contează este crearea termenului în domeniul-țintă, iar definirea acestuia trebuie făcută cu scopul de a clarifica ceva ce pune probleme domeniului, de a limpezi problematica, metodele, instrumentele de lucru ale acestuia. Am supus atenției un demers care se înscrie în linia unor preocupări mai vechi pentru igiena terminologică în științe. Sper să pot surprinde în rîndul cititorilor mei de azi elemente de feedback care să mă orienteze în proiectele viitoare.

III.3. Adecvarea în comunicare

O ultimă formă a „insurecției” mele din acest volum este de fapt o reluare în alcătuirii mai explicite și în tonuri mai apăsate a temei pe care o consider a fi cea mai importantă din tot ce se poate discuta în legătură cu comunicarea: adecvarea. Se vede deja că,

punînd în centrul discuției adecvarea, regulile și rețetele nu au ce căuta. Plecînd de la impreciziile din limbaj și trecînd pe la irepetabilitatea discursurilor, am pregătît terenul și mi-am pregătît cititorul pentru ceea ce consider că este singura regulă acceptabilă în comunicare. Aceasta sună astfel: nu există reguli! Am putut vedea în textul de deschidere (Puncte de plecare) în ce fel trebuie luată această susținere și am văzut că singurul principiu de la care nu ne putem abate este cel al adecvării. A te acorda cu situația de comunicare, cu contextul, cu partenerul de interacțiune, fără a uita să-ți urmărești permanent intenția, pentru a o împlini, a te menține disponibil și elastic, gata de negociere, toate acestea sînt moduri de fi adecvat. De fapt, chiar asta facem în fiecare instanță de comunicare, numai că o facem inconștient. Devenim conștienți de efortul de a fi adecvați mai ales cînd nu reușim: atunci, ceva ne spune că nu ne-am potrivit cu interlocutorul sau cu publicul ales drept țintă, că n-am ales momentul ideal, c-am lăsat să ne scape un cuvînt necuvenit (în raport cu relația cu celălalt), un gest, o mimică nelalocul lor. Ineficiența în comunicare sau ratarea împlinirii intenției de la care am pornit în inițierea unei instanțe de comunicare ne fac atenți – chiar și numai vag – la prestația noastră și ne ajută la determinarea cauzelor eșecului. Succesul acestei autoanalize nu este sigur, dar o facem, involuntar, de cele mai multe ori.

Înțelepciunea și dimensiunea culturală a adecvării. În cele ce urmează, reluînd cele mai multe dintre elementele prezentate ca problematice în capitolele precedente, încerc să conturez ceea ce-mi doresc să fie concluzia acestui volum. Limbaj, discurs, comunicare, adică limbajul activat în discurs pentru a comunica. Cum principiul pe care-l promovez fără reținere este cel al adecvării în comunicare, capitolul acesta se va construi în jurul acestei idei.

Deși este poate cel mai greu de definit, adecvarea rămîne cerința de bază în comunicare. Dacă ar fi să renunțăm la adevărul general care stă într-o formulă pe care o promovez mereu și oriunde („În practica comunicării există doar o singură regulă și aceea este: nu există reguli”) tot am avea de propus o regulă și anume: „Fii adecvat!”. Numai că, o regulă trebuie să impună ceva clar formulat, clar definit, lucru imposibil în cazul nostru. Ne rămîne soluția de a vorbi despre un îndemn, mai degrabă decît despre o regulă.

Profesorul Jack Miller, de la University of Toronto, Canada, vorbea, într-o conferință ținută în vara lui 2010, despre înțelepciune și aprecia că aceasta, înțelepciunea, ar putea fi baza pentru adecvare. Cum însă nici înțelepciunea nu este lesne de definit, adecvarea a rămas la fel de greu de surprins în definiții limpezi precum era. Am văzut însă că ceea ce este greu de definit va fi și greu de impus ca regulă. De aceea, sugestia ar fi să o considerăm drept cerință sau, poate, țintă mereu vizată, niciodată întru totul atinsă. Pare chiar mai greu de realizat decît adecvarea pe care Platon o avea în vedere, aceea dintre gîndire și obiect, în căutarea numelui... adecvat.

Ceea ce se poate spune, totuși, despre adecvare este faptul că ea se manifestă pe multe planuri și se prezintă ca obiect de studiu complex. Adecvarea are o dimensiune culturală, una istorică, una empatică (ținînd de cunoașterea împărtășită, dar și de experiența celuilalt); privită din alt unghi, ea este socială, psihologică, iar, dintr-o a treia perspectivă, ea are o mare încărcătură de risc, dată de imposibilitatea de a pune în acord perfect planuri atît de multe și atît de diverse. Din această ultimă perspectivă, am putea spune că adecvarea nu ține de zona riscului (mai mult sau mai puțin asumat, calculat), ci de zona incertitudinii.

Adecvarea se și învață – paradoxal! – începînd de la vîrstele mici, în familie și apoi, în școală, în societate, în cadrul oricărei practici sociale. Spun „paradoxal”, întrucît învățarea duce la cunoaștere, la înțelegerea corectă și clară a lucrurilor și, deci, la stabilirea regulilor de acțiune, ceea ce nu se poate aștepta de la această învățare particulară. A deprinde repere în raport cu care să te situezi pentru a te asigura că te porți adecvat nu este un exercițiu cu final sigur. Interacțiunea intersubiectivă este plină de surprize și poate naște riscul unei comunicări nereușite. Încet, încet, prin prezență explicită în spațiul public și prin adaptare la cerințele eticii comunicării în interacțiunea cu ceilalți, individul poate învăța să fie din ce în ce mai adecvat, ba chiar – printr-o decizie de moment, care soluționează corect o situație de comunicare – poate deveni reper pentru comunitate, ceea ce-i crește șansa de a fi perceput ca adecvat, întrucît adecvarea se recunoaște și prin raportare la modele: deci, cel care devine model, instituie o tendință pe care o vor îmbrățișa și ceilalți. Regăsim aici și un principiu al acestor veșnici pionieri care sînt americanii: *If you want to cope with the future, invent it!*

Considerații privind înțelepciunea. Ce legătură ar avea adecvarea cu înțelepciunea? Cum servește aceasta din urmă în atingerea celei dintîi? Iată întrebări asupra cărora vom încerca să reflectăm în cele ce urmează, cu gîndul că profesorul canadian invocat mai sus avea dreptate.

Înțelepciunea, spunea Jack Miller, ar putea fi acea parte de dumnezeire din fiecare dintre noi, acea poziție smerită care ne îndeamnă – pe fiecare, dar nu în aceeași măsură și nu la fel în orice moment! – să reflectăm asupra noastră și asupra lumii din jur, să ne chestionăm cu privire la dreapta poziționare a noastră în raport cu lumea și cu ceilalți, să analizăm faptele noastre și întîmplările

din jurul nostru, pentru a constata în ce măsură am reușit să avem un comportament adecvat în fiecare situație pe care am traversat-o. Un moment de plonjare în sine, un obicei precum cel de a ține un jurnal al întâmplărilor de fiecare zi, confesiunea sinceră, ca practică religioasă, participarea cu frecvență ridicată la reuniuni ale unor cercuri de terapie prin comunicare și încă multe alte activități relativ asemănătoare pot constitui momente de autoanaliză menite să ducă la dobândirea înțelepciunii. Deși e știut că înțelepciunea ar fi, cu precădere, cea care ne face să acceptăm lucrurile așa cum sînt, ea nu trebuie văzută ca o stare de letargie, în care individului nu-i mai pasă de nimeni și de nimic. Este mai degrabă capacitatea de a distinge între lucrurile pe care le poți schimba și cele a căror schimbare nu-ți stă în putere, ceea ce lasă de înțeles că merită să te implicii în schimbarea acelor lucruri pe care le poți schimba. Acceptarea acelor lucruri care scapă controlului nostru este un îndemn spre evitarea risipei resurselor de energie, necesare în scopuri care chiar pot fi atinse, și evitarea iritării inutile a unei părți a comunității prin asumarea unor poziții insurgente, fără șanse de finalizare concretă.

În planul interacțiunilor practice, înțelepciunea presupune, mai întîi, o cunoaștere (cît mai detaliată) a celuilalt, o înțelegere (cît mai bună) a contextului interacțiunii sau, la rigoare, învățarea parametrilor după care se organizează acest context. Cum situațiile-tip de comunicare sînt din ce în ce mai rar și din ce în ce mai puțin situații-tip, diminuarea entropiei la momentul aprehendării situației concrete de interacțiune devine din ce în ce mai dificilă. Chiar cu instituționalizarea standardelor, a statutelor sociale, a rolurilor și a fețelor sociale, această dificultate rămîne și, odată cu globalizarea, ea capătă noi dimensiuni și-i aruncă individului noi provocări. Asumînd însă riscul eșecului, individul preocupat de ideea adecvării în comunicarea cu ceilalți se va

analiza permanent, va învăța permanent și va raționa permanent asupra modului potrivit de abordare a fiecărei situații de comunicare pe care o traversează. Nu va reuși de fiecare dată sau nu va reuși să se comporte în acord perfect cu situația, de fiecare dată, dar va extrage din fiecare eveniment trăit, prin introspecție și prin reflecție, învățăminte pentru o posibilă viitoare ocurență a unei situații asemănătoare. Aceste acumulări pot constitui baza unei abordări înțelepte a existenței, în general. Copilului i se spune încă de la vârste foarte fragede să se poarte „ca lumea”; apoi, familia și, mai târziu, școala și societatea îi vor oferi modele pentru a-și structura modul propriu de comportare în acord cu cerințele culturii comunității în care trăiește. Cel mai greu lucru rămîne, însă, să-l înveți pe copil cînd, cît și cum să aplice normele astfel dobîndite, ce model să urmeze într-o situație sau alta, ce să evite și ce să ignore din toate acumulările realizate pe această temă a adecvării. Cum să-i spui, de pildă, că sînt și adevăruri inutile și unele chiar nocive, cînd tu l-ai învățat că cel mai bun lucru este să spui întotdeauna numai adevărul?! Știm că „întotdeauna” și „numai” sînt limite care se cuvin privite cu ... înțelepciune: lumea în care toți ar spune întotdeauna numai adevărul ar fi o lume în care existența socială ar fi imposibilă. Și-apoi, cine poate spune cu certitudine care sînt cazurile cînd e adecvat să fie spus un adevăr și care sînt cazurile cînd e mai potrivit să se evite dezvăluirea acelui adevăr? Sau, privind din altă perspectivă, cine poate spune că este deținătorul adevărului și că lumea nu poate continua fără acel adevăr al său? O altă față a problemei stă în întrebarea: Cum să-i înveți pe tineri smerenia, într-o lume în care tendința este de a-i învăța cum să devină lideri, cum să stea mereu în fruntea celorlalți? Sociologi americani au ajuns la concluzia că s-a pierdut măsura, că tinerii formați în spiritul vremurilor de azi vor să învețe doar cum să conducă. Nimeni nu mai învață cum să

fie supus, cum să urmeze pe altul/pe alții. Pînă la urmă, întrebarea ar fi: cum să-i pregătești pe tineri pentru renegocierea tuturor adevărilor, acea renegociere care este prețul pentru intrarea în viața de adult? Relativizarea dureroasă a reperelor stabilite în primele etape ale vieții îl va costa pe fiecare un preț invers proporțional cu măsura în care îi va fi de suplă gîndirea. Abdicarea de la regulile moralei nu este nici pe departe soluția; rămîne, deci, abordarea inteligentă a propriului destin, segmentată de cît mai dese momente de reflecție asupra a tot ce se întîmplă în jur și asupra propriei poziții față de ceea ce se întîmplă. Experiența de viață, făcută cu curaj, dar cu atenția îndreptată spre sine, spre evenimente și spre celălalt, va adăuga mereu ceva înțelepciunii. Secretul este să fim atenți la ceea ce ni se întîmplă și să extragem din fiecare întîmplare cîte ceva care să merite să stea drept subiect de reflecție. „Atenți la tot și la toate” era formula lui Marin Sorescu. Și reflexivi, ar mai fi de adăugat.

Realitatea existenței arată că, în cele mai multe cazuri, individul capătă o anumită înțelepciune pînă la vîrsta de mijloc, ceea ce-i servește pentru a fi adecvat în diverse situații pe care le traversează. Sub presiunea culturală a mediului social-cultural în care trăiește, individul ajunge la automatisme comportamentale, ceea ce-i ușurează mult evoluția socială. Vorbim aici și despre ritualurile cotidianului (cf. Goffman), și despre ceea ce sociologia interacțiunii reține sub capitole precum „statut social” sau „roluri sociale”. Cu excepția cazurilor patologice, oamenii transferă zonei subconștientului coordonarea unor acțiuni de rutină și se descurcă fără efort în societatea căreia îi aparțin culturalmente. În aceste condiții, „a fi adecvat” pare ceva la îndemîna oricui, dar știm bine că nu e chiar așa, știm că adecvarea cere adesea efort de atenție și de prelucrare rapidă a datelor contextului. Tot sub presiunea culturală se formează și prejudecățile și stereotipurile de gîndire;

or, acestea sînt întotdeauna greu de ascuns sub masca înțelepciunii. Cu toate acestea, înțelepciunea rămîne cea mai bună mască pentru „gîndirea fără gîndire” despre care ne vorbește Malcolm Gladwell¹¹⁴.

Problema se complică atunci cînd individul uman are de făcut față presiunilor culturale ale unui mediu străin lui, ale unui mediu pe care trebuie mai întîi să-l descopere și să-l înțeleagă. Ideea de la care au plecat aceste considerații pe marginea conceptelor de *înțelepciune* și *adecvare* (așa cum pot fi ele obiectivate în studii interculturale) a fost cea a „ciocnirilor” dintre etnii în plan cultural, unde conceptul de *cultură* este asumat în înțelesul propus și de Umberto Eco, adică manieră distinctă de utilizare a semnelor. Perspectiva din care se poate cel mai bine reliefa diferența culturală în interacțiuni care au loc între personaje aparținînd unor culturi diferite ar fi cea a expectanțelor. A fi capabil să ți-l reprezîți (cît mai) corect pe interlocutor, cu expectanțele sale legate de interacțiunea comunicațională în care v-ați angajat, devine cheia unei reușite a actului de comunicare. Desigur, reprezentarea va fi doar „aproape” de realitate și niciodată perfectă. Jocul reprezentărilor și al metareprezentărilor va fi cel care va asigura – cu marja de probabil acceptată rațional – o bună adecvare în comunicare. Înțelegem de ce profesorul Petre Botezatu vedea politețea ca fiind „ceea ce eu cred că tu crezi că eu cred despre tine”. O problemă în plus apare atunci cînd actorii interacțiunii aparțin unor culturi diferite: cum poți imagina (altfel spus, cum îți poți reprezenta) care sînt expectanțele unui individ dintr-o altă cultură? Studiind cultura respectivă? Studiind cultura și tipul uman în care s-ar încadra individul particular? Apelînd la

¹¹⁴ Malcolm Gladwell, *Blink. The power of thinking without thinking*, Back Bay Books, Little, Brown and Company, N.Y., Boston, 2005.

studii interetnice? Recurgînd la studii de sociologie și psihologie socială? Am optat pentru ultima variantă, căutînd, de fapt, instrumente de analiză. Baza reflecției asupra „ciocnirii” dintre etnii a fost lectura unei culegeri de texte despre istorii adevărate în care specificul cultural – sau, mai degrabă, etno-cultural – al vreunei comunități naționale decide de modul de interacțiune cu membrii unei alte comunități, cu un alt specific etno-cultural. Este vorba despre cartea *Outliers. The Story of Success*¹¹⁵, de același Malcolm Gladwell evocat mai sus. Fără îndoială, constructele lui Geert Hofstede, pe baza cărora se pot face clasificări ale națiunilor („ale culturilor”, pare mai bine spus), au dirijat lectura cărții lui Gladwell, uneori chiar la sugestia acestuia, prezentă explicit în textul unui capitol. Nu e sigur că cele cîteva criterii propuse de Hofstede sînt suficiente, dar este incontestabil faptul că ele pot servi la clasificări interesante, care, la rîndul lor, pot susține interpretări la fel de interesante cu privire la comportamentul oamenilor și la diferențele remarcabile în compararea culturilor. Opozițiile masculinitate/feminitate, individualism/colectivism, precum și poziționările relativ la distanța față de putere (*power distance*) sau la evitarea incertitudinii (*uncertainty avoidance*) sînt instrumente a căror valoare a fost deja dovedită în multe rînduri. Înțelepciunea dobîndită poate face dificilă observarea datelor cu privire la criteriile lui Hofstede, dar rămîn de studiat reacțiile de dinainte de manifestarea ei, ceea ce poate fi rezultatul acelei gîndiri de dinainte de gîndire. Pe de altă parte, ceea ce interesează din punctul de vedere al relației posibile dintre înțelepciune și adecvare este comportamentul rațional, controlat, cel pe care individul îl pune în lume pentru a se exprima. Or, la acest nivel, am putea socoti că tocmai estomparea caracteristicilor descrise de criteriile

¹¹⁵ Malcolm Gladwell, *Outliers. The Story of Success*, London, Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2008.

lui Hofstede este ceea ce contează. Studiind lumea din perspectiva acestor criterii, orice individ își poate găsi încadrarea în vreun tip cultural, cu părțile sale tari și cu slăbiciunile sale. Conștient de aceste date ale culturii al cărei produs este, individul va învăța cum să mascheze slăbiciunile și cum să promoveze părțile tari, în funcție de situația pe care o va avea de traversat. Rămân, fără îndoială, în discuție acele situații în care agentul „timp” este esențial: dacă tot timpul pe care-l are unul dintre interlocutorii unei situații de interculturalitate îi ajunge doar pentru „gândirea de dinainte de gândire”, atunci înțelepciunea nu are când să fie speculată și inadecvarea pîndește.

Și atunci, adecvarea?! În mare parte, situațiile pe care le putem întâlni în existența socială pot fi încadrate în reguli care țin fie de etichetă, fie de protocol, ajungînd să se adune în ritualuri ale cotidianului. Plecînd de la această asumție, am putea crede că învățarea – sub îndrumarea familiei, la început, sub îndrumarea școlii și a societății în ansamblu, mai apoi – este capabilă să asigure capacitatea individului de a avea un comportament adecvat în orice tip de situație. Așa cum am mai scris¹¹⁶ (vezi și *supra*, în capitolul introductiv), formarea instituționalizată a individului în școală nu urmărește scopuri precum a-l învăța pe acesta științe, limbi străine, istorie etc., ci are în vedere un singur scop, de o importanță covârșitoare și cu mare grad de dificultate: să-l învețe pe copil să comunice, pentru a se încadra fără probleme în comunitate, în cultura în care s-a născut și în care va trăi. Doar prin comunicare se realizează comuniunea de viziuni asupra lumii și a vieții, ceea ce stă la baza existenței comunității. Doar prin

¹¹⁶ Dan Stoica, *Comunicare publică. Relații publice*, Iași, Editura Universității « Al. I. Cuza », 2004

comunicare individul reușește să-și negocieze un loc în comunitate.

Pe de altă parte, dacă ar fi să ne oprim atenția doar asupra dimensiunii culturale a adecvării, înțelepciunea – atît cît a fost descrisă în subcapitolul anterior – ar fi suficientă pentru o evoluție socială în general lipsită de accidente majore. Aceasta ar însemna că, la procesul de învățare, se adaugă și procesul de introspecție și de perpetuă raportare a eului la lume, procesul acela prin care spuneam că se capătă înțelepciunea. Familia, școala, biserica, în multe cazuri societatea, chiar, ne învață regulile moralei timpului și a spațiului cultural în care trăim, dar numai analiza *post factum* a celor trăite și analiza modului de raportare a eului la lume și la evenimentele la care am participat ne vor spune cît de adecvați am fost sau care sînt elementele la care ar trebui să fim mai atenți pe viitor. „Adesea, oamenii împărtășesc standarde și așteaptă unii de la alții să le respecte. Procedînd astfel, societatea lor are șanse să fie ordonată” scria sociologul C. Wright Mills¹¹⁷, spunînd pe scurt ceea ce găsim și în opera unui confrate de-al său, Talcott Parsons, care lega totul de ideea de valoare, atunci cînd scria:

„Un element dintr-un sistem simbolic împărtășit, care folosește drept criteriu sau standard pentru a opera o selecție între alternative de orientare intrinsec deschise într-o situație dată, poate fi numit valoare... Dar de la acest aspect al orientării motivaționale a tuturor activităților este

¹¹⁷ C. Wright Mills, *The sociological imagination*, Oxford University Press, 1959.

necesar, ținînd seama de rolul sistemelor simbolice, să distingem un aspect de „orientare către valoare”. Acesta nu privește sensul stării de lucruri așteptate de actor în termenii echilibrului răsplată-pedeapsă, ci însuși conținutul standardelor selective. Conceptul de orientare către valoare este, deci, în acest sens, instrumentul logic pentru formularea aceluși aspect central al articulării tradiției culturale în sistemul de acțiune”¹¹⁸.

Dificultățile nu sînt atît de mari cînd este vorba despre evoluții în spațiul familiar al culturii în care ne-am născut. Deși nimeni nu-i poate da cuiva asigurări privind reușita adecvării în orice moment, faptul că înțelegem lumea prin prisma limbii noastre materne – cf. teoria Worf-Sapir – ne face capabili să surprindem detaliile oricărei situații de comunicare ivite în cadrul culturii de care aparținem și să facem față, convenabil măcar, indiferent de datele de plecare. Într-un sistem de simboluri împărtășite, găsim mai ușor un element care să servească drept criteriu pentru a face o selecție între mai multe alternative de orientare a acțiunilor noastre. Este vorba despre sensul pe care îl poate avea starea de lucruri așteptată de actorii unei interacțiuni, dar și de conținutul standardelor de referință pe care le folosim drept criterii de selecție. Această orientare a acțiunilor după sistemul de valori devine instrumentul logic pentru formularea unui aspect central al articulării tradițiilor culturale în sisteme de acțiune. Totul se leagă – se pare! – în maniera silogismelor de tipul „dacă..., atunci...”. Numai că, o știm, cunoașterea valorilor general împărtășite de membrii unei culturi

¹¹⁸ Talcott Parsons, *The Social System*. New York: The Free Press, 1951.

nu asigură evitarea întotdeauna a erorilor în comunicare, mai ales din cauza ierarhizării acelor valori, care nu se face mereu la fel: de la individ, la individ, scara valorilor poate prezenta modificări și aceste modificări sînt mai importante decît valorile însele (din listă) atunci cînd este vorba să descoperim diferențe între oameni. Cel mai ușor ar fi să căutăm exemple pentru aceste abateri în stereotipuri legate, de data aceasta, de profesiuni. Am găsi artiștii, de pildă, asemănători, cu caracteristici transculturale: ei sînt sensibili, nonconformiști, plini de imaginație, ușor absenți cît privește traiul cotidian, înclinați să prezinte o realitate pe care doar ei o percep (iar ceilalți o consideră deformată) și asta chiar dacă sînt nemți, francezi, ruși ori englezi. Artistul neamț va fi, de multe ori, de neînțeles chiar pentru conaționalii săi. La fel artistul rus pentru ruși sau cel francez pentru francezi. Fără îndoială, în lista de valori pe care le ține drept criterii de selecție în alegerea variantelor de acțiune, artistul neamț va avea și acele valori care-l fac recognoscibil ca aparținînd spațiului cultural german, dar ele nu vor fi în partea de sus a listei, ceea ce va face ca el să fie diferit de conaționalii săi.

Pînă la urmă, cunoșterea culturii înseamnă și posibilitatea de a interacționa conform normelor culturii respective. A avea un comportament orientat către normă demonstrează capacitatea de a înțelege expectanțele celuilalt și a importanței acestora în conformitate cu teoria acțiunii, mai ales în faza activă, adică atunci cînd ești în rolul celui care inițiază acțiunea, urmărind scopuri. Dificultatea semnalată de toți sociologii care s-au ocupat de teoria acțiunii este dată de faptul că expectanțele nu sînt strict determinate de sistemul simbolic împărțit, ci sînt mai degrabă supuse acelei duble contingente, dată de subiectivitățile intrate în interacțiune. Avem aici o problemă de ordine, cu două aspecte: ordinea sistemului simbolic (cea care face posibilă comunicarea) și

ordinea dimensiunii normative a expectanțelor (într-o motivare mutual orientată). În timp, standardele ajung tipare ale orientării către valori și asigură partea cea mai importantă a tradiției culturale a sistemului social, ne spun sociologii („cu gradul de incertitudine normal a fi acceptat”, așa completa). Lucrurile par, așadar, simple, atunci când plasăm analiza într-un același sistem social-național, adică în lăuntru al aceleiași culturi.

Mai complicate sînt lucrurile în comunicarea interculturală, mai ales atunci cînd cunoștințele de care poate uza enunțiatorul țin de domeniul stereotipurilor și al prejudecăților. Reprezentarea reciprocă a expectanțelor, potrivit situației de comunicare, devine riscantă pentru interlocutori care provin din spații culturale diferite și care, uneori, nu au o profundă cunoaștere a culturii interlocutorului. Să luăm un exemplu!

O evocare și comentariul meu. Pornind de la o sumă de observații practice și de la lecturi pe care le-am găsit incitante, voi încerca să rețin atenția asupra dimensiunii culturale a adecvării, cu inserții de interculturalism. Punctul de plecare am ales să fie o experiență trăită cu cîțiva ani în urmă.

Era în vremea cînd învățămîntul de Relații Publice era la începuturile sale pe la noi și cînd literatura de profil era puțină și nu tocmai bine scrisă. Atunci era o modă de a-i lua drept experți pe toți practicienii de PR din alte țări, criteriul fiind doar al (presupuselor) succese cu care aceștia apăreau aureolați sau – uneori – cel al prezenței lor ca asociați ai unor universități din țările lor de origine, unde dădeau conferințe pe această temă. A venit și la Iași un astfel de conferențiar, din Belgia. M-am transformat în observator direct al fenomenului, cu intenția de a afla ce știau „ei” și nu știam noi. Nu voi comenta aici toate aspectele ciclului de conferințe ținute de belgian și aleg să mă

opresc doar asupra modului în care își alesese acesta să prezinte particularitățile diverselor culturi cu care un profesionist în PR poate interacționa în cazul în care organizația pe care o servește are o activitate de anvergură internațională. Au fost descriși, pe rând, nemții, japonezii, britanicii, francezii, americanii și alții. Ceea ce aflam era doar o suită de stereotipuri, așa cum s-au instalat ele în mentalul colectiv european: neamțul este riguros și cam posac, japonezul este misterios, distant și cam ușor de ofensat, francezul este exuberant, britanicul este reținut etc. Interesant mi s-a părut însă faptul că, la finalul fiecărei descrieri, conferențiarul nostru nu uita să spună despre „prototipul” prezentat: *„But it is changing now”*. Scoțind în factor comun această formulă, constatam că nu rămîne nimic de reținut, nici despre neamț, nici despre american... Listele de caracteristici se regăseau anulate de formularea din final și întemeierea unei abordări sigure a partenerului de discuție, fie el japonez sau francez, nu mai părea posibilă. Teoria îl înarmase pe belgianul nostru cu suitele de stereotipuri și prejudecăți pe care le știm cu toții, iar practica îl făcea să adauge un bemol la fiecare caracteristică. Numai că bemolul anula totul și nu mai rămînea pe ce să-ți bizui analiza unei situații de comunicare interculturală.

Au apărut apoi și cărțile domeniului, tot mai numeroase, pînă au ajuns să fie prea numeroase. Majoritatea lor este alcătuită din texte parcă extrase din conferințe precum cea evocată aici: un fel de „rețetare”, fără fundamentare științifică, lăsînd cititorului impresia că succesul în comunicarea de PR este asigurat de simpla aplicare a regulilor și că regulile se pot reține ușor, ele nefiind altceva decît reluarea stereotipurilor culturale pe care oricum el, cititorul, le avea. Dacă știi exact cum e neamțul, vei putea oricînd să interacționezi cu un individ aparținînd acestei culturi și să fii sigur de succesul comunicării. Nu ai cum risca să fii inadecvat, par să spună manualele. Există reguli clare și, dacă le aplici, te înscrii

perfect în situația căreia trebuie să-i faci față. Dacă știi norma și o urmezi întocmai, nu poți da greș: vei ști care îi sînt expectanțele interlocutorului, oricare ar fi situația de comunicare pe care o ai de traversat.

Cîtă diferență între abordările pline de aplomb ale celor care doar cochetează cu științele comunicării și cei pe care științele acestea i-au consacrat ca repere! Ce distanță între abordări ca cele evocate mai sus și „poveștile” lui Roman Jakobson (Jakobson 1987) despre soldații ruși care se mirau de modul în care mișcau bulgarii capul pentru a semnifica „da” sau „nu” ori despre acel actor rus care a reușit să rostească, la un examen de admitere în trupa unui faimos teatru moscovit, o aceeași secvență lingvistică în 40 de feluri diferite, spunînd de fiecare dată altceva!

Cu această referire la Jakobson, am „glisat” iar către lecturi.

Trecînd la lecturi, voi mai marca o distanță: aceea dintre abordările pentru care belgianul evocat mai sus stă drept model și cele pe care le găsim în povestea *The ethnic Theory of Plane Crashes*¹¹⁹, unde instrumente precum cele create de Geert Hofstede sînt inteligent utilizate pentru a explica succesul/eșecul comunicării, constatabil în efectul ultim al interacțiunii comunicaționale. Acolo unde factorul „timp” contează, lipsa minimei înțelepciuni care să-i spună participantului la actul comunicării ce ar fi adecvat în situația dată poate fi fatală. Povestea echipajului unui avion columbian aduce în discuție ceea ce Gladwell concentrează în formula „a fi un bun pilot și a proveni

¹¹⁹ Malcolm Gladwell, *Outliers: The story of success*, New York, Boston, London, Little, Brown and Co., 2008.

dintr-o cultură marcată de distanța mare față de putere este un amestec nefericit”.

Rămîne, deci, o singură opțiune valabilă pentru a deveni un bun comunicator, aceea de a acumula înțelepciune pentru a reuși abordarea cea mai adecvată în orice situație de comunicare. Succesul nu este garantat, dar cale mai bună nu există!

III.4. Incertitudinea în comunicare.

Am vorbit despre imprecizii ale limbajului și despre imprecizii ale utilizării limbajului în discurs. Se cuvine să prezint acum și unele aspecte legate de imprecizii în comunicare, cele care duc la incertitudine.

Discuția ar putea începe de la un exemplu. Aș evoca aici un dialog dintre două personaje dintr-un serial american. Personajele sînt: un tînăr preocupat de sport, de filme, de fete, de viața agitată de noapte dintr-un oraș precum New York și colega lui, o tînără dintr-un stat mai îndepărtat și mai liniștit decît cele de pe Coasta de Est, fată crescută într-o familie tradițională și care preferă plăcerile unei vieți simple de familie. Dialogul arată cam așa:

Ea: Oh, ce mult îmi place viața liniștită din orașele mici, unde toată lumea cunoaște pe toată lumea, unde nu există mall-uri, nici multiplex, nici viață agitată de noapte! Ție nu?

El: Mie, nu!

Ea: De ce?

El: Toată lumea cunoaște pe toată lumea, nu există mall-uri, nici multiplex, nici viață agitată de noapte.

Amîndoi spun aceleași cuvinte, în cadrul aceluiași schimb de replici, în același loc, în același context și aproape în același timp, dar spusele fiecăruia transmit exact opusul celor transmise de spusele celuilalt. Cum de au știut ei acest lucru? Cum de ne dăm noi seama de acest lucru? S-ar putea spune că este vorba despre diferențe între ierarhiile de valori ale celor doi interlocutori. S-ar putea spune că este vorba pur și simplu despre diferența de stil de viață în cazul celor doi. Ar mai putea fi și altă interpretare: putem înțelege ce spune fiecare pentru că-i știm deja din episoadele anterioare ale serialului și știm la ce să ne așteptăm. Această ultimă abordare este slabă și nu prea oferă probe care să se sprijine pe criterii solide. Dar nu contează care credem noi că ar putea fi explicația, cît faptul că putem observa un lucru și anume că avem de-a face cu o multitudine de elemente care concură la decodarea unei secvențe discursive. Se pare că folosirea limbajului – a celui verbal, desigur – presupune nu doar o bună cunoaștere a unei limbi istorice (cum ar fi româna, franceza, engleza sau oricare alta), ci și o plăcere de a risca: nu putem fi siguri, ca vorbitori, că am ales cele mai potrivite cuvinte pentru a transmite intenția noastră către interlocutor, nu putem fi siguri nici că acele cuvinte alese de noi vor produce exact acel efect pe care-l dorim produs în mintea interlocutorului, așa cum nu știm cu siguranță ce valori, ce amintiri, ce experiențe împărtășim cu interlocutorul și nici ce cuprinde cunoașterea lui sau care-i sînt asumțiile culturale și cognitive. Mutînd perspectiva de partea destinatarului intervenției discursive, incertitudinile se mențin: nu putem fi sută la sută siguri că dăm aceeași semnificație cuvintelor folosite de vorbitor, nu sîntem siguri nici că vorbitorul e stăpîn pe valoarea stilistică a

aranjării cuvintelor în frază și nici nu știm sigur ce valori, amintiri, experiențe de viață împărtășim cu cel care ne vorbește.

Oricare ar fi explicația, un lucru este incontestabil: întâmpinăm dificultăți în comunicare din cauza incertitudinii care derivă din chiar folosirea limbajului verbal. Partea bună este că nu ne gândim mereu la asta și... riscăm, adică vorbim. Doar când nu reușim să comunicăm convenabil, adică atunci când constatăm că intenția noastră (ca vorbitor) a fost greșit interpretată de destinatar, devenim atenți la imperfecțiunile celui mai performant instrument de comunicare, limbajul natural. Dar, lăsând deoparte problemele, frumusețea folosirii limbajului în comunicare vine din chiar această dificultate de temut care este ambiguitatea. Ne stă în fire să ne „jucăm” cu ceilalți, să provocăm alteritatea, să spunem mai mult decît vrem să se înțeleagă, să lăsăm să se înțeleagă mai mult decît spunem și, cel mai adesea, să spunem ceva ca să se înțeleagă altceva.

Înainte de merge mai departe, vom arunca o privire la câteva teorii și poziții exprimate ale unor importanți autori care s-au aplecat asupra funcționării limbajului în comunicare în ultimul secol și ceva. Un suport solid în argumentarea de față poate veni de la un logician (Titu Maiorescu), de la un filosof (Ludwig Wittgenstein), de la un socio-lingvist (Oswald Ducrot), de la un antropolog (Dan Seprber) și de la un lingvist (Paul Cornea). Astfel, am selecționat fragmente din texte produse de acești autori, pentru a le pune laolaltă, într-o analiză care să sprijine ideea acestui studiu și anume aceea că a te sprijini pe limbaj e treaba riscantă.

Titu Maiorescu și poziția lui cu privire la limbă și la folosirea ei. Cea mai explicită expresie a poziției logicianului român cu privire la chestiune apare exprimată în scrierile lui despre

logică și limbă, întrucât era convins că, așa cum logica este forma gândirii, gramatica este forma limbii. Mi-a atras atenția asupra acestui autor o carte a reputatului specialist în logică discursivă și retorică, universitarul ieșean Constantin Sălăvăstru¹²⁰. Maioreescu îmbrățișa ideea că mintea noastră nu poate opera cu noțiuni și că avem pentru asta nevoie de mărcile subiective ale acestora, care sînt cuvintele din limbă, ceea ce face ca diferite limbi să ofere diferite abstractizări ale uneia și aceleiași realități, întrucât folosesc cuvinte diferite pentru a numi aceeași realitate. Această teorie Whorf-Sapir *avant la lettre* ar putea folosi numai la surprinderea riscurilor la care sîntem supuși în comunicarea interculturală (prin traduceri, de pildă). Avem, însă, nevoie de mai mult decît atît și găsim ceea ce ne trebuie în scrierile lui Maioreescu. Perspectiva propusă de el cu privire la puterea cuvintelor de a numi obiectele lumii este perfect logică, deși nu chiar nouă (și Platon își pusese problema asta). Într-o conferință despre originea limbajului, Maioreescu insistă asupra funcției generalizatoare a acestuia: „originea limbajului omenesc e intim legată cu abstracțiunea înăscută în noi în așa chip că totul, fie lumea individuală, fie impresiunea materială izolată, ne conduce spre abstracțiune”¹²¹. Urmărindu-l cu atenție pe Maioreescu, un alt logician, Constantin Sălăvăstru, remarcă faptul că isomorfismul structural dintre cele două științe – logică și gramatică – în perspectiva propusă de Maioreescu indică interdependența și intercondiționalitatea dintre cele două realități: cea a gândirii și cea a limbajului. În viziunea maioreșciană, limba este – din nou în lectura lui Constantin Sălăvăstru – „marca sau semnul prin care luăm act de prezența

¹²⁰ Constantin Sălăvăstru, *Antinomiile receptivității: încercare de pragmatică logică*, București, editura Didactică și Pedagogică, R.A., 1997.

¹²¹ Titu Maioreescu, *Originea limbajului*, în: *Patru conferințe*, București, Tipografia Ștefan Mihăilescu, 1883, pp. 98-142.

generalizării și abstractizării”¹²². Luînd toate acestea în considerare, înțelegem că nu putem desemna cu adevărat un obiect individual prin folosirea limbii în discurs, pentru că limba nu operează cu înțelesuri individuale, ci cu înțelesuri generale. În acest caz, e nevoie de foarte multe informații despre context pentru a contura înțelesul cuvintelor utilizate într-un discurs. În poziții ca:

Profesorul ne cere să fim atenți

înțelegem despre care profesor este vorba numai grație informației contextuale. Așa se face că, folosind același conținut lingvistic, putem vorbi despre un anumit profesor dacă spun eu fraza către colegii mei de clasă, dar poate fi vorba despre un alt profesor dacă fraza este enunțată de altcineva către alt auditoriu. Îdeea din nucleu, cea de „profesor”, rămîne aceeași, dar informația adițională variază de la un caz la altul și înțelesul variază odată cu ea. Întotdeauna va fi vorba despre un alt profesor, fiecare discurs este despre un alt individ, dar în toate aceste discursuri este vorba despre același tip de indivizi, încadrabil în conceptul de „profesor”, pe aliniamentul trăsăturilor semantice pertinente. Nu doar prezența deicticelor face să avem de-a face de fiecare dată cu un nou discurs, dar faptul în sine că termenul „profesor” nu are un înțeles precis decît cînd vine împreună cu informație contextuală este un semn de imprecizie („imprecizie”, acel excelent termen propus de Solomon Marcus, care servește reflecției cu privire la limbaj și utilizarea lui). Și atunci, putem oare cu adevărat să ne bizuim pe limbaj în activitatea discursivă de zi cu zi? Pare a fi ceva riscant și nu putem decît să luăm notă de incertitudinea de care nu eram

¹²² Idem, p. 51.

conștienți, acea incertitudine la care nu sîntem atenți (ceea ce ne face, așa cum spune și Dan Sperber¹²³, atît de buni la comunicat).

Principala problemă filosofică, în opinia lui Wittgenstein. Se pare că cea mai importantă problemă, în viziunea lui Ludwig Wittgenstein, era aceea de a găsi calea de a exprima în limbaj conceptele fără ambiguitate: „Problemele filosofice apar din aceea că vedem un sistem de reguli și observăm că lucrurile nu se potrivesc acelu sistem de reguli”¹²⁴. Efortul filosofilor se concentrează pe expresia lingvistică a unui gînd, a conceptelor. Părăsind poziția din *Tractatus* (unde limbajul era văzut ca un obiect, ca o stare atomică a lucrurilor sau ca o propoziție elementară), Wittgenstein se reorientează și studiază modalitatea în care limbajele comunităților umane funcționează cu adevărat în cadrul acelor comunități umane. El chiar declară că problemele din filosofie provin din incapacitatea noastră de a înțelege logic limbajul nostru. Acum, limbajul apare ca un vast repertoriu de mijloace care folosesc în cele mai diferite scopuri.

După ce spusese în Introducerea la *Tractatus logico-philosophicus* că problemele filosofice își au sursa în incapacitatea noastră de a înțelege logic limbajul, Wittgenstein explică în *Cambridge Lectures* că metoda lui constă în evidențierea erorilor care apar în utilizarea limbajului și spune că, de fapt, el consideră că această activitate de găsire și dezvăluire a erorilor este

¹²³ Dan Sperber, “How do we communicate?” In John Brockman & Katinka Matson (eds) *How things are: A science toolkit for the mind*. New York : Morrow, 1995. 191-199 (consultat online, la adresa: www.dan.sperber.fr).

¹²⁴ Sursa: *Wittgenstein's Lectures, 1932 - 35, Edited by Alice Ambrose*, publ. Blackwell, 1979. The 1932-33 Lecture notes, pp2 – 40, reprodus la adresa: <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/at/wittgens.htm>

ceea ce se numește „filosofie”. Este clar că există motive pentru care, pornind de la B. Russell, se vorbește despre un Wittgenstein I și despre un Wittgenstein II: în cercetările sale târzii, Wittgenstein susține în mod explicit că filosofia nu poate modifica practica lingvistică, adică ceea ce constituie uzul limbajului natural. Și atunci, ce rămîne?

Aspirația filosofică a lui Wittgenstein va fi aceea de a dobîndi o mai bună înțelegere a modului în care expresia lingvistică funcționează într-o gamă largă de activități umane, de situații de comunicare și de contexte de viață. Pentru el, limbajul nu mai este ca la Sfintul Augustin, o sumă de propoziții care servesc, fiecare în parte, unuia și aceluși scop. Cum am mai spus, la Wittgenstein, limbajul apare acum ca un repertoriu întins de mijloace care pot folosi pentru atingerea celor mai diferite scopuri.

Și mai este ceva ce atrage atenția în studiile lui Wittgenstein, pe tema care ne preocupă: este vorba despre faptul că el refuză ideea posibilității defnirii semnificației cuvintelor. Ceea ce luăm de obicei drept defniții ale termenilor – spune el – acoperă, în majoritatea cazurilor, doar o parte din utilizările lor în practica comunicării, așa că, defnind, asigurăm acelor utilizări o poziție privilegiată. Dacă, dimpotrivă, ne-am fixa atenția pe diversele utilizări ale acelorași cuvinte, nu ne-am mai strădui să stabilim semnificația lor și ne-am concentra pe identificarea acelor obiecte către care ne îndrumă cuvintele. Conceptele cu care operăm noi sînt, de fapt, familii extrem de numeroase – mai spune gînditorul singuratic – și adaugă: le putem recunoaște drept familii datorită unor asemănări care pot fi constatate la membrii fiecăreia. Dificultatea chiar de aici vine: avem familii și nu indivizi bine determinați. Așa ajungem să căutăm claritate în defnirea semnificației unui cuvînt căutînd acel ceva comun tuturor

instanțierilor aceluși cuvînt, chiar și atunci cînd nu pare să existe nimic comun. Cînd trăsătura comună pare că lipsește din definierea cuvîntului, mai rămîne o cale pentru căutările noastre: aceea de a înțelege cum e posibil ca acel cuvînt să fie folosit în situațiile diferite în care l-am remarcat. Această cale se parcurge interogîndu-ne cu privire la trecerea care se realizează prin legături intermediare.

Se pare că, în realitate, nici o definiție a niciunui cuvînt nu poate acoperi toate instanțele de ocurență ale acestuia. Mergînd înapoi, de la utilizări la definiție, putem remarca similarități între unele ocurențe, dar mai mult de-atît nu se poate. De fapt, putem ajunge la înțelesul unui cuvînt doar adăugînd utilizare după utilizare, situație după situație, context lîngă context. Desigur, nu trebuie uitat nimic din această descriere ori, dacă uităm ceva, trebuie să acceptăm că încă nu avem adevăratul înțeles al cuvîntului respectiv.

În concluzie, ne găsim în același loc în care ne lăsase Titu Maiorescu: un teren al incertitudinii. Dacă înțelesurile cuvintelor și ale propozițiilor sînt decise de contexte și dacă contextele nu sînt niciodată (exact) aceleași, cum ar putea cineva să surprindă înțelesul complet al expresiilor limbajului? Puterea de abstractizare a minții noastre selectează trăsăturile semantice pertinente ale unui cuvînt, din multiple utilizări ale acestuia, și acela va fi înțelesul aceluși cuvînt. Se aplică acest rezultat tuturor situațiilor în care cuvîntul respectiv apare? Sigur că nu! Doar acest lucru e sigur!

Analiza discursului la Oswald Ducrot. Modul în care lingvistul francez vede discursul invită la respectarea distincției dintre discurs și text, dintre sens și semnificație. Cu alte cuvinte, la

respectarea distincției dintre semantica termenilor și semantica enunțurilor. La Ducrot, semnificația este statică, este definiția din dicționar, fără implicarea vreunui context, fără utilizatori care să enunțe cuvintele (adică fără intersubiectivitate). Sensul, însă, vine din utilizarea cuvintelor în enunțuri, adică din producerea de discursuri, în care cuvintele/frazele/textele sînt ex-primite, puse în lume, într-un context concret, pentru a însemna ceva pentru vreun destinatar anume.

De aceea, analiza de discurs ar începe cu segmentarea întregului în enunțuri, urmată de identificarea unităților (fraze) care sînt conținutul lingvistic al acelor enunțuri. Semnificația frazelor va deriva din analiza semnificațiilor cuvintelor care le alcătuiesc dimpreună cu cea a relațiilor care le leagă. Pînă aici, pare să fie doar o chestiune de lingvistică. Aici, însă, intră în joc elementul social: Ducrot spune că intervine în analiză „componenta socială”, acel ingredient care va explica ce înțeles (sens) va avea enunțarea fiecărei fraze în situația particulară în care aceasta are loc. După ce am avut Enunțul 1, Enunțul 2, ... Enunțul n, apoi Fraza 1, Fraza 2, ... Fraza n și, în fine, Semnificația Frazei 1, Semnificația Frazei 2,... Semnificația Frazei n, vom avea sensul enunțării frazei 1 în situația concretă dată, sensul frazei 2 în situația concretă dată etc. La sfîrșit, un sintetizator discursiv combină toate aceste sensuri, după reguli pragmatice, dînd ca rezultat sensul întregului discurs. Privind derularea analizei, constatăm că sensul a intrat în discuție odată cu introducerea componentei situaționale. Altfel spus, s-a putut vorbi despre sens odată cu intrarea în joc a contextului de producere a discursului. Din nou, cuvintele au o semnificație, reținută la nivelul limbii din utilizări anterioare, dar, pentru ca ele să aibă sens, trebuie să fie utilizate într-un context concret, de interlocutori concreți, deci într-un act concret de comunicare. Contextele, am văzut, sînt mereu altele, deci putem trage din nou

concluzia, despre cuvinte, că acestea au o semnificație a lor, dar că ele pot deveni surprinzătoare în utilizare din pricina înfinității de situații și de contexte imaginabile în care ele pot fi folosite. Să privim un exemplu:

După o scurtă absență, el se întoarse și-mi spuse că
deja calul era pregătit

Fără să știm unde a fost făcut acest discurs, de către cine, către cine, în ce context, putem doar spune că enunțurile care-l alcătuiesc sînt următoarele:

După o scurtă absență (E 1) el se întoarse (E 2) și-mi spuse (E 3)
că deja calul era pregătit (E 4)

Iar conținutul lingvistic al fiecăruia este:

În (1): după o scurtă absență

În (2): el se întoarse

În (3): și-mi spuse

În (4): că deja calul era pregătit.

În aceste fraze, pornind de la semnificația cuvintelor și de la relațiile sintactice dintre ele, semnificația ar putea fi:

În (1): o persoană de sex masculin, diferită de vorbitorul-narator, a fost absentă din vecinătatea imediată a acestuia, pentru o scurtă perioadă de timp.

În (2): persoana care a fost absentă a revenit în proximitatea vorbitorului.

În (3): persoana care a revenit a rostit ceva către vorbitorul-narator.

În (4): propoziția rostită urmărea să-l informeze pe narator despre un cal care acum era deja pregătit.

La o primă privire, nu pare să fie nici o problemă în interpretarea discursului, numai că, pe baza semnificațiilor de mai sus, nu putem preciza mai multe detalii importante, precum:

- cine este vorbitorul-narator;
- cine este interlocutorul său în povestea relatată prin discursul de care ne ocupăm;
- ce înseamnă „scurtă” când vorbim despre absența cuiva.

În plus, nu am putea spune mare lucru nici despre calul pregătit:

- despre care cal este vorba;
- cum arată (e mic, e mare, e viu sau e mort, e sur, roib sau de altă culoare, e sălbatic sau domestic, de curse sau de tracțiune, e din lemn sau e chiar adevărat, aparține vreunui dintre protagoniști sau e al altcuiva etc.); tot ce putem spune cu certitudine este că cei doi vorbesc despre ceva care întrunește trăsăturile pertinente care descriu conceptul de „cal”;
- ce înseamnă „a fi pregătit” (în general, pentru orice cal, pentru acest cal anume);
- pregătit pentru ce (pentru a pleca la drum, pentru o prezentare la un târg de cai, pentru muncă, pentru tratament, pentru a fi incinerat, dacă este mort etc.).

Și apoi:

- e bine sau nu e bine că e pregătit calul;
- e adevărat sau nu e adevărat acest lucru

și încă multe alte detalii. Și nu am venit cu detalii pentru cazul în care am fi vorbit despre un cal de lemn, pe care se balansează copiii, sau despre un cal ca piesă al jocului de șah etc.

De fapt, componenta situațională poate varia atât de mult, încât nu există șanse reale să fie surprinsă într-un model sau într-un tipar. Așadar, analiza arată că ne găsim într-o situație riscantă: spunând lucruri simple și banale, în registrul limbajului comun, familiar, am putea să nu fim destul de clari pentru destinatarul ales și am putea rata ținta urmărită prin instanța de comunicare.

Drept ultimă remarcă, am putea adăuga faptul că pașii propuși de Oswald Ducrot pentru analiza discursului sînt aceiași pe care-i facem – inconștient și involuntar – în existența noastră de zi cu zi, cînd încercăm să înțelegem ce ni se spune. Acesta este, deci, modul în care noi comunicăm prin utilizarea limbajului natural. Desigur, un rol important îi revine capacității noastre de a ne reprezenta obiectele lumii înconjurătoare, precum și capacității noastre de a face inferențe.

O privire din punctul de vedere al antropologului: Dan Sperber. Urmărind ceea ce spun antropologii (ca Dan Sperber, de pildă), vom încerca să aducem în discuție două mari aspecte ale comunicării umane: mecanismul reprezentărilor și al metareprezentărilor și mecanismul inferențelor comunicaționale.

Aflîndu-și rădăcinile în cercetările lui Serge Moscovici de pe la începutul anilor '60 ai secolului trecut, teoria reprezentărilor

sociale explică fundamentele psiho-sociale ale comunicării. Este vorba despre imaginea pe care fiecare dintre noi și-o formează în minte despre alte persoane din jurul său, dar și despre lucrurile acestei lumi. Nu este o pictură sau o fotografie, așa cum am fi tentați să credem, ci un fel de descriere mentală a celuilalt. Ceea ce apare în astfel de descriere, când este vorba despre semenii noștri este mintea și, de aici, însăși ideea că sîntem asemenea, adică putem gândi. Teoria atribuirii ajută la înțelegerea felului în care ajungem să ne gândim la ceilalți oameni ca la minți în stare să facă tot ceea ce propria noastră minte poate, dacă nu chiar mai mult. Și mai este ceva: știind că mintea celorlalți funcționează ca a noastră, le atribuim semenilor noștri aceeași capacitate de a-și construi o imagine despre noi și ajungem la nevoia de a ne imagina cum va fi arătînd acea imagine. Astfel, creăm o metareprezentare (o reprezentare despre o reprezentare) și știm că la fel se întîmplă lucrurile în mintea celuilalt. Acest gen de interacțiune – involuntară, dar inevitabilă – ne pune în comunicare, chiar înainte de a interacționa explicit și voluntar cu alteritatea, ba chiar, așa cum am mai spus, înainte de a ști că facem acest lucru. Atribuirea, unii altora, a unor capacități și abilități ne pune în contact și în comunicare și asta se întîmplă fără întrerupere, dintotdeauna și tot timpul. Watzlawick avea dreptate!

Odată făcută această observație, putem să ne ocupăm de celălalt aspect al procesului de comunicare, inferența. Dan Sperber face necesarele distincții dintre inferența logică (ocazională, lentă, conștientă, voluntară, dificilă și cronofagă) și inferența comunicațională, asemănătoare celei dinții, pentru că pleacă tot de la premise și ajunge la concluzii, dar care este permanentă, făcută înconștient, involuntar, atît de repede, încît pare instantanee și fără efort.

Așadar, facem inferențe comunicaționale tot timpul, pentru a înțelege ce urmărește cel care ne vorbește și-i atribuim și lui aceeași capacitate. Recursul la inferențe face comunicarea mai ușoară, dar mai riscantă, iar noi sîntem înclinați să apreciem doar prima parte și să o ignorăm pe a doua. Mentea noastră folosește „scurtături” (în expresia lui Dan Sperber) și astfel ajunge de la sensul frazei la sensul vorbitorului. De fapt, adaugă Dan Sperber, de sensul frazei se ocupă doar lingviștii. Pentru ceilalți, acesta este un îndrumător către sensul vorbitorului. Să privim un exemplu propus de autorul invocat aici:

„Imaginați-vă că aveți de așteptat pe un aeroport. Lîngă Dvs. stă o femeie pe care o auziți spunîndu-i însoțitorului ei “e tîrziu”. [...] Surprinzător, însoțitorul ei nu pare a rămîne nedumerit. Se pare că a înțeles-o. Și dacă te gîndești bine, în numeroasele momente în care tu ai fost persoana căreia i s-a spus „e tîrziu”, știai foarte bine ce vroia vorbitorul să-ți spună. Nici nu trebuia să te gîndești la multiplele înțelesuri pe care le-ar putea transmite „e tîrziu”. Este oare această propoziție un caz special? Deloc. Orice propoziție în engleză – sau franceză sau swahili – transmite înțelesuri diferite în momente diferite și ar fi putut servi de exemplu pentru ideea enunțată mai sus.”

Pare prea frumos ca să fie adevărat! Dacă așa merg lucrurile în comunicare, atunci e simplu, rapid, sigur. Într-un cuvînt, e perfect!

Dar oare așa să fie?!

Cum se explică atunci enunțarea unor fraze precum: „Ce vrei să spui?”, care apar destul de des în conversațiile cotidiene? Este, poate, momentul să reproducem pasajul din studiul lui Dan Sperber. În citatul de mai jos, partea care lipsea din cel de mai sus apare cu caractere îngroșate.

„Imaginați-vă că aveți de așteptat pe un aeroport. Lângă Dvs. stă o femeie pe care o auziți spunându-i însoțitorului ei “e târziu”. **Ați auzit și ați enunțat aceste cuvinte de multe ori. Știți ce înseamnă? Desigur. Dar știți ce vroia să spună femeia cîm enunța în acel moment respectivele cuvinte? Gîndiți-vă la asta. Poate se referea la un avion care poate ajungea sau poate pleca târziu. La fel de bine se putea referi și la o scrisoare pe care o aștepta, sau poate la primăvara care întîrzia să vină. Dar nu e obligatoriu să se fi gîndit la ceva anume; putea foarte bine să spună că e târziu după-amiaza sau târziu ziua sau târziu în viața ei. Mai mult, “târziu” este întotdeauna în legătură cu un program sau cu o expectanță: ar putea fi târziu pentru prînz și încă devreme pentru cină. Deci, ea trebuie să fi spus “târziu” în legătură cu ceva, dar cu ce?**

Aș putea continua, dar chestiunea trebuie să fie clară: deși știi perfect ce înseamnă cuvintele enunțate de femeie, nu știi ce a vrut ea să spună. Surprinzător, însoțitorul ei nu pare a rămîne nedumerit. Se pare că a înțeles-o. Și dacă te gîndești bine, în numeroasele momente în care tu ai fost persoana căreia i s-a spus „e târziu”, știai foarte bine ce vroia vorbitorul să-ți spună. Nici nu trebuia să te gîndești la multiplele înțelesuri pe care le-ar putea transmite „e tîtziu”. Este oare această propoziție un caz special? Deloc. Orice propoziție în engleză – sau franceză sau swahili – transmite înțelesuri diferite în momente diferite și ar fi putut servi de exemplu pentru ideea enunțată mai sus.”

Să ne concentrăm acum atenția asupra întrebării „Știi ce înseamnă [cuvintele]?” și asupra răspunsului „Desigur”, dar și asupra observației „deși știi perfect semnificația cuvintelor spuse de femeie, nu știi ce a vrut ea să spună”. În toate aceste trei fraze stă cuprinsă întreaga problemă aflată aici în studiu: în comunicare, într-o instanță discursivă, este nevoie să știm mai mult decât semnificația cuvintelor folosite pentru a decoda ce vrea vorbitorul să transmită prin discurs („sensul vorbitorului”, cum spune Dan Sperber, opunându-l „sensului frazei”). Până la urmă, sensul frazei nu este decât un comportament langajier, prin care vorbitorul îl influențează pe destinatar într-un mod care-l face pe acesta din urmă să gândească/să creadă/să facă sau să nu facă/să adere/să susțină/ etc. Și, așa cum am mai spus, această frază este rostită (enunțată) într-un anumit context, iar enunțarea ei este însoțită de numeroși factori de natură paraverbală și nonverbală, cum ar fi tonuri, pauze, intensități ale vocii, dar și mișcarea sprâncenelor, făcutul cu ochiul, zîmbitul sau gesturi făcute cu mâinile, cu umerii etc., pe fondul abordării unei atitudini, manifestată într-o postură. Punând toate acestea la un loc, am putea avea o imagine a complexității actului de comunicare.

Și asta nu e tot! Cele de mai sus sînt, toate, marcate cultural, dar sînt și rezultatul unor alegeri făcute pe baza istoricului cunoașterii împărtășite între interlocutori, a istoriei comune a acestora și, din nou, pe baza reprezentărilor și a metareprezentărilor celor implicați. Întrebarea este: putem noi controla toți acești parametri, simultan? Pentru că, dacă nu putem, sîntem într-o situație riscantă, nu putem fi siguri de sensurile pe care le provocăm în mintea altora și nici de sensurile declanșate în mintea noastră de discursul altcuiva (asta, în raport cu ceea ce va fi fost intenția vorbitorului).

M-am referit mai sus la o întrebare care apare frecvent în conversațiile noastre („Ce vrei să spui?”), dar am putea avea în vedere multele întrebări care arată că au fost înțelese cuvintele, dar nu și sensul enunțării:

De ce îmi spui tu mie asta? Cu sensuri diferite în funcție de accentul pus pe un cuvînt sau altul: **De ce** îmi spui tu mie asta? De

ce **îmi spui** tu mie asta? De ce îmi spui **tu** mie asta? De ce îmi spui tu **mie** asta? De ce îmi spui tu mie **asta?**), cu precizări circumstanțiale (1. „De ce îmi spui tu mie asta acum?”; 2. „De ce îmi spui tu mie asta aici?”) sau cu alte tipuri de precizări (3. „De ce îmi spui tu mie asta pe acest ton?”; 4. „De ce îmi spui tu mie asta cu voce atât de tare?”; 5. „De ce îmi spui tu mie asta în prezența lui X?”; 6. „De ce îmi spui tu mie asta când X nu-i de față?”).

A pune aceste întrebări dezvăluie faptul că intenția vorbitorului nu îi este foarte clară destinatarului, ceea ce face ca acesta din urmă să considere, de exemplu, că forma enunțării nu a fost adecvată ori chiar a fost nedreaptă, în unele cazuri.

Să privim câteva scenarii de interpretare posibile:

În 1. se pare că intenția vorbitorului este percepută sub amprenta timpului, legat de momentul enunțării (prezent), pe când același lucru spus în alt moment ar fi avut un alt efect: spus mai devreme, enunțul aducea o informație care ar fi putut fi utilă în acel moment din trecut; spus mai târziu, ar fi permis destinatarului să se pregătească pentru a primi și digera informația transmisă.

În 2. se pune problema locului și aceasta ar putea fi din pricina condițiilor de mediu (zgomot, de pildă) sau să fie în legătură cu adecvarea discursului la o stare de lucruri, așa cum se conturează aceasta într-un loc anume (nu se formulează o cerere în căsătorie în cimitir, în timpul participării la funeraliile cuiva).

În 3. și 4. poate fi vorba și despre paraverbal (inadecvarea tonului, o voce prea puternică etc.), dar poate pur și simplu ca aceste elemente să-l surprindă pe destinatar, chiar adecvate fiind.

În 5. și 6. putem remarca importanța scenografiei concrete în mijlocul căreia are loc enunțarea, unde prezența vs. absența unei terțe persoane contează pentru modul în care discursul își va face efectul.

Am evocat aceste situații pentru a mai evidenția o dată modul în care operează mintea umană și modul în care limbajul servește în interacțiunile dintre minți. Fiecare minte contează pe celelalte minți cu care intră în contact să facă inferențe, așa că nu spunem tot ceea ce ar presupune un mesaj complet sută la sută. Așa că spunem ceea ce credem că ar trebui să audă interlocutorul

pentru a descoperi ce anume așteptăm ca el să înțeleagă intenția noastră în ceea ce-l privește, iar uneori spunem lucruri cu torul diferite de ceea ce așteptăm ca celălalt să înțeleagă. Uneori, funcționează, alteori, pur și simplu nu funcționează. Când nu funcționează, este pentru că mintea destinatarului a folosit scurtături „greșite” („greșite”, aici, înseamnă „altele decât cele vizate și sperate de vorbitor”) sau pentru că a făcut vreo inferență de care nu era nevoie. Mai poate fi vorba și despre alegeri nefericite făcute de vorbitor din materialul lingvistic oferit de limba istorică în care interacționează cei doi. De exemplu, am trecut cu toții prin situații când vorbitorul a spus ceva și, când a fost întrebat „Ce vrei să spui cu asta?”, a răspuns „Exact ceea ce am spus”. Sînt acele cazuri când destinatarul n-ar trebui să meargă dincolo de ceea ce i s-a spus efectiv, ci să ia exact înțelesul celor spuse. Numai că, mintea noastră face involuntar inferențe comunicaționale și acest lucru riscă să compromită buna înțelegere a intențiilor vorbitorului. Dan Sperber precizează că activitatea enunțiativă, comportamentul langajier al inițiatorului instanței comunicaționale este doar orientativ. Sensul frazei nu face decât să-l dirijeze pe destinatar în aflarea sensului vorbitorului, dar sensul frazei nu-i interesează decât pe lingviști. Cu excepția lor, pur și simplu vorbim unii cu alții și sperăm că vom înțelege și că vom fi înțeleși, făcînd automat drumul de la sensul frazei la sensul vorbitorului.

Acesta ar putea părea un motiv pentru a lăsa foarte puțină importanță pentru partea lingvistică din comunicare, dar ar fi o poziție greșită. Alegerea cuvintelor, alegerea modului în care le rînduim în discurs dezvăluie o semantică pe două niveluri: nivelul dicționar și nivelul enciclopedie. Aici se poate vedea care este sensul „sensului în comunicare”. Mărci distinctive într-un text pot orienta mintea receptorului în surprinderea sensului vorbitorului. Putem doar să observăm că înțelesul cuvintelor nu ajunge pentru a transmite intențiile vorbitorului și a-i influența pe ceilalți. Într-o interacțiune comunicațională se petrec foarte multe lucruri și a le surprinde pe toate presupune studierea unei multitudini de parametri de toate felurile, așa cum am văzut deja. În orice discurs

vom avea rațiune și emoție, va exista urma efortului vorbitorului de a fi adecvat, vor exista semne ale expresiei culturii în mijlocul căreia are loc instanța de comunicare, mărci ale unui contract de comunicare între cei implicați etc. Merită să facem un efort și să ne imaginăm efortul de analiză (înțelegerea discursului receptat) în condițiile globalizării! Acest exercițiu de imaginație ne-ar da posibilitatea de a vedea tabloul dificultăților cu care ne confruntăm zilnic în comunicare.

Paul Cornea și limitele raționalității în comunicare. Deși poate părea ciudat, deschid această secțiune dedicată studiilor lui Paul Cornea printr-o revenire la Wittgenstein și nu este doar cu intenția de a spori coerența prezentului studiu. Se pare că, asemănător cu ceea ce am întâlnit la Wittgenstein, găsim și la autorul luat acum în analiză: încercarea de a defini o expresie precum „a putea să” este o sarcină greu de îndeplinit, întrucât sînt puține șanse de a găsi exact aceleași utilizări ale lui „pot” cînd, de fapt, utilizările acestei expresii sînt doar parțial asemănătoare. Dificultăți ca cea prezentată mai sus apar descrise încă din vremuri vechi. Și Socrate, cel din *Theetet* al lui Platon, se confruntă cu imposibilitatea de a defini cuvîntul „cunoaștere” – ne amintește Wittgenstein – și asta din cauză că nu poate să existe o definiție capabilă să acopere toate trăsăturile comune prezente în instanțele cunoașterii.

Paul Cornea ia drept exemplu cuvinte din categoria celor greu de definit, cum ar fi „înțelegerea”. Să-l urmărim pe profesorul român pentru a vedea care sînt pașii pe care-i face cînd explică funcționarea minții noastre în acțiunea de a înțelege. El pornește de la o prezentare mai degrabă optimistă a realității:

„Cînd «înțelegem», ne facem o idee clară despre «ceva», conformă naturii sale, ne reprezentăm adecvat o problemă sau un aspect al ei, surprindem cauza unei acțiuni sau mobilul ei, ne descurcăm în haosul aparent al unei îmbulzeli de date, instaurăm corelații pertinente între obiecte, persoane, evenimente, fenomene etc.”. Nu numai că facem toate acestea, dar le facem tot timpul,

concomitent cu activitățile obișnuite din viața cotidiană, cum ar fi învățatul, jocul, scrisul, gânditul sau privitul la televizor. Pentru a înțelege cu adevărat cum se produce înțelegerea, trebuie să fim atenți la ceea ce Paul Cornea reține din lectura pe care Edelman o face din scrierile eseistei Hanna Arendt: este vorba despre distincția dintre rațiunea pură (*Vernunft*) și o înțelegere directă legată de procesele cognitive subliminale, cum ar fi percepția, afectivitatea etc (*Verstand*), știind că cele două activități cognitive se produc împreună. Și aici vine partea cea mai interesantă: înțelegerea ne proiectează spre propriile posibilități, așa cum spune Heidegger, evocat de Paul Cornea. Înseamnă că gânditul și înțelegerea merg împreună cu simțirea și emoțiile. Nu numai că merg împreună, dar percepțiile și emoțiile ar putea să iasă la iveală primele, ceea ce ar afecta modul nostru de a gândi și ar putea să ne influențeze înțelegerea.

După o scurtă incursiune în teoria lui Jung despre intuiție – încheiată cu un citat din Jung: „Intuiția este o funcție irațională [...] – Paul Cornea ne invită să constatăm universul presiunii culturale manifestate în gândire și în comunicare, acea lume a stereotipurilor și a prejudecăților („nu există o abordare perfect inocentă a lumii exterioare”, spune autorul), o lume în care abordarea personală este contrabalansată de moment (în fluxul istoriei), de educația pe care o avem și de mediul cultural. Să-l ascultăm pe Paul Cornea:

„Înțelegerea ne apare ca individuală, e întotdeauna a mea, a ta, a lui. Dar fiecare singularitate emerge pe fundalul unui plural, pluralul intersubiectivității care ne constituie. Asta înseamnă: înrădăcinarea într-o limbă, cu orizontul ei categorial și organizator al experiențelor senzoriale; comunitatea unei culturi, cu referințele, valorile și limitările ei inerente; solidaritatea unui grup de interese ori de elecțiune etc. Anticiparea prejudicială a lumii, proprie oricărui individ [...], numită de Heidegger și

Gadamer „precomprehensiune”, include toate determinările menționate, care ne situează ca ființe istorice, dependente de locul inserției în viața socială”.

Mai mult, de parcă n-am avea destule motive să ne îndoim de realizările noastre în comunicarea verbală, de capacitatea noastră de a ne înțelege unii cu alții, aflăm și următoarele:

„Precomprehensiunea nu constituie un dat fixat odată pentru totdeauna, nemodificabil pe parcursul existenței. [...] Structurile prejudiciale nu sînt încremenite, ele reprezintă un pachet de disponibilități aflate într-o permanentă interacțiune cu mediul ambient. Datorită îndeosebi educației, experiențelor proprii de viață, dar și capacității de autodeterminare limitată, totuși efectivă, subiectul se „construiește” fără încetare, chiar și atunci cînd nu-și dă seama de ceea ce face”.

Deci, din nou, totul în jur se mișcă, cuvintele-cheie sînt transformare, evoluție și, mai presus de toate, „adecvare”. A fi adecvat la context, la situație, iată secretul în comunicare! Dar asta înseamnă să fii mereu în mișcare, de vreme ce contextele se schimbă tot timpul și atingerea țintei rămîne incertă.

Nu este pentru prima dată cînd încerc să semnalez faptul că marile teme propuse de majoritatea manualelor/tutorialelor/cărților de comunicare trebuie acceptate cu moderație. Comunicarea poate fi o activitate dificilă: „Să te exprimi așa cum trebuie”, „să folosești tiparul/forma/modelul corect(ă)”, „Să spui adevărul”, „să-ți alegi cuvintele care trebuie” sînt reguli într-un domeniu care nu urmează reguli. Am văzut că stereotipurile influențează percepția,

despre cuvinte am văzut că pot fi folosite în situații diferite cu efecte de sens diferite. Despre contexte am văzut că ele decid înțelesul unei enunțări, am văzut că accesul nostru la Adevăr e doar un mit ușor de demontat. Am și afirmat că hotărârea de a ne baza pe limbaj presupune riscuri asumate.

De data aceasta, am convocat alți autori, voci credibile și puternice, să exprime, cu cuvintele lor, același principiu pe care l-am extras mereu din cercetările proprii: în practica comunicării există o singură regulă valabilă și aceasta spune „Nu există reguli!”.

„Adapt and survive!” este deviza luptătorilor din *US Marines Corps*. Și noi, ceilalți, facem același lucru, tot timpul, în viața de zi cu zi, fără măcar să știm că asta facem.

Oare luptătorii din *US Marines Corps* riscă? Desigur! Dar noi, oare noi riscăm? Desigur!

Luptătorii aceia câștigă? Uneori, da. Dar noi? Uneori, da.

A atinge nivelul suprem de adecvare este doar o perpetuă dorință. Adecvarea rămîne de-a pururi o țintă de urmărit. Nimeni nu ajunge chiar „acolo”, dar merită efortul de a încerca. Trebuie să fim conștienți de faptul că impreciziile stau la pîndă, iar imperfecțiunile lovesc. Nu e vina noastră și nici nu avem cum evita întotdeauna nereușitele, așa stau lucrurile în comunicare.

Pe de altă parte, merită să ne întrebăm ce ar mai fi negocierile noastre discursive fără frumusețea dată de ambiguitățile din limbaj? Sau cum am avansa în cunoaștere fără posibilitatea asigurată de limbaj de a spune aceleași lucruri în forme de expresie diferite sau să interpretăm un conținut enunțat drept ceva diferit de sensul care i se atribuie în mod obișnuit? Pentru asta avem cel mai bun instrument, limbajul. Incertitudinea poate să ne facă plăcere și poate fi productivă. Ca parte din natura noastră, limbajul ne poate face să nu-i remarcăm frumusețea și să nu luăm în seamă riscurile la care ne supunem cînd îl folosim. Să mai privim o dată exemplul de la începutul acestei secțiuni: aceleași cuvinte susțin poziții opuse. Totul e în cuvinte! Și dincolo de ele, în comunicare!

IV. Scurt capitol de final

Nu cred că am adus multă liniște în spiritele cititorilor cu cele scrise în acest volum. Nici eu nu m-am liniștit, dar problemele pe care le-am ridicat îmi apar și acum, privind în urmă, ca subiecte valabile de discuție între specialiști.

Îi asigur pe cititori de buna mea credință și de dorința onestă de a aduce confort intelectual în cercetările din domeniile acoperite aici: limbaj, discurs, comunicare. Poate că n-am utilizat îndeajuns condiționalul în punerea problemelor sau în concluzii, poate că punerea problemelor ar fi trebuit realizată doar sub forma unor întrebări retorice, dar țineam să nu devin monoton în expresie.

Nici reguli nu rămân în urma demersului meu, dar rămân posibile trasee de reconsiderare a unor chestiuni sensibile din cele care ne preocupă pe toți cei care studiem comunicarea. Până la urmă, de va fi așa, cartea își va fi atins scopul, pe acela de a pune

în evidență subiecte de reflecție și de a propune posibile căi de găsim a unor soluții. Deși titlul volumului pare să propună discutarea a trei domenii (limbaj, discurs, comunicare), intenția pe care mi-aș dori să o surprindă cititorul este aceea de a prinde toate discuțiile într-un tot: limbaj-discurs-comunicare, adică funcționarea limbajului în discurs, pentru comunicare. Domeniul e volatil, așa cum am mai spus, așa că mă voi opri aici, pînă nu-și schimbă iar înfățișarea și mă forțează s-o iau de la început...

Mi-am luat puncte de sprijin din autori consacrați, dar nu am mers pe drumurile deschise de aceștia decît pînă la un punct, în măsura în care scrierile lor îmi serveau drept bază în argumentațiile pe care le construiam. Și aceasta, pentru că preocuparea mea a fost, așa cum am și declarat-o la început, aceea de a semnală dificultăți care ne jenează în dezvoltările teoretice pe care le întreprindem și de a imagina posibile soluții sau căi către găsim a unor soluții. Am pornit adesea de la cele semnalate de studenții mei ca neclarități, paradoxuri, ambiguități neprofitabile. În unele cazuri, am pornit de la a mă întreba ce-ar fi fost dacă preluarea unor concepte s-ar fi făcut pe baza unor traduceri ușor diferite de cele care au fost, de fapt făcute.

Am propus discuției publice academice chestiuni care mă frămîntă de mai multă vreme și pe care am ajuns să le consider importante pentru a asigura mai multă claritate în demersurile noastre viitoare: vorbesc, între altele, despre distincția dintre cele două înțelesuri ale termenului *comunicare*, despre distincția profitabilă dintre discurs și text și despre o relație a interpretării termenului *response* din teoria feedbackului, care să ducă la o posibilă distincție între răspuns și feedback, în actele comunicaționale. Vorbesc, deopotrivă și despre o viziune ușor amendată asupra manipulării și insist pe tot parcursul volumului de

față pe chestiunea adecvării în comunicare, refuzînd cu obstinație ideea de reguli săpate în piatră și de rețete de succes în instanțele de comunicare de orice fel. Insistențele în abordarea chestiunilor-cheie se pot remarca fără greutate, pentru că sînt anumite idei care apar tratate în mai multe locuri din volum. Totul este programat și nu întîmplător: în legătură cu multe dintre aspectele dezvoltate aici, ținînd de limbaj, discurs, comunicare, merită să reiei ideea impreciziilor din limbaj, ideea contextului care privilegiază o anumită interpretare a unui discurs, ideea că sensurile sînt în noi și nu în mesajele pe care le schimbăm între noi, faptul că nu se pot da reguli pentru comunicare. De aceea, de cîte ori am avut posibilitatea, am reluat cîte una dintre aceste idei.

Un alt lucru pe care l-am avut în vedere a fost acela al legării celor trei părți într-un întreg pe care l-am dorit coerent și consistent. Această grijă s-a repercutat nefavorabil asupra proporțiilor: capitolul despre limbaj este vizibil mai scurt decît cel despre discurs, care, la rîndul său este mai scurt decît cel despre comunicare. Mi s-a părut firesc să las lucrurile așa cum s-au construit în mod natural, de vreme ce tot ce aveam să tratez cu privire la limbaj avea să se regasească în bună măsură speculat în capitolul dedicat discursului, pentru ca, apoi, toate cele tratate în primele două capitole să fie recuperate și utilizate în capitolul dedicat comunicării.

În fine, declar deschis că mie îmi trebuia acest volum, pentru că, lucrînd la alcătuirea lui, știam că voi fi forțat la noi și noi momente de reflecție asupra chestiunilor problematice din domeniul comunicării, și, implicit, și din domeniul limbajului și cel al discursului. Dacă și cititorii vor găsi interes în chestiunile aduse în discuție, ceea ce ar urma ne-ar putea fi de folos tuturor.

Referințe bibliografice

Abric, Jean-Claude, *Psihologia comunicării. Teorii și metode*, Iași, Polirom, 2002.

Arasse, Daniel, *Nu vedeți nimic*, București, Editura Art, 2008, trad. din fr.: Laura Albulescu, după ediția originală, *On n'y voit rien*, Paris, Editions Denoël, 2000.

Benveniste, Emile, *Problèmes de linguistique générale*, II, Paris, Gallimard, 1974.

Berger, John, *Ways of Seeing*, London, BBC/Penguin, 1972.

Berrendonner, Alain, „Schématisation et topographie imaginaire du discours”, in *Logique, discours et pensée. Mélanges offerts à Jean-Blaise Grize*. Textes recueillis et édités par Denis Miéville et Alain Berrendonner avec la collaboration de Christiane Tripet, Berne, Peter Lang, 1997, pp. 219-237.

Billig, M., *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*, London, Sage, 1991.

Borțun, Dumitru, *Relațiile publice și noua societate*, București, Tritonic, 2005.

Bunge, Mario, *Treatise on Basic Philosophy*, Dordrecht; Boston, D. Reidel Publ. Co., 1974.

Burke, Kenneth, *A grammar of motives*, Berkeley, University of California Press, 1969.

Cameron Deborah., *Good to talk? Living and working in a communication culture*, London, Sage, 2000.

Căprioară, Alina, *Discursul jurnalistic și manipularea*. Iași, Institutul European, 2009.

Coșeriu, Eugen, „Logique du langage et logique de la grammaire”, in *Actes du Colloque organisé par le Centre d'Analyse syntaxique de l'Université de Metz (7-8 novembre 1974)*, publiés par Jean David et Robert Martin, Metz, 1974, pp. 15-33.

Coșeriu, Eugeniu, *Introducere în lingvistică*, Cluj-Napoca, Editura Echinox, 1995, p. 92.

Coșeriu, Eugeniu, *Omul și limbajul său: Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală*. Antologie, argument, note, bibliografie și indici de Dorel Fînar, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009.

Coșeriu, Eugeniu, *Teoria limbajului și lingvistică generală. Cinci studii*, București, Editura Enciclopedică, 2004.

De Bono, Edward, *Lateral Thinking. A Textbook of Creativity*, London, Penguin Books, 1970.

Delacroix, Henri, *Le langage et la pensée*, 2-ème édition, Paris, Librairie Alcan, 1930.

Dragoș, Elena, *Introducere în pragmatică*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2000.

Dumistrăcel, Stelian, *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii. Ed. A 2-a, cu un Supliment de analiză din perspectivă pragmatică*, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus, 2011.

Gladwell, Malcolm, *Blink. The power of thinking without thinking*, Back Bay Books, Little, Brown and Company, N.Y., Boston, 2005.

Gladwell, Malcolm, *Outliers. The Story of Success*, London, Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2008.

Grice, Paul, *Studies in the way of words*, Cambridge, MA, Harvard U. P. , 1989.

Haase, Fee-Alexandra, "A 'History of Discourse' as a 'Discourse of History' - Communication Theory of Differentiation in Different Cultures" (June 25, 2010). Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1630360> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1630360>.

Ferréol, Gilles, Flageul, Noël, *Metode și tehnici de exprimare scrisă și orală*, Iași, Polirom, 2007. Traducere din fr. de Ana Zăstroiu.

Fletcher, Alan, *The Art of Looking Sideways*, London, Phaidon Press Ltd., 2001, retipărită în 2003, 2004, 2005, 2007.

Fludernik, Monika, *The Fictions of Language and the Languages of Fiction. The Linguistic Representation of Speech and Consciousness*, London and NY, Routledge, 1993.

Gladkova, Anna, „A Linguist’s View of „Pride””, in *Emotion Review*, Vol. 2, Nr. 2 (Apr. 2010), pp. 178-179.

Gladwell, Malcolm, *Blink. The power of thinking without thinking*, N.Y., Boston, Back Bay Books, Little, Brown and Company, 2005.

Gladwell, Malcolm, *Outliers. The Story of Success*, London, Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2008.

Goffman, Erving, *Les rites d'interaction*, Paris, Minuit, 1974 ; orig. engl. *Interaction ritual*, 1967.

Goodman, Norman, *Introducere în sociologie*, București, Editura Lider, [1999], p. 87.

Gracián, Baltasar, *Cărțile omului desăvârșit*, trad. de Sorin Mărculescu, București, Humanitas, 1994

Greimas, A. J., *Sémantique structurale. Recherche de méthode*, Paris, Larousse, 1966.

Greimas, A. J., Courtès, J., *Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris, Hachette, 1993.

Grize, Jean-Blaise, *Logique et langage*, Paris, Ophrys, 1990.

Haines, Joe, "The right to know is not absolute", in *British Journalism Review*, no. 3 / 2011, pp. 27-32

Hamilton, D. L., Sherman, J. W., *Stereotypes*, in R. S. Wyer & T. K. Srull (Eds.), *Handbook of social cognition* (Vol. 2, pp. 1-68). Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1994.

Hawley, Patrick, „What is said”, in *J. Of Pragmatics*, 34 (2002), pp. 969-991.

Jakobson, Roman, "Linguistics and Poetics. Closing Statement", in Thomas A. Sebeok (editor), *Style in Language*, Cambridge, MA, MIT Press, 1960 (reprint 1964), pp. 350-377.

Hofstede, Geert, *Managementul structurilor multiculturale: software-ul gândirii*, traducere de Gabriela Ochiană, București, Editura Economică, 1996.

Jakobson, Roman, *Language in Literature*. Edited by Kristyna Pomorska and Stephen Rudy, Cambridge, MASS, Harvard University Press, 1987.

Jeanneret, Yves, Patrin-Leclère, Valérie, „La métaphore du contrat”, in *HERMÈS*, nr. 38, 2004, pp. 133-140.

Kant, Immanuel, *Logică generală*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.

Levitt, Steven D., Dubner, Stephen J., *Superfreakonomics. Global Cooling, Patriotic Prostitutes, and why Suicide Bombers Should Buy Life Insurance*, London, Allen Lane, an imprint of Penguin Books, 2009.

Maingueneau, Dominique, *Analyser les textes de communication*, Paris, Nathan, 2000

Maioreescu, Titu, *Originea limbajului*, in: *Patru conferințe*, București, Tipografia Ștefan Mihăilescu, 1883, pp. 98-142.

Marcus, Solomon, *Paradigme universale*. Ediție integrală, Pitești, Paralela 45, 2011.

Martinet, André, „La double articulation linguistique”, in *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague*, vol. 5, 1949, pp. 30-37

Merleau-Ponty, Maurice, *Phénoménologie de la perception*, Paris, Gallimard, 1945, pp. 229-230.

Morris, Charles, “Esthetics and the Theory of Signs”, in *Journal of Unified Science*, 8 (1939), pp. 131-150.

Morris, Charles, “Logical positivism, pragmatism and scientific empiricism”, in *Actualités scientifiques et industrielles*, nr.449: *Exposé de philosophie scientifique*, I, Paris, Hermann, 1937.

Morris, Charles, *Foundations of the Theory of Signs* (1938), reluat în *Signs, Language and Behavior* New York, Prentice-Hall, 1946 .

Paraschiv, Mihaela, Alexianu, Marius, Curcă, Roxana-Gabriela, *Lexic grec și latin universal*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2007
Parsons, Talcott, *The Social System*, New York, The Free Press, 1951.

Perelman, Chaïm, Olbrechts-Tyteca, Lucie, *Tratat de argumentare : noua retorică* ; traducere și indecși de Aurelia Stoica; prefață de Michel Meyer, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2012

Popa, Carmen-Mihaela, Popa, Dragoș, *Elemente de mecanică cuantică și probleme*, la adresa: http://www.physics.pub.ro/Cursuri/Carmen_Mihaela_Popa,_Dragos_Popa_-_Fizica_-_Teorie_si_Probleme/10-Elemente_de_mecanica_cuantica_si_Probleme.pdf

Preston, Ivan, „Understanding Communication Research Findings”, in *Journal of Consumer Affairs*, v. 43, nr. 1, 2009, pp. 170-173.

Raffman, Diana, *Language, music, and mind*, Cambridge, MASS, The MIT Press, 1993.

Rastier, François, *Meaning and Textuality*, Toronto, University of Toronto Press, 1997

Ricoeur, Paul, *Metafora vie*, Traducere și cuvînt înainte de Irina Mavrodin, București, Editura Univers, 1984.

Rosen, R., "Some Necessary Epistemological Considerations", in *Life itself*, New York, Columbia University, 1991.

Sălăvăstru, Constantin, *Antinomiile receptivității: încercare de pragmatică logică*, București, Editura Didactică și Pedagogică, R.A., 1997.

Sălăvăstru, Constantin, *Raționalitate și discurs*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1996.

Saussure, Ferdinand de, *Cours de linguistique générale*, publié par Charles Bally et Albert Sechehaye, avec la collaboration de Albert Riedlinger, 2-ème édition, Paris, Payot, 1922.

Schillinger, Joseph, *The mathematical basis of the arts*, New York, The Philosophical Library, 1948.

Smith, P. B., Bond, M. H., *Social Psychology Across Cultures*. London, Prentice Hall Europe, 1984.

Smolensky, Paul, „Information processing in dynamical systems: Foundations of harmony theory”, in D. E. Rumelhart et al. (eds.), *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition*, vol. I, *Foundations*, Cambridge MASS, MIT Press, 1986.

Sperber, Dan, "How do we communicate?" In John Brockman & Katinka Matson (eds) *How things are: A science toolkit for the mind*. New York : Morrow, 1995, pp. 191-199 (consultat online, la adresa: www.dan.sperber.fr).

Steiner, George, *După Babel : aspecte ale limbii și traducerii*, traducere de Valentin Negoită și Ștefan Avădanei; prefață de Ștefan Avădanei, București, Univers, 1983.

Stoica, Dan, „Corectitudinea politică și limba de lemn”, în *Revista Transilvană de Științe ale Comunicării*, Nr. 5/2007, pp. 60-64.

Stoica, Dan, *Comunicare publică. Relații publice*, Iași, Editura Universității « Al. I. Cuza », 2004.

Stoica, Dan, Berneagă, Mihaela, “În apărarea unui model: modelul Jakobson”, în Melentina Toma (coord.), *Paradigma analizei de tip situațional în câmpul socio-umanului*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, pp. 191-198.

Taylor, S. E., Peplau, L. A., Sears, D. O., *Social Psychology*, New Jersey, Prentice Hall, 1994.

Tomamichel, Serge, Astier, Philippe, Pueyo, Valerie, „La recherche dans les sciences humaines et sociales, une activité modélisable”, în Mihaela Șt. Rădulescu et al. (sous la direction de), *Méthodologie de l'apprentissage de la recherche universitaire*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 2010, pp. 35-48.

Tuțescu, Mariana, *L'argumentation. Introduction à l'étude du discours*, București, Editura Universității din București, 1998.

Van Noppen, Jean-Pierre, *English Synchrony. Developing Pragmastylistic Competence, Part II*, Bruxelles, Presse Universitaire de Bruxelles, 2009.

Wald, Henri, *Ideea vine vorbind*, București, Cartea Românească, 1983.

Warnick, Barbara, Inch, Edward S, *Critical Thinking and Communication. The Use of Reason in Argument*, New York, Macmillan Publ. Co., 1989.

Wierzbicka, Anna, „Language and Metalanguage: Key Issues in Emotion Research”, in *Emotion Review*, Vol. 1, Nr. 1 (Jan. 2009), pp. 3-14.

Wittgenstein, Ludwig, *Wittgenstein's Lectures, 1932 - 35, Edited by Alice Ambrose*, publ. Blackwell, 1979. The 1932-33 Lecture notes, pp. 2 - 40 reproduced here (<http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/at/wittgens.htm>).

Wright Mills, C., *The sociological imagination*, Oxford University Press, 1959.

Young, Zachary John, *An Introduction to the study of man*, Oxford, Oxford University Press, 1971.

Surse pentru exemple

Thúy, Kim, Janovjak, Pascal, *Pentru tine*, București, Spandugino, 2012.

Cavanna, François, *Nouvelle encyclopédie bête et méchante*, Paris, Albin Michel, 1982.

Text pt. coperta IV:

“[...] Pe lângă situarea autorului la un înalt nivel teoretic al exegezei, prin orientarea tematică și prin viziunea tratării, lucrarea de față reprezintă un valoros instrument de informare și formare profesională a studenților și masteranzilor din toate sferile științelor umaniste. Astfel de obiective sunt atinse, în primul rând, prin abordarea și tratarea conceptelor anunțate în titlu din perspectiva unui profil complex, intelectual și etic, al autorului (un „moralist” în cel mai bun sens al acestui termen). Cunoscut specialist în domeniul comunicării, Dan Stoica este la curent, pe terenul numit, cu mișcarea ideilor, cu tot ce înseamnă noutate și controversă ca principii și metodă, cu o deschidere de excepție spre cititorul de diferite niveluri, creditat și stimulat întru înțelegere și posibilitatea formării unei opțiuni proprii”.

Stelian Dumistrăcel